

श्रीपरमात्मने नमः ।

श्रीश्रीमधुसूदनसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

भारतोत्कर्षवर्णनम् ।

यस्मिन् सर्वे यतः सर्वे यः सर्वे सर्वतश्च यः । यश्च सर्वमयो
देवस्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १ ॥ यतो भूतानि जायन्ते येन
जीवन्ति सर्वतः । यस्मिंस्तु विलये यान्ति नमस्तस्मै परात्मने
॥ २ ॥ मूक करोति वाचाल पशु लंघयते गिरिम् । यत्कृपा तम-
ह वन्दे श्रीजगद्गुरुमव्ययम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मपुत्र इति ख्यातो नदः
स्रोतस्विनीपतिः । प्राच्या यस्य वहन्नास्ते वीचिमालासमाकुलः
॥ ४ ॥ प्रतीच्या च नदीनायः सिन्धुः शाखागणैः सह । वहति
प्रोच्चलह्रीचिर्द्रियन् सततं स्थलीम् ॥ ५ ॥ उत्तरा शोभयन्नाशा
नगराजो हिमालयः । दैर्वा भूर्ति समालम्ब्य स्थितो गौरीगुरुर्गि-
रिः ॥ ६ ॥ दक्षिणा दिशमालम्ब्य वीचिभिस्ताडयन् तटम् ।
राजते लवणाम्भोधिर्दुर्हर्षो लोकदुस्तरः ॥ ७ ॥ सोऽयं विस्ती-
र्णमूभागो नानारत्नविशोभितः । नानावृक्षलतापूर्णो नानागिरि-
नदीयुतः ॥ ८ ॥ नानापशुगणैर्बुधो नानापक्षिनिषेवितः ।

आर्याणां पुण्यभूमि सा भाग्य वर्णमुच्यते ॥ ९ ॥ मन्ये विधा-
त्रा जगदेकवाननम् विनिर्मितं वर्णमिदं सुशोभनम् । धर्माख्य-
पुष्पाणि किरन्ति यत्र वै वैचल्यरूपं च फलं प्रचीयते ॥ १० ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो
म्लेच्छदेशस्ततः परं ॥ ११ ॥ विष्णुर्वरिष्ठो देवानां हृदानामु-
दधिर्धिया । नदीनाञ्च यया गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ॥ १२ ॥
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यया वरः । देवीनाञ्च यया
दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यया । तथा श्रेष्ठा कर्मभूमिर्भूषो भारत-
मङ्गलम् ॥ १३ ॥ इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते । न
सत्त्वान्यत्र मर्त्यानां कर्मभूयो विधीयते ॥ १४ ॥ चत्वारि भार-
ते वंशं युगान्यत्र भवति हि । कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न
कचित् ॥ १५ ॥ अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे विशेषतः । यतो
हि कर्मभूरेया अतोऽन्या भोगभूमयः ॥ १६ ॥ गायन्ति देवा
किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गपवर्गास्पद-
हेतुभूते भवति भूयः पुरुषा सुस्वात् ॥ १७ ॥ कर्मण्यसव-
ल्लिततत्फलानि सन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे । अशप्य तां क-
र्ममहीमनंते तस्मिन्नायं ये स्वमलाः प्रयाति ॥ १८ ॥ जानीम्य नै-
तत्कं वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबधम् । प्राप्स्याम धन्या
सल्लु ते मनुष्या ये भारतेनेन्द्रियविप्रहीना ॥ १९ ॥ अहो अमीषा

१ पारितश्यते परणामामिका प्रकृतिर्नी पूर्णता केवलमेकस्मिन्नेव वर्णं धराणम्—तत्र भार-
तत्राम वर्णम् । तथा हि तुल्या भूते वर्णान्तर्गण्यभारतस्य च प्रकृतिजते विविधैर्धर्मसमूहे
भारतमेव वर्णं वदाम्यां केवलमेकं पूर्णप्रकृतिपरिणामरूपमित्येति स्वतः सिद्धतया प्रतीयते
निरस्यते चात्र सत्यपस्तर्कया विवेकविनाम् । प्रकृतिपूर्णपरिणामपुनरायमेव च भूमौ मानवस्य
पूर्णप्रकृतिसम्पन्नस्य सम्भवस्तस्मिन्निगृह्यतीति युक्तमेव । एवञ्च भारते एव वर्णं युगे युगे भ-
गवद्भारतस्य जन्मिभ्यो भवति सम्भवति च पुनःप्रकृतिपरिणामरूपमनवता तत्र च पूर्णवि-
कारो धर्मस्य ज्ञानस्य च प्रज्ञात्मकस्य पारिणत्यते । पूर्णज्ञानञ्च जीवानामपवर्गमधिकमिति सर्वं
सम्मतम् । २ राजर्षिवर्यस्व मनो । ३ क्षिप्रसारतन्त्रम् । ४ इति कौक्यदक श्रीविष्णुपुराणस्यम् ।
५ इन्द्रियविप्रहीना अधःपलादवस्ते न भवति ।

किमकारि शोभनम् प्रसन्न एषा स्विदुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म ल-
ब्धं नृपु भारताजिरे मुकुन्दसेवोपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २० ॥
किं दुष्करेनः कृतभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा युजयेन फलगुणा ।
न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टाऽतिशयेन्द्रियोत्सवात्
॥ २१ ॥ कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात् क्षणायुषां भा-
रतभूजयो वरम् । क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य सं-
यांत्यभयं पदं हरेः ॥ २२ ॥ न यत्र वैकुण्ठकथासुधापमा न
साधयो भाग्यतास्तदाश्रयाः । न यत्र यज्ञेशमत्वा महोत्सवः
सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥ २३ ॥ यद्यत्र नः स्वर्गसु-
खावशेषितम् स्थिरस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजना-
भे स्मृतिमज्जन्य नः स्यात् वरं हरिर्यद्भजता शं तनोति ॥ २४ ॥
हरिकीर्त्तनशीलो वा तद्भक्तानां प्रियोऽपि वा । शश्रुपूर्वापि मह-
ता स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ २५ ॥ वेदेष्वश्रवणे बुद्धिः पुराण-
श्रवणे तथा । सत्संगेऽपि हि यस्यास्ति स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः
॥ २६ ॥ संप्राप्य भारते जन्म सत्कर्मसु पराङ्मुखः । पीयूष-
कलशं हित्वा विषभाण्डं स इच्छति ॥ २७ ॥ वासुदेवार्चनं हि-
त्वा दुष्कर्माणि करोति यः । कामधेनुमतिक्रम्य लक्ष्मीं स
इच्छति ॥ २८ ॥ एवं भारतभूभागं प्रशंसन्ति दिवौकसः । तं प्रा-
प्य विषयासक्तास्ते मुष्टा मायया हरेः ॥ २९ ॥ हिमवद्विन्ध्य-
योर्मध्यं यत्प्राग्बिनशानादपि । प्रत्यगेष प्रयागाच्च मध्यदेशः
प्रकीर्त्तितः ॥ ३० ॥ आसमुद्रात् तु वै पूर्वात् आसमुद्राच्च प-
श्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यारिष्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ ३१ ॥
सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनयोर्पदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्र-
ह्मावर्त्तं प्रवक्षते ॥ ३२ ॥ तस्मिन् देशे य आचारः परंपर्य-

१ इत पञ्च श्लोकाः श्रीमद्भागवतस्याः । २ पूर्वं हीद मायामज्जाममिति प्रसिद्धम् ।
३ इत पञ्च श्लोका राजपिबर्षस्य भग्नौ । ४ इदानीमतस्सकिं या खरस्वती सा प्रा-
यमगसि युशान्वा शनड नाम सरितोरन्तरा भूभागे प्रवहन्तिस्मेति प्रनयते ।

क्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ ३३ ॥
 एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिखरेन् पृ-
 थिव्यां सर्वमानवोः ॥ ३४ ॥ सर्वचतुर्कुसुमामोदमुदिते सुमनोहरे ।
 शैत्यसौगन्ध्यमान्याढ्यमरुद्गिरुपवीजिते ॥ ३५ ॥ मत्स्यकोकि-
 लसन्दोहसंघुष्टविपिनान्तरे । सिद्धार्थिमुनिभक्तेश्च योगित्यागि-
 गणैर्वृत्ते ॥ ३६ ॥ अस्मिन्दिजातयो देशे संश्रयेन् प्रयत्नतः ।
 शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्भृतिकैर्षितः ॥ ३७ ॥ यत्र
 साक्षादजन्मापि जन्म जग्राह वै हरिः । रामकृष्णादिनाम्ना च
 प्रसिद्धोऽद्भुतचेष्टितः ॥ ३८ ॥ व्यामो वशिष्ठः कपिलो गौतमश्च
 पतञ्जलिः । मरीचिराद्विराद्यत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ३९ ॥
 वाल्मीकिर्याज्ञवल्क्यश्च कश्यपश्च पराशरः । विश्वामित्रश्च शुक्र-
 श्च मार्कण्डेयो हि रोमशः ॥ ४० ॥ शङ्खश्च लिखितश्चैव कणादः
 कण्व एव च । शाण्डिल्य-जैमिनि-भृगु-भरद्वाजादयो बुधाः
 ॥ ४१ ॥ महर्षयः समुत्पन्ना यत्र त्रेलोक्यपावनाः । यत्र पङ्कत-
 वः सर्वे दर्शयन्त्यात्मवेभैवम् ॥ ४२ ॥ सैषा जयति सद्भूमि-
 स्त्रिलोकीजनमोदिका । जीविः प्रभूतमुकृतैर्यत्र वै जन्म लभ्यते

१ काकम्पादी वर्षे भारतपञ्च ज्ञानचोतिष पूर्णविकासोऽभूत् ततश्च मिसरववनतोमका
 दिदेशान्तरेण निवृत्ताश्चायप्रदेशेषु ज्ञानचोतिषस्मविकाश कमश एकाभूत् । वस्तुनरतु
 वर्षम्भारतमेव निवृत्तजगतामदिगुरूपानीत्यमित्यत्र जगत्प्राप्त सप्तयो विधते । एतद्विषयक
 किन्तुविवरण प्रवृत्तत्वविदाम्पाश्चात्यपण्डितानां सदर्भतु द्रष्टव्यम् । २ राजर्षिर्वर्षस्य मने ।
 ३ नायक्यागतवर्षादेशान्तर किमपि परकृन्तुवैभवगोस्व शक्नोति प्रदर्शयितुम् । अत्रैव देशे
 स्वतः परकृन्तवो यद्यज्जालमूर्णसम्पदा समाधिभूय जीवान्प्रपादयुष्मकाङ्क्षतां व्रजन्ति ।
 देशान्तरेषु तु प्रयश्चत्वारो वा कृन्तव सम्भवन्ति । भारतवर्षस्य तु सर्वत्रैव परकृन्तव्य-
 र्णविकाश परिदृश्यते । वस्तुस्थितिं प्रतिपाम्येव चात्र प्रदेशभेदेन कृत्स्नप्राप्तुमवश्यम्भवन्नपि
 भाततीयप्रवृत्ते पाम वैन्ध्यम् । एवम् प्रदेशविशेषे वास्य प्रीमातिरेकेषु सुखशीतल-
 ता प्रदेशान्तरे तद्विनाशमुपैते । ईत्यातिशये च प्रदेशविशेषे निदाघर्णाद्वैभवमग्नय तदेव
 गत्यपीनियते ।

॥ ४३ ॥ देहाद्वेषु यथा श्रेष्ठं प्राणिनां मस्तकं तथा । भूभागे पाव-
नो देश आर्घ्यावर्त्त इति स्मृतः ॥ ४४ ॥ ब्रह्मावर्त्ता जनपदस्त-
त्रापि परमोत्तमः । कालिन्दी बहते यत्र गङ्गा च मुनिसेविता ॥ ४५ ॥ ब्रह्मावर्त्तस्य मध्येऽपि नानाहर्म्यविभूषितम् । कान्यकु-
ब्जाख्यनगरं सर्वश्रेष्ठं स्वकैर्गुणैः ॥ ४६ ॥ यस्य श्रेष्ठवरम्यत्यप-
वित्रत्वादिकान् गुणान् । श्रुत्वा पुरापि समभूत् विस्मितः सर्वतो
जनः ॥ ४७ ॥ यत्र च ब्राह्मणगणा जगत्पृज्यपदांबुजाः । राजानः
क्षत्रियाश्वासन् प्रथितोरुपरानमाः ॥ ४८ ॥ अस्थैव भूमिभागस्य
लोकस्य वसतो गुणान् । कीर्त्तयंतोऽपि कवयो न तृप्तिं लेभिरे
पराम् ॥ ४९ ॥ पञ्च तस्मात् कान्यकुब्जादूतनीता द्विजोत्तमाः ।
प्रान्येप्सासन् वेदविज्ञाः सवशास्त्रविशारदाः ॥ ५० ॥ भट्टनारायणो
दक्षो वेदगर्भोऽथ छादरः । श्रीहर्षश्च कविश्चैते कान्यकुब्जात्समा-
गताः ॥ ५१ ॥ गोयानेष्वधिरूढांस्तान् विप्रान् सङ्गादिभिर्युतान् ।
पत्तिवेशान् समालोक्य विषादो नृपतेरभूत् ॥ ५२ ॥ अश्रद्भावि-
फलं ज्ञात्वा राजानं ते द्विजोत्तमाः । आशीर्वादार्थनिर्म्माल्यं मल्ल-
काष्टे निक्षिपुः ॥ ५३ ॥ प्रक्षिप्तं चैव निर्म्माल्ये विप्रैस्तेर्ब्रह्मवा-
दिभिः । अभूत् काष्ठं सजीवं तत् फलपल्लवसंयुतम् ॥ ५४ ॥
दृष्ट्वैतन्महदाश्चर्यं राजा कम्पान्वितोऽभवत् । स्तोत्रञ्च बहुधा ते-
षामकरोत् स नृपोत्तमः ॥ ५५ ॥ ततो मनीषिणां तेषां योगशक्तिं
निरीक्ष्य ताम् । पूर्वभारतभूपालाः सेवतत्परमानसाः ॥ ५६ ॥
आज्ञानुकूलवर्त्तित्वे शिष्यत्वेऽपि च निष्ठिताः । पौरोहित्ये स्व-
वंशीये प्रायुंजत महात्मनः ॥ ५७ ॥ पुरासीत् योगिनां श्रेष्ठो ब्रह्म-
वेत्ता त्रिकालवित् । मुनिभिर्बन्धचरणो महर्ष्यग्रयः प्रतापवान् ॥ ५८ ॥
तेजस्वी च तपोनिष्ठः सर्वशास्त्रार्थवित् कविः । त्रैलोक्यपूजित-
श्चाऽसौ सर्वजीवोपकारकः ॥ ५९ ॥ पवित्रमूर्त्तिशीलश्च पूतकर्मा

जितेन्द्रियः । कर्मणो गतिसर्वेत्ता भग्नाजो महामतिः ॥ ६० ॥
 तस्य तेजःप्रभावेन ह्याश्रमाभ्याशवर्त्तिनः । व्याघादयोऽपि हिंस-
 त्व तस्यजुर्हीनजन्तुषु ॥ ६१ ॥ तस्यैव निर्मले वंशे मुनिराजो महाय-
 शाः । वेदान्तज्ञो महाप्राज्ञः श्रीहर्षोऽजनि धार्मिकः ॥ ६२ ॥ तस्य
 वंशे योगिनश्च गुणवन्तस्तपस्विनः । विद्वान् पुण्यचरिताः प्रसि-
 द्धा बहुशोऽभवन् ॥ ६३ ॥ कवीनां कृतहर्षस्य श्रीहर्षस्य महाववेः ।
 वियत्स्वपि शताब्देषु गतेषु जगतीतले ॥ ६४ ॥ जातस्त-
 हिमले वंशे गगनारायणो द्विजः । वेदादित्वशास्त्राणां पारा-
 यणपरायणः ॥ ६५ ॥ ज्येष्ठः पुत्रो गुणाधारस्तस्य श्रीमधुसू-
 दनः । अभूत् विषयविद्वेषी तेजसा भास्वरूपमः ॥ ६६ ॥ महाप-
 वित्रास्ते देशा ये गगातीरवर्त्तिनः । तेषु मुक्तत्रिवेणीति महातीर्थं
 मतं शुभम् ॥ ६७ ॥ यस्मिन् तीर्थे मुनिवरो जन्मागृह्णात् शुभे-
 ऽहनि । यत्र प्रवर्त्तते गगा देवर्षिनरपूजिता ॥ ६८ ॥ जलोद्घाताद्गहा-
 सोद्या फेननिर्मलहासिनी । कचिद्वेणीकृतजला कचिदावर्चशोभि-
 ता ॥ ६९ ॥ कचित् स्तिमितगम्भीरा कचिद्रयसमाकुला । कचित्
 गम्भीरनिर्घोषा कचिन्निस्तब्धनिस्वना ॥ ७० ॥ भक्तसंघाप्लुतजला

१ विद्वज्जनशिरामणिमुनिवरो भग्नाजः सुगुणोद्धारकालोकस्य बृहस्पतिलुजः ।
 तस्यैव महर्षिर्भग्नाजस्य पुरुरन्तरितो वंशधरो मुनिवरः आहर्षे अर्णविक्रकवित्वशक्तिसं-
 स्पन्नस्फुरितो बहुविज्ञानविज्ञासात् । तं प्रणीता नियधकारितर्पदभ्यां भारतायकान्यतां
 गरस्य महामुन्यरत्नरूपेणाद्रियन्ते । महापुरुरणाज्ञगति प्रसिद्धानां सर्वेषामेव बाल्यवर्त्त-
 न्कमपि विस्मयकरनापयदनावर्त्तनमनुश्रूयते । महापुरुरस्य कविबुद्धामण श्रीहर्षस्य च
 बाल्यवर्त्तनविषयिणो गर्वैव किंवदन्त्यमश्रूयन्ते । २ मुनिवरस्य श्रीहर्षस्य शतावर्त्तनपुरुरा-
 नर्गित सुप्रसिद्धो महाभ्या आगगापर आसीत् । स च श्रीहर्षवत्सल समुच्चयतममिव
 रत्नमण्डितः । श्रीगगाधराभ्यं पुरुरान्तर्गतो महाभा गगनागवयोऽभूत् । तस्यैवैरसज-
 परमधार्मिकः यशस्वी दानशाली गार्हस्थ्यधर्मेन दहन् स्वकर्मभूतगमुनिवर श्रीमधुसू-
 दनगममवत् । एवञ्च स महाकवे श्रीहर्षस्य त्रिशपुरुराऽन्तरितः आसीत् । ३ गगाधमुग-
 सारम्बतीति नदीत्रयणाभ्यस्तसंगमपगमानुगतो यथाक्रमं सुसन्निवृत्ती मुक्तत्रिवेणीति
 महतीर्थद्वयं समुद्रतश्च तत्र सुसन्निवृत्तीति तार्थं प्रयोगे दृश्यते । मुक्तत्रिवेणीत्यर्थवद्वेदो
 वसिष्ठतम् । तस्यैव महागार्हस्यं तन्निद्वेदे आगविरभ्ये मुनिवरस्य आगमुद्रवस्य जनिगम्भू ।

निर्मलोत्पलसंकुला । कचिदुद्धूतपुलिना कचिदुत्कीर्णवालुका
 ॥ ७१ ॥ हंससारससंघुष्टा चक्रवाकोपशोभिता । मत्तैः सदा विहं-
 गैश्च ह्यभिपन्ना सपन्ततः ॥ ७२ ॥ कचितीरुहैर्वृक्षैर्मालाकोरैर्वि-
 शोभिता । कचित् फुल्लोत्पलाच्छन्ना कचित् पद्मवनाकुला
 ॥ ७३ ॥ कचित् कुमुदपुष्पाणां कुङ्कुमलैरुपशोभिता । नानापुष्प-
 रजोध्वस्ता रम्या मुनिनिषेविता ॥ ७४ ॥ व्यपेतमलसंयोगा मणि-
 निर्मलदर्शना । फलपुष्पैः किसलयैर्युक्ता गुल्मैश्च सर्वतः ॥ ७५ ॥
 विष्णुपादोद्भवा दिव्या ह्यपापा पापनाशिनी । शिशुमारैश्च नक्तैश्च
 भुजगैश्च समाकुला ॥ ७६ ॥ शङ्करस्य जटाजूटात् भ्रष्टा सागर-
 गामिनी । समुद्रमहिषी गंगा सारसक्रौञ्चनादिता ॥ ७७ ॥ रंजिता
 पुष्पमालाभिर्भूषिता भूषणोत्तमैः । मुक्तिदा दर्शनादेव पापघ्नी
 जाह्नवी नदी ॥ ७८ ॥ तत्रैव ब्रह्मवर्ष्येण क्षमया च दमेन च ।
 वैराग्यार्जवसन्तोषैः परोपकृतिवृत्तिभिः ॥ ७९ ॥ सदाचारप्रचारै-
 श्च भगवद्भावभक्तिभिः । आसीन्महर्षिचरितः स श्रीमान् मधुसू-
 दनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञया वा विसारिण्या यो बलेन धनेन वा । घुरं
 वहति भोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥ ८१ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण
 सिंही स्वपिति निर्भयम् । सदैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभी
 ॥ ८२ ॥ कुम्भः परिमितमम्भः पिवत्यसौ कुम्पसम्भवोऽम्भोधि-
 म् । अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥ ८३ ॥
 पात्रं न तापयति नैव मलं प्रमूते स्नेहं न संहरति नैव गुणान् क्षि-
 णोति । द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते सत्पुत्र एष कुलसद्गनि
 कोऽपि दीपः ॥ ८४ ॥ सत्पुत्रस्तादृशः सोऽमृत श्रीहर्षकुलमूष-
 णम् । धनवानपि निष्पापः प्रकृत्योदारचेष्टितः ॥ ८५ ॥ दान-
 शीलः सुशीलश्च परोपकृतिदीक्षितः । निर्लिप्तो विषयेष्वासीत्
 जलेष्वम्बुजपत्रवत् ॥ ८६ ॥ प्राच्यदेशेषु लब्ध्वा स जन्म कल्या-

णवाछकः । यज्ञियेषु प्रदेशेषु शास्त्रशोसननोदितः ॥ ८७ ॥ वि-
प्रमुख्यो मुनिश्रेष्ठः सदसद्भावचित्तकः । ब्रह्मावर्त्तं वासं वै मेने
स शुभकारकम् ॥ ८८ ॥ तपोवनेषु लुप्तेषु प्राचीनेषु कली युगे ।
स उवास महोद्याने श्यामाशुकानिनादिते ॥ ८९ ॥ मयूरकेकाक्ष-
णिते कोकिलेः कलनादिते । विविधैः पुष्पसर्वैश्च चारुचित्रवि-
निरिते ॥ ९० ॥ माधवीमल्लिकाजातिपुष्पगुच्छविशोभिते । स्थ-
लपद्मैर्गन्धराजैः स्वर्णगुल्मैश्च भूषिते ॥ ९१ ॥ रसालैर्वदरीभिश्च
सिन्दुवारैः शिरीषकैः । कदम्बाजुनसर्जैश्च सुरम्यरूपशोभिते
॥ ९२ ॥ चन्दनेस्तिलकेस्तालेस्तभालैरातिमुक्तकैः । पद्मकैः सरले-
श्चैव तशोवैश्वार सज्जिते । दानैरैस्तिमिदैश्चैव वकुलैः केतकैरपि
॥ ९३ ॥ द्रुमैर्वह्निर्विधैर्युक्ते विचित्रे चित्तहारके । गङ्गां योगसिन्धुर्ध-
त्तत्र पञ्चवटीतले । निर्मल्यस्तो मुनिस्तस्माद् ब्रह्मव्यानपरायणः
॥ ९४ ॥ गृहस्थाश्रमकर्मणि कुर्वन् धर्मरतः सदा । भक्तितो भार्गव-
या शश्वत् सेव्यमानो दिवन्निशम् ॥ ९५ ॥ दुःस्वपूर्णाऽपि ससारो
यस्य दर्शनमात्रतः । आसीदमन्दसंशतिसुसन्धमालयः क्षणात्
॥ ९६ ॥ मानुष्य वरजन्म भूरिभिरो दीर्घायुरारोग्यता सन्नि-
वृत्तं सुमुतः सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे । विहृत्त्वं सुजनत्व-
मिन्द्रियजयः पात्रेषु दाने रतिः आसन्नस्य सतस्त्रयोदशगुणाः
संसारिणा दुर्लभाः ॥ ९७ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां भारतोत्कर्षवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

१ अथास्मिन्कल्याणप्रार्थना भिन्नदेशजानेनापि मुमुक्षुणा स्वश्रेयेच्छिना कर्मभूमिर्ब्र-
ह्मावर्त्तदेश एववर्ग्यमाश्रयणीय इति शास्त्रेषु विहितमर्थ्यते । अत एव मुनिवर श्रीम-
धुसूदन पूर्वसारतमजातोपि सर्वत्र ब्रह्मावर्त्तं वासमियेष । २ अथ पञ्चविन्ध्यायशोकादि
पञ्चदशममन्त्रित पवित्रस्थान शास्त्रेषु पञ्चवटीति नाम्नाऽभिधीयते पञ्चवटीस्थान गंगाती-
रादिमहतीरेषुत्वमिति सप्तशाल्वेषु कथितम् । विशेषतश्चाप्यामिन्साधनविषयेषु सर्ववि-
धेषु पञ्चवटीस्थानाश्रित्य साधने कृते साधकस्याहं सतिष्ठि सज्जयत इति प्रविष्टम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सदाचारवर्णनम् ।

श्रीमधुसूदनं पुण्यं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् । सर्वशास्त्रेषु तत्त्वज्ञं सदा
ध्यानपरायणम् । जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितामयम् ॥ १ ॥
पञ्चवट्यां स्थितं सौम्यं सन्ध्योपासनतत्परम् । ब्रह्मविद्भिर्ब-
हाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ॥ २ ॥ गुणज्ञं सर्वभूतानां परार्थैक-
प्रयोजनम् । ब्रुवन्तं परमात्मानं मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ ३ ॥ तमे-
वं गुणसम्पन्नं नारीणामुत्तमा वधूः । सुन्दरी या प्रिया वामासुन्द-
री तत्त्वविद्वरा ॥ ४ ॥ पञ्चवट्या स्थिता साध्वी मुनींस्तौत्साधुक-
र्मणः । प्रणम्य दण्डवद्भूमां स्वामिनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ दे-
व्युवाच । भगवन् सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत । धर्मतत्त्वं तु मां
ब्रूहि साङ्गोपाङ्गविधानतः ॥ ६ ॥ एवं पृष्टः स भगवान् सभामध्ये
स्त्रिया तदा । मुनीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥ ७ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । उच्छिष्टोच्छिष्ट भद्रं ते देवि तत्त्वविदाम्बर ।
वक्ष्यामि धर्मसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥ ८ ॥ समाहितमना
देवि शृणु त्वं गढतो मम । इत्युक्त्वा ब्रह्मवित् श्रेष्ठो मुनीन्द्रः स
तपोनिधिः ॥ ९ ॥ नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् । वासु-
देवं जगद्योनिं योगिध्याननिरञ्जनम् ॥ १० ॥ आनन्दममृतं नित्यं
परमात्मानमीश्वरम् । ध्यायन् हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ।

१ वामासुन्दरीति नाम न विशेषणम् । २ मुनिः श्रीमधुसूदनो बभूवसमावृतः स्वावसरकमेण
धर्मोपदेशक्षणादिमिलैकोपकारसत्तापने प्रवृत्त्यैव नितराम्प्रोतिमः समाधिः । पतिप्राणश्रेयवापरा
सहधर्मिणी च तस्य गृहकार्यतोऽवसरलब्धैव धर्मरूपिण पतिन्यर्मेपदेशश्रवणेच्छया तत्त्वजि-
ज्ञासादिभिर्धर्मैः सदैव ग्रीणितवती । एवं च तत्र श्रोतृमण्डलेषु धर्मज्ञानजिज्ञासिषु सदैव
विनिधेशास्त्रपुराणतन्त्रादिब्याख्या समाख्याताऽभूत् ।

नेत्राम्यां ता सपालोक्य कृपया वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ धर्मेणैव
जगत् सुरक्षितमिदं धर्मो धराधारकः धर्माद्वस्तु न किञ्चिदस्ति
भुवने धर्माय तस्मै नमः ॥ १२ ॥ एक एव सुहृद्धर्मो निधनेष्वनु-
याति यः । शरीरेण सप्त नाश सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ १३ ॥ धर्मं
वक्ष्यामि तत्त्वेन यथोक्त परमेष्ठिना । चराचराणां वोदारं पावनं
शुभमन्ययम् ॥ १४ ॥ सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजाप-
तिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकौमधुक ॥ १५ ॥ देवान्
भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः पर-
मवाप्स्यथ ॥ १६ ॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभा-
विताः । तेदं न प्रदायेम्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १७ ॥ यज्ञशि-
ष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुजते ते त्वघ पापा ये
पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १८ ॥ अजाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भ-
वः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १९ ॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं
विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगत ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रति-
ष्ठितम् ॥ २० ॥ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रि-
यारामो मोघं देवि स जीवति ॥ २१ ॥ आचारः प्रथमो धर्मः
श्रौतः स्मार्तः सत्ता मतः । तस्मादेतत् समायुक्तं गृह्णीयादात्मनो

१ श्रीमद्भगवत् पुन्यपादश्चिद्व्याख्यायनवेदन्वसम्ब । अतएव “ धर्मो विश्वस्य
जगत् प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठ प्रजा उपमर्षति धर्मेण पापमपनुदति धर्मो सर्वं प्रतिष्ठितं त
स्माद्धर्मं परमं वदति ” ॥ इति श्रुति । २ यज्ञशब्देनात्र धर्मो विवक्षित । धर्मेण हि जीवा-
नामनदिमम्बधो गच्छते । एते मत्त श्लोका श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ३ एव धर्मभावम
मिधारयन् जगदीश्वरो विमुक्तिश्च व्याप्यवाधित धर्मसाधनेनैव जीतो विज्ञानप्राप्ति क्रमेण
समाधायति धर्मसाधनरूपेणैव साधुकार्यं च जमान्तम्वकाय्य देवीमपदम् स्वयोग्या
समनुमुक्ते एव च सगुदा सम्मोगेषु धर्मस्यैव एककारणतामनुविन्दत्य पूर्वजन्मानुष्ठि
तधर्मस्थोपकारितामनुमुक्त्य च निश्चिन्त्यैवार्थैर्धर्मवत्त्वान्धर्मोर्जनाधर्मैव बुद्धिमान् निवृत्ते
स्वोपकारार्थं च स्वप्नमेव तद्वशिष्ट न्यर्थाकरोति । जीवोऽज्ञानहृतोऽपारेक्ष्य धर्मस्यैवमनी-
कितमाहम्य प्रयोजनैकान्यत्र धर्मसाधनस्य यो विस्मरति धर्ममिन्द्रियागतो ध्रुवमेव स
दृक्मनुभवति हर्षुद्धि इति नाम्न कश्चिद्विदेह ।

द्विजैः ॥ २२ ॥ चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
 आचारत्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ २३ ॥ वैदिकैः क-
 र्म्मभिः पुण्यनिषेकादिर्हिजन्मनाम् । कार्य्यः शरीरसंस्कारः पा-
 वनः प्रेत्य चेह चै ॥ २४ ॥ गर्भार्होर्मैजातिकर्म्मचौडमोऽग्नीनिबं-
 धनैः । वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २५ ॥ मङ्ग-
 ल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसं-
 युक्तं शूद्रस्यह जुगुप्सितम् ॥ २६ ॥ शर्मवत् ब्राह्मणस्य स्यात्
 राज्ञो रक्षासमन्वितम् । वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेम्नसंयु-
 तम् ॥ २७ ॥ स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् । नाम
 स्याद्दीर्घवर्णान्तिमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ २८ ॥ गर्भाष्टमेऽब्दे
 कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गभदिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वा-
 दशे विशः ॥ २९ ॥ गार्हस्थ्यं परमं धर्मं सर्वेषां मनुजन्मनाम् ।
 तदेव कथयाम्यादौ शृणु भाषिनि । तत्त्वतः ॥ ३० ॥ पञ्चय-
 ज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् । ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृ-
 यज्ञस्तथैव च । भूतयज्ञो नृत्यज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकैर्तिताः ॥ ३१ ॥
 स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः स्यात्पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलि-
 भौतो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्या-
 द्ब्रह्मज्ञानपरायणः । ययत् कर्म्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्
 ॥ ३३ ॥ न मिथ्याभाषणं कुर्म्यन्नि च शाठ्यं समाचरेत् । देव-

१ सदाचारगुणानमेव मनुष्याणाम् मुख्यकर्तव्यतया निर्दिष्टम् । सदाचारपालनेन हि सद-
 सद्रूपतिसम्पन्नो जीव सकाम स्वर्गगम्यस्य तत क्रमेण सत्कर्मसाधनादिना चित्तशुद्धौ
 सत्तातावातिव्याप्तस्य च ज्ञानरागस्य भवत्यधिकारी । अतो हि सदाचारगुणानमेव शास्त्रेषु
 सर्वश्रेष्ठतया समादिष्टम् इदं वचनद्वयम् आदत्तस्मृतौ । अत एव “आचार प्रथम” “एय
 आदेश-उपदेश” “वेदोपनिषत्” “एतदनुशासनम्” “एकमुपासितव्यम्” “नो इत
 रागि” । इत्यादि श्रुति । २ वेदिकैरित्यादि पञ्चयज्ञानि श्रीमत्पूज्यपदराजपरिवर्यस्य मनो ।
 ३ गर्भसम्बन्धिभिः । ४ इदानीन्तनकाले चतुर्वर्षि वर्णेषु (छल घसीटे रूडे लूडे) नामानि
 व्यवहरन्ति स व्यवहारश्च धर्मशास्त्रविरुद्ध एव । ५ श्रीमत्पूज्यपदराज-
 परिवर्यस्य मनो ।

तातिथिपूजासु गृहस्थो निरतो भवेत् ॥ ३४ ॥ मातरं पितर-
 श्चैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् । मत्वा गृही निषेवेत सदा सर्वप्रय-
 त्नतः ॥ ३५ ॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः । भ्राता
 मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः ॥ ३६ ॥ दयाया भगिनी मूर्ति-
 र्धर्मस्यात्माऽतिथिः स्वयम् । अग्रेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि
 चात्मनः ॥ ३७ ॥ तुष्टायां चैव मातारि तुष्टे पितरि भामिनि ।
 देवप्रीतिर्भवेत्साध्वि ! परं ब्रह्म प्रसीदति ॥ ३८ ॥ आसनं शयनं
 वस्त्रं पानं भोजनमेव च । तत्तत्काल परिज्ञाय मात्रे पित्रे नियोज-
 येत् ॥ ३९ ॥ श्रावयेन्मृदुलां चाणौ सर्वदा प्रियमाचरेत् । पि-
 त्रोराज्ञानुसारी स्यात् सत्पुत्रः कुलपावनः ॥ ४० ॥ जीवतो वा-
 क्यकरणाभृताहे भूरिभोजनात् । गयाया पिण्डदानाच्च त्रिभिः पु-
 त्रस्य पुत्रता ॥ ४१ ॥ औदत्यपरिहासश्च तर्जनपरिभाषणम् ।
 पित्रोऽग्रे न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥ ४२ ॥ मातरं पितरं वी-
 क्ष्य नत्वाचिष्टेत्संभ्रमः । विनाज्ञया नोपविशेत्संस्थितः पितृशा-
 सने ॥ ४३ ॥ विद्याधनमदोमत्तो यः कुर्प्यात्पितृहेलनम् । स या-
 ति नरकं घोरं सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ४४ ॥ मातरं पितरं पुत्रं दारान-
 तिथिमोदरान् । रित्वा गृही न भुञ्जीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ ४५ ॥
 वक्ष्यित्वा गुरुन् बन्धून् यो भुंक्ते स्वोदरंभरिः । इहैव लोके गर्ह्यो-
 ऽसावमुत्र नरकं व्रजेत् ॥ ४६ ॥ गृहस्थो गोपयेद्दारान् विद्याम-
 म्यासयेत् सुतान् । पोषयेत् स्वजनान् बन्धूनेषु धर्मः सनातनः
 ॥ ४७ ॥ जनन्या वर्द्धितो देहो जनकेन प्रयोजितः । स्वजनैः
 शिशितः प्रीत्या कोऽधमस्तान् परित्यजेत् ॥ ४८ ॥ एषामर्थे
 प्रिये नित्यं कृत्वा कष्टशतान्यपि । प्रीणयेत्सततं शक्त्या धर्मो

१ ब्रह्मनिष्ठ इत्यादि वचनत्रय श्रीमहानिर्वाणतत्रस्थम् अतएव "मातृदेवो भव" इतिदेवो भव" इति भुवि । २ अयमद्भगवत्तम् । ३ अयमद्भगवत्तं पुण्यगदृष्ट्यापावनस्य ।

होय सनातनः ॥ ४९ ॥ स धन्यः पुरुषो लोके स कृता परमा-
 र्थवित् । ब्रह्मनिष्ठः सत्यसन्धो यो भवेद्भुवि मानवः ॥ ५० ॥
 न भाग्यां ताडयेत् क्वापि धनवत् पालयेत्सदा । न त्यजेत् घोर-
 कष्टेऽपि यदि साध्वी पतिव्रता ॥ ५१ ॥ ऋते स्वीयां चेतसापि
 स्त्रियमन्यां न संस्पृशेत् । दुष्टेन चेतसा विद्वानन्यथा नारकी
 भवेत् ॥ ५२ ॥ विरले शयनं वासं त्यजेत् प्राज्ञः परस्त्रिया ।
 अयुक्तभाषणञ्चैव स्त्रियं शौर्ध्वं न दर्शयेत् ॥ ५३ ॥ धनेन वास-
 सा प्रेम्णा श्रद्धयामृतभाषणैः । सततं तोषयेद्द्वारान् नाग्रियं क्व-
 चिदाचरेत् ॥ ५४ ॥ उत्सवे लोकयात्रायां तीर्थेष्वन्यनिके-
 तने । न पत्नीं प्रेषयेत् प्राज्ञः पुत्रामात्यादिवर्जिताम् ॥ ५५ ॥
 यस्मिन् नरे स्वसर्वस्वे तृष्ठा भाग्यां पतिव्रता । सर्वां धर्मः कृ-
 तस्तेन पितृदेवप्रियो हि सः ॥ ५६ ॥ चतुर्वर्षावधि सुतान् ला-
 लयेत् पालयेत् पिता । ततः षोडशपर्यन्तं गुणान् वियाश्च
 शिक्षयेत् ॥ ५७ ॥ विंशत्यब्दाधिकान् पुत्रान् प्रेषेद्बृहत्कर्मसु ।
 ततस्तात् हल्यभावेन मत्वा स्नेहं प्रदर्शयेत् ॥ ५८ ॥ कन्याप्येवं
 पालनीया शिक्षणीयातियत्नतः । देया वराय विदुषे धनरात्न-
 • समन्विता ॥ ५९ ॥ एवं क्रमेण भ्रातृश्च स्वसृभ्रातृसुतानपि ।
 शातीन् मित्राणि भृत्याश्च पालयेत् तोषयेद्गृही ॥ ६० ॥ ततः
 स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवासेनः । अम्यागतानुदासीनान् गृहस्थः
 परितोषयेत् ॥ ६१ ॥ देवर्षिपितृभूतानि शातीन्बन्धुंश्च भागिनः ।
 असंविभज्य चात्मानं यस्तवित्तः पतत्यधः ॥ ६२ ॥ यथेवं ना-
 चरेद्देवि ! गृहस्थो विभवे सति । पशुसेव स विज्ञेयः स पापी
 लोकगर्हितः ॥ ६३ ॥ निद्रालस्यं देहयत्नं केशविन्यासमेव च ।
 आसक्तिमशाने वस्त्रे नातिरिक्तां समाचरेत् ॥ ६४ ॥ युक्ताहारो
 युक्तनिद्रो मितवाङ्ममितमेथुनः । स्वच्छो नम्रः शुचिदर्शो युक्तः

स्यात्सर्वकर्मसु ॥ ६५ ॥ शूरः शत्रो विनीतः स्याद्बान्धवे गुरु-
 सन्निधौ । जुगुप्सितान् न मन्येत नावमन्येत मानिनः ॥ ६६ ॥
 सौहार्दं व्यवहारांश्च प्रवृत्तिं प्रकृतिं नृणाम् । सहवासेन तर्कैश्च
 विदित्वा विन्धसेत्ततः ॥ ६७ ॥ त्रसेद्वेष्टुरपि शुद्रात्समयं वीक्ष्य
 बुद्धिमान् । प्रदर्शयेदात्मभावान् नेव धर्मं विलङ्घयेत् ॥ ६८ ॥
 स्वीयं यशः पौरुषञ्च गुप्तये कथितञ्च यत् । कृतं यदुपकाराय
 धर्महो न प्रकाशयेत् ॥ ६९ ॥ जुगुप्सितप्रवृत्तौ च निश्चितेऽपि
 पराजये । गुरुणा लघुना चापि यशस्वी न विवादयेत् ॥ ७० ॥
 विद्याधनयशोधर्म्मान् यतमान उपार्जयेत् । व्यसनश्चासतां संगं
 मित्याद्रोहं परित्यजेत् ॥ ७१ ॥ अवस्थानुगताश्चेष्टाः समयानुग-
 ताः क्रियाः । तस्मादवस्थां समयं वीक्ष्य कर्म समाचरेत् ॥ ७२ ॥
 वयोबुध्यर्थवाग्नेयश्रुताभिजनकर्मणाम् । आचरेत्सहस्रीं वृत्ति-
 मजिह्वामशठां तथा ॥ ७३ ॥ योगक्षेमरतो दक्षो धार्मिकः प्रिय-
 बान्धवः । मितवाक् मितहासः स्यान्मान्याग्रे तु विशेषतः ॥ ७४ ॥
 जितेन्द्रियः प्रसन्नात्मा सुचिन्तः स्याद्दृढव्रतः । अप्रमत्तो दीर्घद-
 र्शी मात्रास्पर्शान् विचारयेत् ॥ ७५ ॥ सत्यं मृदु प्रियं धीरो वा-
 क्यं हितकरं वदेत् । आत्मोत्कर्षं तथा निन्दां परेषां परिवर्जये-
 त् ॥ ७६ ॥ सन्तुष्टौ पितरौ यस्मिन्ननुरक्ताः मुहूर्तगाः । गाय-
 न्ति ययशो लोकास्तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ७७ ॥ सत्यमेव व्रतं
 यस्य दया दीनेषु सर्वथा । कामक्रोधो बभौ यस्य तेन लोकत्रयं
 जितम् ॥ ७८ ॥ विरक्तः परदारेषु निःस्पृहः परवस्तुषु । दम्भ-
 मात्सर्व्यहीनो यस्तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ७९ ॥ ज्ञानिना लोक-
 यात्रायै सर्वत्र समदृष्टिना । श्रीयंते येन कर्म्मणि तेन लोकत्रयं
 जितम् ॥ ८० ॥ सम्प्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके । अन्नञ्चैव

१ इमानि वचनानि श्रीनिवसपत्रप्रस्थानि । २ श्रीवाङ्मयस्मृती । ३ इमान्यपि
 वचनानि श्रीमहर्निर्वाणतत्रस्थानि ।

यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ८१ ॥ शिलानप्युच्छते नि-
 त्यं पञ्चाश्रीनपि जुह्वतः । सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो
 वसन् ॥ ८२ ॥ न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् । ध-
 न्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम् ॥ ८३ ॥ आसनावसथो
 शय्यां अनुव्रज्यामुपासनाम् । उचमेपूतमं कुप्याद्दिने हीनं समे
 समम् ॥ ८४ ॥ पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
 श्रद्धा यत्किंवां शासः षड्विवं धर्मलक्षणम् ॥ ८५ ॥ आचारः
 परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारः परीतात्मा प्रेत्य
 चेह विनश्यति ॥ ८६ ॥ सदाचारविशेषज्ञापि त्वां वरवर्णिनि ।
 सदाचाररहस्यं वै स्थूलतः प्रोक्तवानहम् ॥ ८७ ॥ सदाचारवि-
 चारेषु दृष्टान्ता बहवः प्रिये ! । निर्दिश्यन्ते कतिपये मया तव
 हितेच्छुना ॥ ८८ ॥ नियतं भर्तृशुश्रूषा रूपे साध्यः शुभे व्रते ।
 सावित्री सत्यवद्भार्या सती श्रेष्ठा प्रगीयते ॥ ८९ ॥ सौमित्रे परमे
 चैव गृहस्थानां शुभावहे । भ्रातृप्रेमपराः सर्वे ख्याता दशराया-
 त्मजाः ॥ ९० ॥ श्रेष्ठस्य सत्यधर्मस्य पालने देवरक्षकः । हरि-
 श्वन्द्रो नृपश्रेष्ठो विख्यातः पृथिवीतले ॥ ९१ ॥ प्रजानुरञ्जने चैव
 नृपाणां परसाधने । श्रीरामो राघवो लोके दृष्टान्तौ गीयते बुधैः
 ॥ ९२ ॥ भीष्मश्च जाह्नवीपुत्रः पितृभक्तिप्रकाशने । चिराय
 स्मरणीयोऽभूत् पाण्डवानां पितामहः ॥ ९३ ॥ मातृभक्तिप्रकाशे
 च दृष्टान्तागताधवो विदुः । पाण्डवान् पञ्च विख्यातान् वीरमु-
 ख्यान्मृपात्मजान् ॥ ९४ ॥ गृहस्थस्य च धर्मस्य सम्यक् साधु
 प्रसाधने । आदर्शरूपो जनको राजर्षिर्गीयते जनैः ॥ ९५ ॥ भार्या-
 णां पुण्यवृत्तानां ऋषीणामसिला गणाः । सदाचाररताः ख्याताः
 सर्वलोकप्रपूजिताः ॥ ९६ ॥ ते सदैवानुसर्तव्याः सदाचारविधौ
 जनैः । त एव परमाप्ताश्च त एवाचारशिक्षकाः ॥ ९७ ॥ सदाचा-

१ इमनि वचनानि श्रीमत्पुण्यवदराजैर्विरच्यमाने । अत एव “अतिथिद्वयमेव” इति
 श्रुतिः । २ श्रीमद्भगवत् पूज्यपादवृण्दपावनस्य । ३ श्रीमत्पुण्यपादमहावैवसिष्ठस्य ।

रो हि जीवानां सर्वेषा मृमिवासिनाम् । शुभाय कल्पते नित्यं
 नित्यो धर्मः सदेहिनाम् ॥ ९८ ॥ न वात्र सगपः कश्चित् त्वया
 काप्यो मनस्विनि ! । सदाचारमनुष्ठाय शुभ सर्व्वेवाप्यते ॥ ९९ ॥
 इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां सदाचारवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

वर्णाश्रमधर्मवर्णनम् ।

देव्युवाच । श्रुतो बहुविधो धर्म इदमुन्नतमुप्रदः । धर्मार्थकामदो
 मिहहरो निर्व्वानकारणम् ॥ १ ॥ सांख्यप्रतं श्रीहृमिच्छामि ब्रूहि वर्णा-
 श्रमान् प्रभो ! । तत्र ये विहितानाराः कृपया वद तानपि ॥ २ ॥
 श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । ज्ञानस्य विविधो ज्ञेयो पन्थानो वेदचोदि-
 तो । अनुष्ठितो तो विद्वद्भिः प्रवर्त्तकनिवर्त्तको ॥ ३ ॥ वर्णाश्रमोक्तं
 यत् कर्म कामसकल्पपूर्विकम् । प्रवर्त्तकं भवेदेतत् पुनरावृत्तिहे-
 तुकम् ॥ ४ ॥ वर्त्तव्यमिति विध्युक्तं कामसकल्पवर्जितम् । यत्
 कर्म क्रियते सम्यक् ज्ञानयुक्तं निवर्त्तकम् ॥ ५ ॥ निवर्त्तकं हि
 पुरुषं निवर्त्तयति जन्मतः । प्रवर्त्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम्
 ॥ ६ ॥ अन्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रह-
 श्रवणं ब्राह्मणानामकल्पेयत् ॥ ७ ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्य-
 यनमेव च । विषयेष्वप्रसाक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८ ॥ पशूनां
 रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव चावणिक्पथं कुसीदश्च वैश्यस्य कृषि-

रेव च ॥ ९ ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एते-
 पामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ १० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां
 शूद्राणाञ्च सुभाषिणि । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावंप्रभवेर्गुणैः
 ॥ ११ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षातिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञान-
 मास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ १२ ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दा-
 ह्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म स्वभा-
 वजम् ॥ १३ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परि-
 चर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ १४ ॥ स्वे स्वे क-
 र्मण्यभिस्तः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा
 विन्दति तच्छृणु ॥ १५ ॥ वर्णाश्रमोक्तं सर्वत्र विध्युक्तं कामय-
 र्जितम् । विधिवत् कुर्वतस्तस्य मुक्तिर्देवि करे स्थिता ॥ १६ ॥
 उद्भिजाश्चाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च जरायुजाः । जीवाश्चतुर्वि-
 धा जातिं लभन्ते स्वस्वभावेतः ॥ १७ ॥ यथा जरायुजा या-
 न्ति जातिभेदं चतुर्विधम् । आर्यानाप्यनराश्चैव पशवश्चोत्त-
 माधमाः ॥ १८ ॥ तथा निसर्गसंसिद्धो ह्यार्यानामार्यपानिनाम् ।
 चतुर्धा जातिभेदोऽयं चातुर्वर्ण्यं तदुच्यते ॥ १९ ॥ चातुर्वर्ण्यात्

१ ज मातरवादे स्वीकृते भवति स्वत एव ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्यं सतिद्धि । पर्वन्मा-
 र्जितकर्मनस्फागुसोर्गेव शरीरमुपदिभोगादीनामीदृकानां संलाभो नस्य अयते तथा च
 प्राग्बध्नेनैव तस्य प्राग्गणादिकृते जनिस्सम्भवति । मातापितृसंयोगेन स्थूलशरीरन्नावर्जी-
 वानाभ्यूर्वज मार्षितकर्ममोगानामुपभोगस्य निमित्तमात्रमेव भवति । गुणकर्मभ्यामेव हि जा-
 तिविभागो जायते । स्वेच्छया एव जीवो प्राह्मणादिचतुर्वर्णानामन्यतमवर्णापयोगिरमेतसुह
 मनायामेनाभ्यासितुप्रभवतीति जीवाधीनान्येव कर्माणि । शरीरस्य तु गुणैस्सहातिषाणेनो
 नित्यसम्बन्धो विद्यते । तथा हि मातापितृसंयोगवशाच्चेव शरीरं वादशुण्णानामाधाररूपतया
 सन्नायते तत्र शरीरे तेपामेवाधेयानां गुणानामशेषेण विकासस्सम्भवति । नस्तुतस्तु गुणे
 सह श्चुण्णरीरस्य घनिष्ठसम्बन्धमवलोक्य जमना सह जातिविशेषस्य विन्यसनसम्बन्धोऽ
 वश्यमेव स्वीकर्तव्य एतएव “ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ” इति श्रीमद्भगवद्गी-
 तायाम् । “ प्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाहू राजन्यं कृतं ॥ ऊरू तदस्य यद्वैश्यं पदं शूद्रो
 ऽभजायत ” इति श्रुतिः । २ इमानि पञ्च वचनानि श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ३ चतुर्वर्ण्य-
 ज्ञानमाह उद्भिजा इत्यादि चतुर्थे ।

स्वतःसिद्धादन्यद्वर्णान्तरं यदा । विरुद्धं तद्भवेत्सर्व्वं प्रकृते नात्र
 संशयः ॥ २० ॥ वर्णाश्रमोक्त कर्मैव विधिवत् कामपूर्व्वकम् ।
 येनेतत् नियते कर्म गर्भवासः करे स्थितः ॥ २१ ॥ संसार-
 भीरुभिस्तस्माद्दिध्युक्तं कामवर्जितम् । विधिवत् कर्म कर्तव्यं
 ज्ञानेन सह सर्व्वशः ॥ २२ ॥ ज्ञानाच्च त्रिषु वर्णेषु आनुलोम्ये-
 न मानवाः । ते देवानामृषीणाञ्च पितृणामनृणास्तथा ॥ २३ ॥
 ऋषिम्यो ब्रह्मचर्य्येण पितृम्यश्च सुतेस्तथा । कुर्याद्यज्ञेन देवेभ्य
 आनृण्य धर्ममाचरन् ॥ २४ ॥ कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमि-
 प्यते । ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्व्वकम् ॥ २५ ॥ सेवेते-
 मास्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरो वसन् । सन्नियम्येन्द्रियग्राम तपो-
 वृद्धयर्पमात्मनः ॥ २६ ॥ नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पण-
 म् । देवैताम्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥ २७ ॥ वर्जयेन्मधुमा-

१ चत्वारिमासि वचनानि श्राव्यपुण्यपादमहर्षिवाञ्छन्त्यस्य । २ 'जाते ब्रह्मोपदेशे तु
 कर्म सध्यादिकं चरेत् ।' इति पूज्यपादमहर्षिभिर्नावचनेनोपदेशोत्तरं सध्यावासन-
 कर्मव्युत्पत्तौ पूर्व्वं प्रदर्शिता । तद्योपासनं कथं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां सध्यात्रयस्वरूपप्रदर्शन-
 पूर्व्वकं तदभिधीयते । तत्र सध्यास्वरूपं ग्राह्यं श्रुति "रक्षरसि ह वा पुरोनुवाके तपोव्रत-
 निष्ठन्तं सा प्रजायतिर्वरेणोपासन्नवनं तानि वग्मन्वृणाताऽऽदिन्यो नो योदा, इति सा प्रजा
 पतिरप्रवीचोपयज्यमिति तस्मादुत्तिष्ठन्तं ह वा तानि रक्षरस्यादि य योपयन्ति यावदस्नम-
 न्गतास्तानि ह वा एतानि रक्षरसि गार्वात्रियाऽभिमात्रितेनाम्भसा शम्भयन्ति तदु ह वा एते ब्रह्मा
 वादिनः पूर्व्वभिस्सुम्बा सध्याया गार्वात्रियाऽअभिमात्रिता आप ऊर्वा विधिपतिता एता भारो
 वज्रीभृत्वा तानि रक्षरसि मन्देश्वरणे द्वीपे प्राक्षिपन्ति यः प्रदक्षिणां प्रक्रमन्ति तेन पापानमवधू-
 तन्त्युपान्तमस्तु यस्तस्मादिदमभिधायन् कुर्व्वमाह्वयै विद्वान्ब्रह्म भद्रमनुनेऽसावादिन्यो
 मन्त्रेति व्रतं सन्त्युप्येति य एव वद' इति । अथ सध्यास्वरूपमाह पूज्यपाद महर्षि
 पराशर = अहोरात्रस्य य सधि सूर्य्यक्षत्रवर्जित । सा तु सध्या सध्याख्याता मुनिरेता
 त्वदशेभिः ' इति अत एव पूज्यपाददृष्ट्यायनक्यास "उपास्ते सधिवेलाया निशाया
 दिवसस्य च । तमेव सध्या तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिणः ॥' इति । तमेव कियं विदधाति
 पूज्यपादमहर्षिर्वाञ्छन्त्यस्य । 'सधौ सध्यामुपासीन आस्तगे नोद्रेते रवी' इति । तत्रका
 र्मदेने देवताया नामादिभेदमह पूज्यपाददृष्ट्यायनक्यास - 'गंधत्री नाम पूर्वाण्डे सावित्री
 दिनमध्यके । सरस्वती च सध्यान्धे सध्या त्रिषु भूता ॥ प्रतिग्रहाप्रदोयत् पातकाद-

सञ्च गंधमाल्यं रसांस्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चै-
व हितनम् ॥ २८ ॥ अम्यङ्गमञ्जनञ्चाक्षोरूपानच्छत्रधारणम् । का-
मं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनङ्गीतवादनम् ॥ २९ ॥ द्यूतञ्च जनवादञ्च
परीवादन्तथाऽनृतम् । स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातम्परस्य च
॥ ३० ॥ एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् । कामा-
दिस्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ ३१ ॥ स्वप्ने सिक्त्वा
ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकापतः । स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुन-
र्भामित्यृचम्पठेत् ॥ ३२ ॥ चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव
वा । कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ ३३ ॥ शरीर-
ञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनासि च । नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्ष-
माणो गुरोर्मुखम् ॥ ३४ ॥ तत्रेदम्युदियात् सूर्यः शयानङ्गाम-
चारतः । निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेदिनम् ॥ ३५ ॥ गु-
रुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उहहेत द्विजो भार्या स-
वर्णा लक्षणान्विताम् ॥ ३६ ॥ चतुर्थमायुषो भागमुपित्वाद्यङ्गुरो
द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ ३७ ॥
अद्रोहेर्णैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्था-

—पपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्माद्वायन्त प्रायते यत ॥ सवितघोतनात्नैव सावित्री परि-
कीर्तिता । जगत् प्रमवित्री वा वायूपरगस्सस्वती ॥ ” इति ॥ वर्णभेद स्मृत्युत्तरे विहित —
“ गायत्रा तु भवेत्त्रा सावित्री शुद्धवर्णिना ॥ सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ” ॥
इति ॥ तत्रैव “ गायत्री त्रयस्त्रिंशः सावित्री द्वादशपिण्डाः । सरस्वती विंशतिरूपा उपास्या
रूपभेदतः ” ॥ इति ॥ अथ देश — “ यथादृष्ट्या द्वादशपिण्डाः — “ गृहे स्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे
दशगुणा स्मृता । शतसाहसिका नद्यामनन्ता विंशतिपिण्डाः ॥ यदि सध्या दशगुणा गर्तप्रस्रव-
णेषु च । सन्ते तार्थं शतगुणा खनन्ता जम्बूद्वीपजम् ” ॥ इति ॥ अथ गायत्रीजपनियम श्री
भगवत व्यासस्य “ अष्टोत्तशत नित्यमष्टाविंशतिमेव वा । विधिना दशहं यः उपि त्रिकालं
प्रजपेद्बुधः ” ॥ इति ॥

१ यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदकवासादिना चाम्पयन्ति तानि शुक्तानि
न स्वादेव इति श्रीकृष्णमहा । २ “ अग्नेरिणा आत्मानमसमाना गोत्रजाम् ॥ ” इत्यादि
याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्तमङ्गीकृताम् ।

य विप्रो जीवेदनोपदि ॥ ३८ ॥ कृतामृताम्याश्चैवेतु मृतेन प्र-
 मृतेन वा । सत्यानृतम्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदा चन ॥ ३९ ॥
 कृतमुञ्जशिल ज्ञेयममृत स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितम्भैर्य-
 म्प्रमृत कर्षणं स्मृतम् ॥ ४० ॥ सत्यानृतन्तु वाणिज्यन्तेन
 चैवापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्ताम्परिवर्जयेत्
 ॥ ४१ ॥ पदकर्मको भवत्येषा त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्या-
 मेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ४२ ॥ ऋषियज्ञन्देवयज्ञ-
 म्भृतयज्ञश्च सर्वदा । नृत्यज्ञम्पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न हर्षयेत्
 ॥ ४३ ॥ सर्वेषामपि चैतेषा वेदस्मृतिविधानतः । गृहस्थ उच्यते
 श्रेष्ठः स त्रीनेतान् विभर्ति हि ॥ ४४ ॥ यथा नदी नदाः
 सर्वे सागरे यान्ति सस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति
 सस्थितिम् ॥ ४५ ॥ गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
 अपत्यस्यैव चापत्यन्तदारण्य समाश्रयेत् ॥ ४६ ॥ सत्यञ्च ग्रा-
 म्यमाहार सर्वश्चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भाष्यां निक्षिप्य वन ग-
 च्छेत्सहैव वा ॥ ४७ ॥ अग्निहोत्र समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम् ।
 ग्रामादरण्यञ्च सत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४८ ॥ मुन्यन्नेर्विधि-
 धर्मैर्धैः शाकमूलफलेन वा । एतान्वमहायज्ञाभिवर्षेदिधिपूर्व-

१ ओषधिनग्नितण्डलादिभ्योऽत्र कृत्वादिमग्रहेऽपि जायते स्वन ग्रोह इति तस्य
 नातरायकनया पचमुनादिदोषविहागर्भं नित्ययज्ञेषु बलिदानाभिर्विधीयत एवति ज्ञेयम् ।
 २ तत्स्वरूपं श्रुतकथनम् । पत्र वा एते महायज्ञाः सताते प्रनश्यत सतति सतिष्ठन्ते
 तद्वत्प्रयत्नं सतिष्ठते इति । पश्यज्ञविधानं तु गृहा नित्यं न हर्षयेत् । इति पूज्य
 पादमहायज्ञाः शम्भवा । तत्र पत्र महायज्ञाकर्त्तव्यं गृहहर्षणम् । इति पूज्यपादमहायज्ञाः
 न च स्पष्टतयाऽभिज्ञानम् । पश्यज्ञाकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमन्तः । अकृत्वाऽन्यतम यज्ञं यज्ञानां
 मन्त्रिकारतः । अथमेव गृहस्थं पाकमग्न्याम देव हि ॥ इति पूज्यपादमहायज्ञाः प्रायश्चित्तम् ।
 अकृत्वा ॥ महायज्ञान्मुक्त्वा चाग्नयणं चरेत् इति पूज्यपादमहायज्ञाः प्रायश्चित्तम् । अनि
 रित्यं महायज्ञान्यो भुञ्जे प्रत्यहं गृहा । अनात्मं गतिं घने वृच्छन्ते विनाशयति इति पूज्य
 पादमहायज्ञाः प्रायश्चित्तम् ।

कम् ॥ ४९ ॥ वसीत चर्म चीरं वा सार्यं स्त्रायात्प्रगे तथा । ज-
टाश्च विभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ५० ॥ यद्भक्ष्यं
स्यात्ततो दद्याद्वर्लिं भैक्ष्यांश्च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभि-
रर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ५१ ॥ सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्च-
यिकोऽपि वा । पण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ ५२ ॥
नक्तञ्चान्नं समश्रीयाद्दिवा वाऽहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको
वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ ५३ ॥ अप्रयत्नः सुसार्थिषु
ब्रह्मचारी धराश्रयः । शरणेष्वपमथैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ ५४ ॥
तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्वि-
जेषु वनवासिषु ॥ ५५ ॥ ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रासान् वने
वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ ५६ ॥ पताश्चान्याश्च
सेवेत टीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये
श्रुतीः ॥ ५७ ॥ आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीत-
शोकभयौ विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५८ ॥ वनेषु च विद्वत्पेवं तृती-
र्यं भागमायुषः । चतुर्थे त्वायुशो भागे त्यक्त्वा सङ्गान् परित्रजेत्
॥ ५९ ॥ आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः । भिक्षाव-
लिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ६० ॥ ऋणानि त्रीण्यपा-
कृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्र-
जत्यधः ॥ ६१ ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाय तथा सुतान् ।
अनिष्टा चैव यज्ञेष्व मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥ ६२ ॥ प्राजाप-
त्यां निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य
ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ६३ ॥ अनशिरनिकेतः स्याद्ग्राममश्रा-
र्यमाश्रयेत् । उपेक्षकोऽसङ्गुसंको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ६४ ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता । समता चैव सर्व्वस्मिन्ने-

तन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥ नाभिनिन्देत मरण नाभिनिन्देत
जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ ६६ ॥
एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरे । भैक्ष्ये प्रसक्तो हि
यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ६७ ॥ नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा
शकुनिर्यथा । तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहादिमुच्यते ॥ ६८ ॥
अनेन विधिना सर्वोस्त्यक्त्वा सद्गान् शनैः शनैः । सर्व्वहन्द्-
विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावेतिष्ठते ॥ ६९ ॥ चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता-
स्त्वाश्रमाः श्रुतिचोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको
वैश्यशूद्रयोः ॥ ७० ॥ अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ।
स्त्रायाद्विध्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्य्यव्रतं चरन् ॥ ७१ ॥ संस्कृताया
सवर्णाया पुत्रमुत्पादयेत्ततः । यजेताग्रौ तु विधिना भार्य्या
सह ता विना ॥ ७२ ॥ कान्तारे निज्जने देशे फल्मूलोदका-
न्विते । तपश्चरन् वसेन्नित्यं साग्रीहोत्रः समाहितः ॥ ७३ ॥ आ-
त्मन्यग्नीन् समारोप्य संन्यसेद्विधिना ततः । संन्यासाश्रमसं-
युक्तो नित्यकर्म समाचरेत् ॥ ७४ ॥ यावत् क्षेत्रीभवेत्तावत् त्य-
जेदात्मानमात्मनि । क्षत्रियश्च चरेदेव मासंन्यासाश्रमात् सदा
॥ ७५ ॥ वानप्रस्थाश्रमादेवं चरेद्भैक्ष्यः समाहितः । शूद्रः शूद्र-
पया नित्यं गृहस्थाश्रममाचरेत् ॥ ७६ ॥ शूद्रस्य ब्रह्मचर्य्यत्वं
मुनिभिः केश्वदिष्यते । अनुलोमप्रसूतानां त्रयाणामाश्रमास्त-
यः । शूद्रवच्छूद्रजातानामाचारः कीर्तितो बुधैः ॥ ७७ ॥ चर्हणी-
माश्रमस्थानामहन्त्यहनि नित्यशः । विध्युक्तं कर्म कर्त्तव्यं का-

१ इमे आश्रमपर्यां राजर्षिर्षमन्तस्त्रयुक्ता वर्णिता । “अमनुरवदत्तं धिमेपजम्”
इति श्रुतिप्रमित्वामन्वर्थस्य । २ उत्तरे विस्तरेण वर्णोश्रमपर्यां इदानीं ज्ञानभिमुखीकरणार्थं
पुनः संक्षेपेण वर्णोश्रमपर्यामेवाह एभिर्वचनैः श्रीमत्पुण्डरीकपुराणस्य । अत एव
“यतीनान्नुदयो घर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शूद्रश्च ब्रह्मचरिणाम्”
इति स्मृतं । ३ क्षेत्री क्षेत्रज्ञः । ४ अनुलोमाश्रमपर्यामित्यर्थः ।

यसंकल्पवर्जितम् ॥ ७८ ॥ तस्मात्त्वमपि कल्याणि स्वधर्ममनु-
सृत्य च । श्रद्धया विधिवत् सम्यक् ज्ञानकर्म समाचर ॥ ७९ ॥
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं
कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ८० ॥ सहजं कर्म सुभगे सदो-
पमपि न त्यजेत् । सर्वसिम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः
॥ ८१ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जित्तात्मा विगतस्पृहः । नेष्कर्म्मसिद्धिं
परमां संन्यासेनाविगच्छेति ॥ ८२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां वर्णाश्रमधर्मवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

१ स्वकीयप्रवृत्तेस्तदनुसृत्या साधनानुष्ठानेन साधक स्वकीयेषु सफलतां भवेत् । प्रकृतौ हि प्रतिक्रियायां कार्याणां प्रतिक्रिया भवेत् । स्रोतसोऽनुकूल्यामिनी तैर्ह्यन्यासेनैवाग्रतः प्रसरति प्रतिक्रिये तु स्रोतसि सुचालितेऽपि सा निष्प्रामाण्यसह्य च ध्रुवमेव हेतुता भवति । एव न यामेव प्रवृत्तिमाश्रितो जीव सज्जयते तदनुकूलतया ससाधयन् साधनं ह्यत्रमेव तत्र सा-
फल्य समश्नुते । उन्मज्जान हि यावदीयमेव प्रवृत्तिविषयं न नेन सह निश्चिन्तयन् प्रवृत्तौ वर्तते कश्चित्सम्बन्धः । पदार्था सर्वे प्राकृतिरूपतया त्रिगुणात्मकत्वात् हि भवन्ति दोषैराव-
र्जिता कथमपि । अत्र सर्वमेव कर्मजातं सामान्यतया बोधवत् भवति । प्रवृत्त्यनुकूल-
पुरुषार्थो यथा हि सकामस्य पुरुषस्य हितमाधत्ते निष्कामस्य कर्मयोगिनोऽपि पक्षे स तथैव परमानन्दमोगोपयोगिता सन्नजति र्मर्गादिनृन्मममिर्सेतस्य साधनेन स्वप्रवृत्त्यनुकूलमारब्धे
पुरुषार्थे ह्यधिपतेऽव तस्य मनः कामनामिद्धिं सम्भवति निष्कामकर्मयोगिनश्च तर्थावबुधान्ने त-
स्यैव स्वाभिप्रायमिद्धिं सज्जयते । साधको निष्काम साधनावस्थायाश्रित्यजीवन्मुक्तिपदा-
धिकाराग्राह्यं विशिष्टतत्त्वज्ञानसम्पन्नेऽपि न कथमपि निक्षेपद्वेषमिष्यवद्वाप्यन परिश्रितुं समर्थः ।
स्थूलशरीरेण सूक्ष्मशरीरस्य खण्डितसम्बन्धात् स्थूलशरीरस्याभिभवो न्यूनाधिकतया नियतमेवान्त-
रवर्गे जीवस्य सन्नमते । अस्तुतस्तु प्रवृत्तिप्रतिकूलतया निष्कामसाधनेऽपि क्रियागतिरोप-
वशादवश्य भाविनो नियतमेवान्तःकरणस्य विशेषाद्यभिभवः सज्जयते तथा च निष्कामसाध-
नाभ्यसनातीतमप्यपि कर्मयोगिन स्वप्रवृत्त्यनुकूलतया स्वधर्मोन्मार्गेण समाचरणमेव युक्त-
मिति स्वीकृतव्यम् । २ श्रीमद्भगवद्गीतास्थानि त्रीणि वचनानि ।

चतुर्थोऽध्यायः । नारी-धर्म-वर्णनम् ।

देव्युवाच—वर्णाश्रमेोक्तवर्माणामाश्रयं परमं प्रभो । नारीधर्म-
मृपिप्रोक्तं प्रचक्षस्व मयाऽधुना ॥१॥ येनाऽहं कृतकृत्या स्यां समा-
कर्ण्य मुखात्तव । मम जातिरितं धर्मं धर्मतत्कार्यविहिमौ ॥२॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच—पारमेष्ठ्यमिदं गार्त्रं प्रधानपुण्यात्मकम् ।
पिण्डनामधरं दुःससुखभोगाय कल्पितम् ॥३॥ त्रिन्दुः शिवो रजःश-
क्तिरुभयोर्मेलनात्तयोः । ब्रह्माण्डपिण्डावुद्भूतौ समष्टिव्यष्टिरूपतः
॥४॥ अनेन विधिना या वै ब्रह्माण्डं वेत्ति विग्रहम् । सर्वपापवि-
निर्मुक्ता सा याति परमा गतिम् ॥५॥ प्रकृतेः क्षेत्रभूतास्तु स्त्रियः
प्रकृतिचञ्चलाः । धर्मोपदेशशिक्षां वै हितामर्हन्ति केरलाम् ॥६॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्प्याः पुण्यैः स्वेर्दिवानिशम् । विपयेषु च
सज्जन्यः संस्थाप्या आत्मनो वंशे ॥ ७ ॥ पिता रक्षति कौमारे
भर्ता रक्षति यौवने । रक्षन्ति स्यविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति
॥ ८ ॥ विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । उपचर्य्यः
स्त्रिया साध्या सततं देववत् पतिः ॥ ९ ॥ नास्ति स्त्रीणां पृथ-
ग्यज्ञो न व्रतं नाऽप्युपोषितम् । पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गो
मर्हयते ॥ १० ॥ सयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराद्मुखी ।

१ नारीशरीरवृत्तिविज्ञानमहं पारमेष्ठ्यमिदं महासन्तुमरतप्रवर्णनं । २ स्वभावतः
एव च यथा नार्य इति ता सर्वदेव अनुशासनाधीना कर्तव्या स्त्रीणां क्षेत्रतत्त्वं साष्टिविषयक-
न्तामाप्नुयैकार्यकारित्वं विधाने । क्षेत्रस्य दृष्टत्वे द्विवर्गमकरप्रसङ्गं सर्वजातिविभागानुक्रम-
सङ्ग्रहः । अत एव स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमर्हयेव वेदेषु निषिद्धम् । उक्तं च “ न स्त्री स्वातन्त्र्य-
मर्हति ” इति । अमरपुण्यपादराजार्पणस्य मनो । ३ श्रीमत्पुण्यपादराजार्पणस्य मनो ।
अन एव “ यमिदेवा भव ” “ पतिरेको गुरु स्त्रीणाम् ” । इत्यादि श्रुतिः ।

कुर्प्याच्छुश्रूषोः पादवन्दनं भर्तृतत्परो ॥ ११ ॥ अहंकारं वि-
 हायाऽथ कामक्रोधौ च सर्वदा । मनसो रजनं पत्युः कार्प्यं
 नाऽन्यस्य कंस्य चित् ॥ १२ ॥ पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो
 वा मृतस्य वा । पतिलोकमभीगन्ती नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्
 ॥ १३ ॥ भुङ्क्ते भुङ्क्तेऽथ या पत्यो दुःखिते दुःखिता च या ।
 मुदिते मुदिताऽत्यर्थं प्रोषिते मलिनाम्बरा ॥ १४ ॥ सुप्ते पत्यो
 च या शेते पृथ्वेमेव प्रबुद्धयते । प्रविशेज्जेव या बहो याते भर्तारि
 पञ्चताम् । नाऽन्यं कामयते वित्ते सा विज्ञेया पतिव्रता ॥ १५ ॥
 क्षेप्रादनाहा ग्रामाहा भर्तारं गृहमागतम् । प्रत्युत्थायाऽभिन-
 न्देत् आसनेनोदयेन च ॥ १६ ॥ ततोऽन्नसाधनं कृत्वा स्वभर्त्रे
 विनिवेद्य तत् । वैश्वदेवकृतेरन्नैर्भोजनीयाश्च भोजयेत् ॥ १७ ॥
 प्रसन्नवदना नित्यं काले भोजनदायिनी । भुङ्क्ते न तु भर्तारं न
 वदेत्किञ्चिदप्रियम् । भुक्त्वा नयेदहःशेषमायव्यपविचिन्तया
 ॥ १८ ॥ पुनः साय पुनः प्रातर्गृह्णहि विधाय च । कृतान्नसा-
 धना साध्वी सुभृशं भोजयेत् पतिम् ॥ १९ ॥ नाऽतितृष्या
 स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय च । आस्तीर्य साधु शयनं ततः
 परिचरेत् पतिम् ॥ २० ॥ आसने भोजने दाने सम्माने प्रियभा-
 षणे । दक्षया सर्वदा भाव्य भार्यया गृहमुख्यया ॥ २१ ॥ अ-
 न्यालापमसंतोषं परव्यापारवर्जनम् । अतिहासातिरोपातिकाम
 च परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥ यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न चे-
 च्छति । यच्च भर्ता न चाश्राति सर्वं तद्वर्जयेत्सती ॥ २३ ॥
 तैलाम्पङ्गं तथा स्नानं शरीरोद्धर्तनक्रियाम् । मार्जनं चैव दन्ता-
 ना कुर्प्यात् पतिमुदे सती ॥ २४ ॥ भर्त्सिता निन्दिताऽत्यर्थं

१ श्रियाज्ञवल्क्यस्मृती । २ श्रीमत्पुण्यादभगवत कृष्णार्जुनस्य । ३ श्रीमत्पुण्याद-
 राजर्षिवर्यस्य मनो । ४ श्रीमत्पुण्यादभगवत कृष्णार्जुनस्य । ५ श्रीमत्पुण्यादभगव-
 दिश्रीवर्मिष्ठस्य ।

ताडिताऽपि पतिव्रता । व्यथिताऽपि भयं त्यक्त्वा कण्ठे गृही-
त वल्लभम् ॥ २५ ॥ उच्चैर्न रोदनं कुर्यात् नैवाक्रोशेच्छिशुं
प्रति । पलायनं न कर्तव्यं निजगेहाद्वहिः स्त्रिया ॥ २६ ॥ आ-
हूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छेच्च सत्वरम् । किमर्थं व्याहृता
स्वामिन् सुप्रसादो विधीयेताम् ॥ २७ ॥ सेवेत भर्तुरुच्छिष्टमिष्ट-
मन्न फलादिकम् । महाप्रसाद इत्युक्त्वा मोदमाना निरन्तरम्
॥ २८ ॥ सुस्तमुप्तं सुस्नासीनं रममाणं यदृच्छया । अवश्येष्वपि
कार्येषु पतिं नोत्थापयेत् कैचित् ॥ २९ ॥ नैकाकिनी कचिद्-
च्छ्रेष्ठ नम्रा स्नानमाचरेत् । भर्तुर्विद्वेपिणीं नारीं साध्वी नो भाप-
येत् क्वचित् ॥ ३० ॥ गृहव्ययानिमित्तं च यद्व्ययं प्रभुणाऽर्पि-
तम् । निर्वृत्य गृहकार्यं सा किञ्चिद्बुद्ध्याऽवशेषयेत् ॥ ३१ ॥
स्यागार्थमर्पिताद्बुद्ध्याल्लोभात्किञ्चिन्न धारयेत् । भर्तुराज्ञा विना
नैव स्ववन्धुभ्यो दिशेद्वनम् ॥ ३२ ॥ छायेवाऽनुगता स्वच्छा
सखीव हितवर्मसु । दासीवाऽदिष्टकार्येषु भाग्या भर्तुस्तदा भे-
वेत् ॥ ३३ ॥ त्रेतामोपासनं वार्धे हलर्मा गामुमा रमाम् । यथा
विधि यथावाल स्त्री दीक्षामत्रमाश्रयेत् ॥ ३४ ॥ गृहिधर्मधुरं
साध्वी पत्या सह वदेत्सदा । यतो गृहस्थधर्मस्य फलभोज्ञीति
वक्ष्यते ॥ ३५ ॥ पतिर्नारायणः स्त्रीणां व्रत धर्मः सनातनः ।
सर्वं कर्म वृथा तासां स्वाभिना विमुखाश्च याः ॥ ३६ ॥ स्नानं
च सर्व्यतीर्थेषु सर्व्ययज्ञेषु दक्षिणा । सर्वदानानि पुण्यानि व्र-
तानि नियमानि च ॥ ३७ ॥ देवार्चनं चाऽनशनं सर्वाणि च
तपांसि च । स्वाभिनाः पादसेवायाः कला नाऽर्हन्ति पौंडरीम्
॥ ३८ ॥ गर्भिणी चेद्भवेज्जाती तदा नियमतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्न-

१ इति श्रार्थनां कुर्यान् इति शेषः । एतदन्तानि श्रमतुल्यपादवेदव्यायमभगवन् । २ श्री
मत्पुत्राभ्यामर्पेति शेषः । ३ श्रमपुत्रपादवेदव्यायमभगवन् । ४ आमदगाल इत्य
पादद्वयमुपपन्नस्य ।

वदना सद्गन्धनिरता शुचिः ॥ ३९ ॥ न बीभत्सं किञ्चिदीक्षेत्र
 रौद्रां शृणुयात् कथां । गुरुं वाऽत्युष्णमाहारं अजीर्णं न समाच-
 रेत् ॥ ४० ॥ गुर्विणी न तु कुर्वीत व्यायामपतर्पणम् । मै-
 धुनं च न सेवेत न कुर्प्यादितितर्पणम् ॥ ४१ ॥ नोच्चैर्त्रयान्न त-
 त्कुर्प्यायेन गम्भीं विनश्यति । एतांस्तु नियमान् सर्वान् यत्ना-
 त्कुर्वीत गुर्विणी ॥ ४२ ॥ बालमङ्गे सुखं दध्यान्न चैनं तर्जयेत्
 क्वचित् । सहसा बोधयेन्नैव नाऽयोग्यमुपवेशयेत् ॥ ४३ ॥ ना-
 कृप्य स्थापयेत्क्रोदे न क्षिप्रं शयने क्षिपेत् । रोदयेन्न क्वचित्
 कार्ये विधिमावश्यकं विना ॥ ४४ ॥ तच्चित्तमनुवर्त्तेत तं सदै-
 वाऽनुमोदयेत् । निमोच्चस्थानतश्चाऽपि रक्षेद्भारं प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥
 अम्पद्गोहर्तनं स्नानं नेत्रयोरञ्जनं तथा । वसनं मृदु यत्तच्च तथा
 मृदुनूलेपनम् । जन्मप्रभृति पय्यानि बालस्यैतानि सर्वदा ॥ ४६ ॥
 प्रस्थानाऽभिमुखे पत्यो नासन्मङ्गलभाषिणी । न वार्याऽसौ नि-
 वेद्योक्त्या न कार्यं रोदनं तदा ॥ ४७ ॥ अकृत्वोद्भर्त्सनं नित्यं
 पत्यो देशान्तरे गते । बन्धुर्जिवनरक्षार्थं कर्म कुर्यादनिन्दितम्
 ॥ ४८ ॥ श्वश्रूश्चशुरयोः पार्श्वे निद्रा कार्या न चाऽन्यथा । प्रत्यहं
 पतिवार्त्ता च तयाऽन्वेष्ट्या प्रयत्नतः ॥ ४९ ॥ अप्रक्षालनमङ्गानां
 मलिनान्मरधारणम् । तिलकाञ्जनहीनत्वं गन्धमाल्यविवर्जनम् ॥
 ५० ॥ नखरोष्णामसंस्कारो दशनानाममाञ्जनम् । एवमादि
 विधातव्यं सत्या प्रोषितकान्तया ॥ ५१ ॥ स्त्रीणां शरीरसंस्कारं
 समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥
 ५२ ॥ मृते भर्तारि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता । सा मृ-
 ता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥ अनुयाति न भ-
 र्त्तारं यदि देवात्कथं च न । तत्राऽपि शीलं संरक्ष्यं शीलभङ्गा-
 त्पतत्यधः ॥ ५४ ॥ विधवाकवरीबन्धो भर्तृवन्धाय जायते । शि-

रसो वपने कार्यं तस्माद्विधवया सदा ॥ ५५ ॥ एकाहारः सदा
 कार्यो न द्वितीयः कदा च न । पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा
 पातयेत्पतिम् ॥ ५६ ॥ तस्माद्भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया ।
 नैवाद्भोद्वर्तनं कार्यं न ताम्बूलस्य भक्षणम् ॥ ५७ ॥ गन्धद्रव्यस्य
 संभोगो नैव कार्यस्तथा क्वचित् । श्वेतवस्त्रं सदा धार्य्य अन्यथा
 रौरवं व्रजेत् । इत्येवं नियमैर्युक्ता विधवाऽपि पतिव्रता ॥ ५८ ॥
 उभौ नरश्च नारी च कलौ देवि सुदुर्बलौ । कामजन्मवशात्स्या-
 तामक्षमाविन्द्रियग्रहे ॥ ५९ ॥ अतो नियोगः कल्याणि सर्वथा
 परिवर्जयेत् । नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥ ६० ॥
 अयं द्विर्जहि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । परतन्त्र्याद्धि ध-
 र्मस्य स्त्रियः सर्वत्र कर्मसु । सम्बन्धस्य च नित्यत्वात्पतिप-
 त्नीशरीरियोः ॥ ६१ ॥ स्थूले सूक्ष्मे शरीरेऽपि न स्त्री स्वातन्त्र्य-
 मर्हति । न वा पत्यां मृते भूयो नरमन्यं समुद्दरेत् ॥ ६२ ॥ वि-
 धवाया विवाहो हि शास्त्रयुक्तिविगर्हितः । धर्म्मनाशकरो यस्मात्
 हेयः स शुभमिच्छुभिः ॥ ६३ ॥ भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्म्मतीर्थ-
 व्रतानि च । तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्पयेत् ॥ ६४ ॥
 अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसयुता । इहाप्यो कीर्तिमाप्नोति
 पतिलोकं परत्र च ॥ ६५ ॥ यतो बीजाद्गुरोत्पन्नौ तरूणां पुष्टि-
 वर्द्धने । कारणं केवला भूमिर्नाऽन्यदस्तीह कारणम् ॥ ६६ ॥
 अतो जगति नाऽप्राप्ति मातृगुरुतरो जनः । प्राधान्यं प्रकृतेः

१ श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् । २ श्रीकामेश्वरमुनिप्रभुः । ३ श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् ।
 ४ “स होवाच न वा अरे फण्य कामाय पति प्रियो भवत्यामनस्यु
 कामाय पति प्रियो भवति” इति श्रुतिः । ५ स्त्रीत्वात्तस्यामावृत्तानमिदं यच्च न स्यात्तर्हि
 सर्वो अपि स्त्रियः जन्मातरेऽपि पतिप्रसिद्धिमात्रेण स्युः “सपत्नी पया सुहृतेन गच्छन्तो
 यज्ञस्य युक्तौ युयोरभूना सत्तान्नौ विजिहतामरर्जोदिवि योतिश्चरामहेतुम्” इति च
 श्रुतिः पतिसाहि येनैव स्वर्गमुपदिशति स्युः । ६ श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् ।

सिद्धं सृष्टिकार्यप्रसारेणे ॥ ६७ ॥ पातित्रयमनुष्ठाय मम त्वं
सहधर्मिणि । स्वर्गं चेवाऽपवर्गं च लभस्व वरवर्णिनि ॥ ६८ ॥
सुतान् संरक्ष सरसां जननीवृत्तिमाश्रिता । गृह्णीतिपरा शश्वत्स-
म्पालय कुटुम्बकम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां नारीधर्मवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

धर्मविज्ञानवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । सर्वजीवहितं धर्मं सार्वभौमस्वरूप-
कम् । अद्वैतरूपं वक्ष्यामि तव कल्याणकारणात् ॥ १ ॥ एत-
द् हि परमं तत्त्व सर्वज्ञानिसमाहृतम् । विलोपमधुना यातं घोर-
कालप्रभावतः ॥ २ ॥ आचारमूला जातिः स्यादाचारः शास्त्रमूल-
कः । वेदवाक्यं शास्त्रमूलं वेदः साधकमूलकः ॥ ३ ॥ क्रियामूलः
साधकश्च क्रियाऽपि फलमूलिका । फलमूलं सुखं देवि सुख-
मानन्दमूलकम् ॥ ४ ॥ आनन्दो ज्ञानमूलश्च ज्ञानं तु ज्ञेयमूल-
कम् । तत्त्वमूलं ज्ञेयमात्रं तत्त्वं हि ब्रह्ममूलकम् ॥ ब्रह्मज्ञानं त्वै-
क्यमूलमेक्यं स्यात्सर्वमूलकम् ॥ ५ ॥ ऐक्यं हि परमेशानभावा-
ऽतीतं सुनिश्चितम् । भावाऽनीतमिदं सर्वप्रकाशभावमौलिकम्
॥ ६ ॥ एवमद्वैतभावोऽयमेकः सर्वोत्तमः प्रिये । साधनीयोऽवल-
म्ब्यश्च सर्वैः श्रेयोऽभिकाङ्क्षिभिः ॥ ७ ॥ यो हि जानाति धर्मस्य

१ शिवसामन्तस्य वचनद्वयम् । २ वैदिकसाधनसंपन्ना श्रीमहर्षिर्वर्या साधकास्त एव
वेदद्वयारः । ३ प्राकृतिकाप्राहृतिरमेदात्मसमानद्वयान् मित्रो विवक्षित । ४ सदाचारानुष्ठा-
नमागम्य ब्रह्ममहावचनपर्यन्तेषु सर्वकार्येष्वेव विज्ञानविदो विभु परमात्मानमेकरूपमेव प्रत्य-
क्षीकुर्यान्ति धर्मविज्ञानरहितेन सर्वव्यापक स्वल्पम् । वचनचतुष्टयमिदं श्रीराजराजेश्वरतनयम् ।

रजस्तथा ॥ २७ ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
 ज्ञानं यदा तदा विद्यादृष्टिं सत्वस्य धीमति ॥ २८ ॥ लोभः प्रवृत्ति-
 रारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे त-
 त्वविद्वरे ॥ २९ ॥ अमकशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तम-
 स्येतानि जायन्ते विवृद्धे योगबल्लभे ॥ ३० ॥ न जीवोऽस्ति पृ-
 थिव्यां वा दिव्यलोकेषु वा पुनः । यः स्यात्प्रकृतिर्जैर्हीन एतः
 स्यात्तस्मिन्निर्गुणैः ॥ ३१ ॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ ३२ ॥ यत्तु कामे-
 प्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः । क्रियते बहुलयासं तद्राजसमुदा-
 हृतम् ॥ ३३ ॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसापनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादा-
 रभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ ३४ ॥ मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्यु-
 त्साहसमन्वितः । सिद्धयसिद्धचोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्य-
 ते ॥ ३५ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशो-
 कान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥ अयुक्तः प्राकृतः
 स्तब्धः शत्रो नैष्कृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता ता-
 मस उच्यते ॥ ३७ ॥ अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इ-
 ज्यते । मनो यष्टव्यमेवेति समाधाय स सात्त्विकः ॥ ३८ ॥
 फलं वा ह्यभिसन्वाय दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते ज्ञानस-
 म्पक्वे तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ ३९ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्र-
 हीनमदक्षिणम् । अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ ४० ॥
 इत्थं दानस्य तपसो भेदाः कतिपये मताः । देवद्विजगुरुप्राज्ञ

१ सृष्टिर्गुणा शेषा प्रवृत्तिरारम्भा प्रवृत्तिपरिणामरूपा च । प्रवृत्तेरिगुणा मत्तत्वात्प्रत्य-
 मेव प्रवृत्तिगुणायाः सृष्टेर्गुणैरिगुणामकं च भवतीत्यनं च सन्देहं वस्तुनस्तु रूपात्तरजसमा-
 त्मका यावत् एव सृष्टिपदायां सत्त्वादिभिर्गुणैरिगुणामाङ्गीकृत्य जायन्ते, ततश्च त्रिगुणभेदेन
 धर्मविभागोपि त्रिधैव भवितुमर्हति । २ कर्मोपासनाज्ञानमिति त्रितयमपि व्यापकरूपेण
 “कर्म” शब्दस्यैवमभिप्रेतम् । ३ अत्र यज्ञशब्देन यगादिशेषा नित्यनिमित्तिककाम्यरूपा
 यथा वर्तमानाश्चेत्यते ।

पूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ ४१ ॥ अनुद्देगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाम्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ ४२ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ ४३ ॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ ४४ ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भने चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ ४५ ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ४६ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ४७ ॥ यस्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्षिप्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ४८ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ४९ ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यदेतानि समस्तानि पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५० ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे देवि निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५१ ॥ अकामस्य क्रिया का चिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्गुह्यं कुरुते किञ्चित् तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ५२ ॥ तेषु सम्यग्वर्त्तमानो

- १ “श्रद्धया देय अश्रद्धयाऽदेय द्विधा देय भिन्ना देय त्रिधा देयम् इति ” च श्रुति ।
- २ तत्र तावद्विगुणभेदेनैव दानधर्मस्य त्रिविध्यमुक्तम् यथा हि ज्ञानोपासनाकर्मभेदेन साधनधर्मस्य त्रिविध्यं प्रकीर्तते, तथा दानधर्मस्यापि वेदविद्विधा विभागमाचक्षते एव कार्यदानं (विपक्वयोगसम्पन्नार्थम्), विद्यादानं, अमवदानं नाम-दक्षिणदानं चेति त्रिधा भवति दानधर्मः । ३ निष्कामतेव जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् । जीवे हि पूर्णतया निष्कामे सत्ते तस्य कर्तव्याकर्तव्यसदसम्पुष्टं स्वर्गोन्नतप्रतिभिर्द्रष्टै सह निवर्तते सम्बन्धः, स हि भूतशरीरोऽपि मुक्तः सपद्यते । यद्यदेव कर्म जीवन्मुक्तः समाचरति सर्वमेव तत्प्रकृतिस्वभावक्रियमाणमेव भवति । अतश्च सर्वधनरूपाकामप्रपञ्चादतीतं संराज्जे कामन परित्यजित एव स कामी सदैव कर्मणि संलियते जीव । कर्मवधनागतेन च जीवेन यदेव कर्म समाधर्यते तिसिन्धवे तत्तत्सकामनापरिस्फुरितमेव ज्ञातव्यम् । इति उत्तर आत्मपूज्यपाद-आर्षिवर्यस्य श्रीमनो पञ्चननानि ।

गच्छत्यमरलोकताम् । यथासकल्पितोऽप्येह सर्वान् कामान्त्सम-
 श्रुते ॥ ५३ ॥ वेदोऽस्त्रिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
 आचारश्चैव साधनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ५४ ॥ यः कश्चित्
 वस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः । सर्वः सोऽभिहितो
 वेदे सर्वशास्त्रमयो हि सः ॥ ५५ ॥ वेदः स्मृतिः सदाचारः
 स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य
 लक्षणम् ॥ ५६ ॥ परमार्थेष्वसक्ताना धर्मज्ञान विधीयते ।
 धर्मं जिज्ञासमानाना प्रमाण परम श्रुतिः ॥ ५७ ॥ देव्युवाच ।
 श्रुतं त्वत्कृपया नाथ दयामय मयाऽधुना । अपूर्वं धर्मविज्ञानं
 परम सार्वलौकिकम् ॥ ५८ ॥ कः स्यात्पुरुषकारो मेऽनुष्ठेयः
 बन्ध वाऽन्यथा । एव विचारमात्रा बुद्धिर्मोहयतीव माम् ।
 तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ ५९ ॥ श्रीश्रीमधुसू-
 दन उवाच । अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
 ज्ञायते ज्ञानसयोगात्ततो ज्ञानीति कीर्त्यते^१ ॥ ६० ॥ साधकानां
 मनः सत्त्वप्रधानं हितकारकम् । तद्गौरवं सुविज्ञानं लभते सा-
 धका जनाः ॥ ६१ ॥ मनो महान् मतिर्ब्रह्मा अन्तःकरणमेव
 च । प्रज्ञा संयुतं चित्तिर्यथा पृथ्विस्मृतिचञ्चलाः । पर्याय-
 वाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः ॥ ६२ ॥ स्थूलं सूक्ष्मोऽपि
 देहो ये कार्यकारणरूपतः । एक एव तु विज्ञेयो मनः केन्द्रमिव

१ एव धर्मस्य स्वरूपं भेदाच्च विज्ञानसहिता उक्ता इदानीं तस्य धर्मस्य निगद्यो वदविदो
 स्मृतिज्ञानाधारादिभिः कार्ये इति च स्मृत्याऽऽह वेद इत्यादि यथा अथ यदि तं कर्मणि
 चिकित्सा वा वृत्तविधिविज्ञा वा स्थान् । ये यत्र ब्रह्मणा सम्मर्शिन युक्ता आयुक्ता अ-
 तस्तत्र धर्मकृमा स्तु यथा ते तत्र वर्तन्त तथा तत्र कर्त्तव्या इति श्रुतिः ।
 २ कीर्त्तिः किमप्यो वाक्यये यत्र नाप्रमाण्यं सतिष्यते । यथा विरुद्धता च स्यात्तथाऽपि
 कल्प्यते तयोः प्रमाण्यविषयस्य शास्त्रस्य परिशिष्टाभावे द्रष्टव्यः । ३ धर्मस्वरूपान्
 यथा श्रीमद्भगवद्गीतायां । भगवो हि प्रतिज्ञाहमभुनक्त्यान्वयस्य च । शाश्वतस्य च धर्म-
 स्य सुखस्यैव हितकर्म च ।

स्थितम् ॥ ६३ ॥ मनो बुद्धिरहङ्कारश्चिन्तं कारणमान्तरम् । सं-
शयो निश्चयो गर्वः स्पर्शं विषया अपी ॥ ६४ ॥ अतीतानु-
स्मृतिर्मेधा तत्कालग्राहिणी मतिः । शुभाशुभविचारज्ञा बुद्धि-
र्भीरुदाहृता ॥ ६५ ॥ सत्त्वादिगुणभेदेन बुद्धेस्त्रैविध्यमीरितम् ।
गीतायां वेमुदेवेनाऽर्जुनायपरिपृच्छते ॥ ६६ ॥ अधर्मं धर्म-
मिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा
देवि तामसी ॥ ६७ ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यक्षाकार्यमेव
च । न यथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा देवि राजसी ॥ ६८ ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्यं भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या
वेत्ति बुद्धिः सा देवि सात्विकी ॥ ६९ ॥ उत्तमाऽवमभेदेन त-
द्राज्यं द्विविधं मतम् । योगानुशासनं प्रज्ञा शब्दो बुद्धिः प्रकी-
र्तितः । अन्तर्बहिः प्रकाशाय विज्ञानज्ञानहेतुकम् ॥ ७० ॥ बु-
द्ध्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेताव्यभिचा-
रिण्या प्रज्ञा सा वै परोच्यते ॥ ७१ ॥ एवमाश्रित्य चोत्कृष्टां
सात्विकीं बुद्धिमेव च । लप्स्यसे परमां प्रज्ञामभ्रान्ताऽमुत्रलाभ-
दाम् ॥ ७२ ॥ लब्ध्वा चैतां परां प्रज्ञां ज्ञाप्यसे देवि माचिरम् ।
धर्मस्य परमं तत्त्वं यया सर्वजनीनताम् ॥ ७३ ॥ अत एव स्थि-
रलक्ष्या स्थिरंध्याना भवानघे । धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते
प्रजाः । यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ७४ ॥ ध-

१ वचनमिदं श्रीज्ञानभाष्यतत्रत्यम् । अनुशासनं द्विविधम्, शब्दानुशासनं योगानुशास-
नमेति । मुनिस्त्रिगुणदृशो श्रीमन्वान् पतञ्जलिर्द्विविधेवानुशासनं व्याचकार । बहिर्जगत्स-
म्बन्धिनी विचारशक्तिर्ज्ञाननाम्ना विज्ञाननाम्ना, पान्तर्जगत्सम्बन्धिनी विचारशक्तिः सकलभूते ।
बहिर्जगदाधिपदमनुग्रहस्य बुद्धिबलाद्यत्तम् । अन्तर्जगदाधिपत्यस्य केवलेन योगानुशासनप्र-
ज्ञावशमेनेन कर्तुं शक्यते । अत एव महर्षिभिः पूर्णज्ञानसम्पन्नानां सुदृढिर्भाष्ये योगानु-
शासनरूपो विज्ञानाधिकार एव ससाररतानाम्पु रजप्रधानानां पक्षे शब्दानुशासनरूप शब्दा-
धिकार एवानुशासतः । ताम्रलिकानाम्पु भक्षानान्यजिह्वानां पक्षे राजाऽनुशासनमपि विधेयतया
विवक्षितम् । तद्य शब्दानुशासनान्तर्गतमपि समधिकस्युल्लरविपयकमिति वक्तव्यमेव ।

२ वचनमिदं श्रीकपिलतत्रत्यम् । ३ पूज्यपादश्रीमन्नतो वेदव्यासस्य श्रीमद्भारते ।

धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् । अविरोधी तु
यो धर्मः स धर्मस्तत्त्वविद्वरे ॥ ७५ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां धर्मविज्ञानवर्णनं नाम पचमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

श्री गुरुमाहात्म्य-वर्णनम् ।

श्रुत्वा सुधोषमं वाक्यं मुनिश्रेष्ठस्य धीमतः । पुनः प्राह महा-
भागा सभामध्ये यशस्विनी ॥ १ ॥ टेव्युवाच ॥ जितेन्द्रिय मु-
निश्रेष्ठ सर्वभूतहिते रत । नमस्ते सद्गुणाधार ! तत्त्वज्ञानं प्रदे-
हि मे ॥ २ ॥ केन मार्गेण विचरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । विज्ञापय
कृपा कृत्वा नमामि चरणौ तव ॥ ३ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ।
“गु” शब्दस्त्वन्धवारः स्याद् “रु” शब्दस्तन्निरोधकः । अ-
न्धकारनिरोधित्वादुरुरित्यभिधीयते ॥ ४ ॥ गुकारः प्रथमो वर्णो
मायादिगुणभासकः । रुकारो द्वितीयो ब्रह्म मायाभ्रान्तिविमोच-
कः ॥ ५ ॥ गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः । उ-

१ अविद्यापञ्चगोऽऽच्छन्नं सत् जीवो भगवद्विषया ज्ञानचैतन्यस्याधिकारी सम्भूय क्रमशः
एव स्तोराति विद्वपाति । तन्मात्रज्ञानाद्गीतोत्कर्षविधायकं भगवदिच्छयैव सम्भवति । ४ एव
मगवन् जीवानां ज्ञानदाना जगतां गुरु । यस्मादेव च भगवद्विद्विन्मरुपात् जीवमरीरा
तस्यैव श्रीमगवन् ज्ञानप्रसादो हि विद्वत्किमवाप्य मप्रकथने तेनैव हि शरीरेण शरीरवान् भव
ति श्रिगुल्लेख । कार्यकामसम्बन्धविधारेण परमात्मा जगद्गुरु श्रीमगवन् जीवानां यथा
ज्ञानोपदेशको इत्येते गुरुदेवश्च तस्यैव जीवन् ज्ञानविस्तारे भवति तुल्यसम्बन्धनेव ।
‘ आचार्यदेवो भव ’ ‘ आचार्यं यो विजानीयात् ’ इत्यादिश्रुति स्मृतिश्च ।

कारः शम्भुरित्युक्तखितयात्मा गुरुः स्मृतः ॥ ६ ॥ यादृगस्तीह
सम्बन्धो ब्रह्माण्डस्येश्वरेण वै । तथा क्रियाख्ययोगस्य सम्बन्धो
गुरुणा सह ॥ ७ ॥ दीक्षाविधावीश्वरो वै कारणस्यलमुच्यते । गुरुः
कार्यस्थलं चातो गुरुर्वक्ष्य प्रणीयते ॥ ८ ॥ स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा
वेदमस्य प्रयच्छति । उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ९ ॥
आचार्यगुरुशब्दो ह्यौ सदा पर्यायवाचकौ । कश्चिदर्थगतो भेदो
भवत्येवं तयोः क्वचित् ॥ १० ॥ औपपत्तिकमंशन्तु धर्मशास्त्रस्य
पण्डितः । व्याचष्टे धर्ममिच्छूनां स आचार्यः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
सर्वदर्शी तु यः साधुर्मुमुक्षूणां हिताय वै । व्याख्याय धर्मशास्त्रा-
नां क्रियासिद्धिप्रबोधकम् ॥ १२ ॥ उपासनाविधेः सम्पत्तिश्वरस्य
परात्मनः । भेदान् प्रशास्ति धर्मज्ञः स गुरुः समुदाहृतः ॥ १३ ॥
सर्तानां ज्ञानमूमीनां शास्त्रोक्तानां विशेषतः । प्रभेदान् यो विजा-
नाति निगमस्थागमस्य च ॥ १४ ॥ ज्ञानस्य चाधिकारोस्त्रीन् भा-
वतात्पर्यलक्ष्यतः । तन्त्रेषु च पुराणेषु भाषायास्त्रिविधां सृतिं
॥ १५ ॥ सम्यग्भेदैर्विजानाति भाषातत्त्वविशारदः । निपुणो लो-
कशिक्षायां श्रेष्ठाचार्यः स उच्यते ॥ १६ ॥ पञ्चतत्त्वविभेदज्ञः

१ श्रीगुरुगतायाम् । २ श्रीगुह्यमाहात्म्यविज्ञानम् । ३ श्रीमत्पञ्चपादमहाविद्यासरन्वधम्य ।
४ सम ज्ञानमूमयो हि सप्तसु दर्शनशास्त्रेषु प्रसिद्धाः । एतेषां विवरणविशेषो योगभेदाध्याये
राजयोगप्रकरणस्य टिप्पण्यां द्रष्टव्यः । ५ ज्ञानाधिकारस्य अर्थश्च यथा, — “ आधिभौतिक —
आधिदैविक — आध्यात्मिकश्चेति । ” यथा श्रीमद्भगवद्गीतायाध्याये सृष्टिविज्ञानवर्णनप्र-
स्तावे स्वभावस्याध्यात्मतमीश्वरस्याधिदैवत्वं तथा क्षुरस्याधिभौतिकत्वं प्रवृत्तमेव सर्वत्र निग-
मागमेषु प्रस्तुतप्रस्तावेषु सात्त्विकलक्ष्यन्याय्यतात्पर्यरूपवृत्तितत्त्ववृत्तवामहपक्षदर्शनादिविधेयस-
ंशर्गाद्येषु समर्पयतिमाध । ६ परकीयलौकिकसमाधिसम्बन्धविभेदमात्रं भाषायास्त्रिविधव्यञ्ज-
नम् । समाधिप्रसादान्तरमर्थवर्णयितुं या आर्थवीकियते सा समाधिभाषा; यथा श्रीमद्भगवतो
गीताभाषा । लौकिककर्मणो वर्णने मगवद्भगवं धर्मादिजिज्ञासु वा यथा वर्णयते सा लौकिकी; यथा
श्रीश्रीरासपचाध्यायी । परब्रह्मपुरुषात्पर्यवर्तमानवादात्मकोपाख्यानादिना धर्मादितत्त्ववर्णनाय या
भाषा तन्त्रपुराणादिषु दृश्यते सा परकीयभाषा; यथा सतीधर्मतत्त्वनिर्णयाय सात्यवान्साविश्वरुपा-
ख्यानम् । एतद्विस्तरस्तु श्रीमद्भगवद्गीतापुराणसहितायां द्रष्टव्यः । ७ पञ्चतत्त्वानां भेदानुसारतो
दैवतवशात्तद्वर्णनविधौपासकाः प्रसिद्धाः । समुपोपासनाध्याये प्रकृतार्थस्य विस्तरो द्रष्टव्यः ।

पञ्चभेदां विरोधतः । सगुणोपासना यस्तु सम्यग् जानाति कोवि-
दः ॥ १७ ॥ चतुष्टयेन भेदेन ब्रह्मणः समुपासनाम् । गम्भीरायां
विजानीते बुधो निर्मलमानसः ॥ १८ ॥ सर्वकार्येषु निपुणो
जीवन्मुक्तस्त्रितापहृत् । करोति जीवकल्याणं गुरुः श्रेष्ठः स कथ्यते
॥ १९ ॥ सर्वशास्त्रपरो दक्षः सर्वशास्त्रार्थवित्सदा । सुवचाः सु-
न्दरः स्वज्ञः कुलीनः शुभदर्शनः ॥ २० ॥ जितेन्द्रियः सत्यवादी
ब्राह्मणः शान्तमानसः । पितृमातृरिते युक्तः सर्वकर्मपरायणः ॥
आश्रयी देशवासी च गुरुरेवं विधीयते ॥ २१ ॥ गुरुर्ब्रह्म स्वयं सा-
क्षात्सेव्यो बन्धो मुमुक्षुभिः । नान्देजनीय एवायं कृतज्ञेन विवे-
किना ॥ २२ ॥ यावदायुस्त्रयो बन्धा वेदान्तो गुरुर्गन्धर्वः । म-
नसा कर्मणा वाचा श्रुतेरेवैष निश्चयः ॥ २३ ॥ भावाऽद्वैतं स-
दाकुर्व्यात्रियाऽद्वैतं न कर्हिचित् । अद्वैतं त्रिषु लोकेषु नाद्वैतं
गुरोः सह ॥ २४ ॥ असङ्ख्यमङ्गलाकारं व्याप्तं येन चाराचाम् ।
तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २५ ॥ अज्ञानतिमि-
रान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे
नमः ॥ २६ ॥ अनेकजन्मसम्प्राप्तकर्मबन्धविदाहिने । आ-
त्मज्ञानप्रदानेन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २७ ॥ निष्फला हि वि-
ना दीक्षा जपपूजादिकाः क्रियाः । अतो दीक्षा प्रथमतः स्वी-
कार्या सततं बुधैः ॥ २८ ॥ दिव्यं ज्ञानं यतो दयात्कुर्व्यात्पापस्य
सक्षयम् । तस्मादीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्रवेदिभिः ॥ २९ ॥

१ मन्त्रहठलपराभेदाच्चतुर्विधा यागा । यागभेदाध्याये योगचतुष्टयस्य लक्षणादि द्रष्टव्यम् ।
२ यद्यपि गुरुरेवो जगद्गुरो आभगवत प्रतिनिधित्वरूपत्वेन साक्षादिष्टदेव इव मानवीक-
रतयापि गुरुदीक्षाग्रहणाप्राक् क्रियेण स्वीकर्तव्यगुरुनिष्ठगुणादयोऽवश्यमेव विचारणीयाः ।
मनुष्याहं निमृश्यकारिभिर्मवितन्वमिति श्रीभगवता तेषु पुरुषार्थविषयकं कर्तव्यम् । सम-
पितम् । अथ एकं दीक्षाग्रहणाप्रागवश्यमेव दास्यप्रार्थिभिः सदसद्विचारं कर्तव्यम् । तत्र शा-
स्त्रेषु महत्त्वमुचिता गुणसमूहा यथोद्दिष्टाः सम्यगेव वर्णिताः । अथ एव “ वाचाप्याधी-
नो भवान्प्राप्यार्थकणम् । ” इति श्रुतेः । ३ गुरुर्देवैर्वादिक्तेनैव श्रीमत्पुण्यवादेश-
कराचर्यभगवतः । ४ श्रीगुरुजीनायाम् ।

दीक्षामूलं जपः सर्वो दीक्षामूलं परं तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसे-
 यत्र कुत्राश्रमे वसेत् ॥ ३० ॥ अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजा-
 दिकाः क्रियाः । न फलन्ति क्रियास्तेषां शिलायामुत्तबीजवत्
 ॥ ३१ ॥ देवि दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात्सर्व-
 प्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥ ३२ ॥ अदीक्षिते हि मरणे रौरवं
 नरकं व्रजेत् । अदीक्षितस्य मरणे पिशाचत्वं न भुञ्जति । तस्मा-
 द्दीक्षां प्रयत्नेन गृह्णीत गुरुणा जनः ॥ ३३ ॥ देव्युवाच । योऽक्षगर्भं
 क्रियायोगं भक्तिज्ञानस्य कारणम् । योगतत्त्वश्च योगेश भुक्तिमु-
 क्तिविधायकम् ॥ ३४ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि संसारार्णवतारणम् ।
 तत्त्वतो ब्रूहि मे नाथ कृपां कुरु मायि प्रभो ॥ ३५ ॥ श्रीश्रीमधु-
 सूदन उवाच ॥ सत्यं के चित्प्रशंसन्ति तपः शौचं तथापरे । क्षमां
 के चित्प्रशंसन्ति तथैव शमयार्जवम् ॥ ३६ ॥ के चिद्दानं प्रशं-
 सन्ति पितृकर्म तथापरे । के चित्कर्म्यं प्रशंसन्ति के चिद्वैरा-
 ग्यमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ के चिद्दृश्यकर्मणि प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
 अग्निहोत्रादिकं कर्म तथा के चित्परं विदुः ॥ ३८ ॥ अहिंसां
 हि प्रशंसन्ति के चित्तीर्थानुसेवनम् । एवं बहूनुपायांस्तु प्रवदन्ति
 विमुक्तये ॥ ३९ ॥ संसारोत्तरणे युक्त्यैर्मग्नशब्देन कथ्यते ।
 ऐवयं जीवात्मनोग्रहयोगं योगविशारदाः ॥ ४० ॥ आ-
 लोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनि-
 प्पन्नं योगशास्त्रमतं तथा ॥ ४१ ॥ यस्मिन् याति सर्वमिदं जातं

१ विना सदुपदेशाश्रित्य ब्रह्मिण्याको जीवानां स्वोक्तसम्पदनस्य । अविद्याबहुले हि जगति स्वतः एवावयवभ्रमविद्याप्राप्त्यन्यम् । विनोपदेशेन भावज्योतिरुत्पत्तेरपि न कदापि जीवः समर्थः स्वोत्तरीं चम्पादमितुम् । यदि हि पितरी बन्धवो वा शिक्षोर्नोपदेशकान् शब्दगुणदेशद्वारेण न तस्य ज्ञानोपपत्तिरिति विदधाति तदा मनुष्यस्वभावसुखं लोकसामान्यमपि ज्ञानस्य तस्य शिक्षोः सज्जायते इति सर्वज्ञविदितम् । पितरी शास्त्राभ्यापकाश्च शिक्षागुरुप-
 दशक्या भवन्ति, क्रियायोगोपदेशक आध्यात्मिकज्ञानोपदेशितुर्देहापुष्ट्याश्रयिभोक्ते । विना हि दीक्षाप्रद्वयं सर्वमेव साधनमसाधनमिव भवति । अतएव “ आचार्यवान् पुरो वेद ” इति श्रुतिः । २ श्रीराजराजेश्वरतत्त्वप्रस्थमिदं सर्वं वर्णनम् । ३ श्रीशिवसहितायाम् ।

यस्मिन्निदं जगत् । तत्प्राप्त्यै साधनं काम्यं किमन्यच्छास्त्रभाषि-
तम् ॥ ४२ ॥ योगशास्त्रमिदं गोप्यमस्माभिः परिभक्षितम् ।
सद्गताय प्रदातव्यं भुवनेऽस्मिन्महात्मने ॥ ४३ ॥ योगांस्त्रीन्स-
प्रवक्ष्यामि नृणां श्रेयोविधित्तया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नो-
पायोऽन्योऽस्ति कुत्र चित् ॥ ४४ ॥ ज्ञाने कर्मणि वा यस्य स्व-
तो धीः प्रीतिमावहेत् । तदनुष्ठानतस्तस्य ब्रह्मान्मुक्तिर्न संशयः
॥ ४५ ॥ परं ब्रूययोरिव जीवातुर्भक्तिरुत्तमा । तस्मात्सर्वदा
सर्वानुष्ठेया मुमुक्षुभिः ॥ ४६ ॥ तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय
उत्तमम् । श्राव्ये परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ ४७ ॥
तत्र भागवतान्धर्माच्छिष्टेदुर्वर्तितमद्वैतः । अमाययानुवृत्त्या ये-
स्तुन्येदात्मेष्टमदो हरिः ॥ ४८ ॥ सर्वतो मनसोऽसङ्गमादो सङ्ग
च साधुषु । दया भैरवौ प्रश्रयं च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् । ब्रह्म-
चर्यमहिंसा च समत्वं हन्तृसंज्ञयोः ॥ ४९ ॥ सर्वज्ञात्मेभ्यरात्रीक्षा
केवल्यमनिकेतताम् । विविक्तचीरवसनं संनोष येन केन चित्

१ वेदानां सागानां कर्मयोगसंज्ञानामन्तरिमिति सर्वसमत तदनुसातणधिकारस्य श्रियस्य
भजने वेदद्रष्टृभिरपि मुनेभिरिच्छाभिः शास्त्राणि प्रणीतानि ततोऽपि श्रीमत्पुण्यपादभगवान्
कृष्णद्वैपायन एकुन्तमिदमेव ताप्यं पुराणैरितिहासेन चाविष्कारं तत्र प्राचुर्येण कर्मयोग-
विधायक श्रीमन्महाभारतम् प्रगदतिस्म तथोपासनात् (यो यच्छुद्धः स एव स) इत्युक्ते
नयि हरिणा प्रतीकारं बनश्रद्धावैशिष्ट्यमवस्थापयतीति तादृश्यमवस्थं सितवर्णैरुत्कृष्टपुराणादिषु
श्रीशंकरनामकपरब्रह्मणस्तथा विष्णुपदम स्वयंपुराणादिषु श्रीविष्णुनामकपरब्रह्मणस्तथा श्रीदे-
वीमातृवत्तमार्कदेशकानि कानुगणादिषु श्राव्यं किनामकपरब्रह्मणस्तथा श्रीशेषशंकरप्रवैरनामोपा-
सकपुराणादिषु श्रीगणेशनामकपरब्रह्मणस्तथा दिक्पुराणादिषु श्रीसवितृनामकपरब्रह्मणो माहा-
म्यादिशिववर्णनादिना प्रष्टुतोपासनायाः पचनिततां प्राधान्येन प्रकटीचकार । श्रीमत्पुण्य
पाद भगवा श्मश्रीऽपि महामायायणे योगवन्निष्ठे ज्ञानमेव सागोपाय प्राधान्येन वर्णयितुम् ।
एव सर्वोपि ॥ महर्षिषः सर्वोपासधिकारिणां परमकल्याणसिद्धयर्थमधिकारभेदे ज्ञानाः प्रदा-
शजातमनादिरपरप्राप्तमेव बहिः प्रकटीचकारेति रहस्यं विज्ञाय मानस्योपासार्थं साम्यं
भक्त्युत्थेयम् । २ अथ “ इह प्रज्ञानमश्रुतं हन्तृ शरमनाशित्वेन देव एक ” ॥
“ एका वसिष्ठोऽनन्तताया एव ह्यमन्त्राया च ” इति । तस्मादर्थं येऽनुवर्तन्ते तेषां
गत्तेशां सुखं सम्पत्तिरनेनैवम् ॥ इत्यादि कृति ॥

॥ ५० ॥ अर्द्धा भागवते शास्त्रेऽनेन्दामन्यत्र चापि हि । मनोवा-
क्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावापि ॥ ५१ ॥ अवर्णं कीर्तनं ध्यानं
हरेर्गुणतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥ ५२ ॥
इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥ दारान्सुतान्गृहा-
न्याणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥ ५३ ॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनु-
ष्येषु च सौहृदम् । परिचर्या चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ ५४ ॥
परस्परानुकथने पावने भगवत्पराः । मिथो रतिर्मियस्तुष्टिर्निवृ-
त्तिर्मिय आत्मनः ॥ ५५ ॥ स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽधोपहरं
हरिम् । भक्त्या संजातया भक्त्या विश्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ ५६ ॥
क्वचिद्गुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्गुदसंति नन्दन्ति वदन्त्य लो-
किकाः । नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं पर-
मेत्य निर्वृताः ॥ ५७ ॥ इति भागवतान्वर्माञ्छितक्षन्भक्त्या तद्गु-
त्थया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां गुरुमाहात्म्यपर्यणं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सगुणोपासनावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । लोकेऽस्मिन्निविधा निष्ठा शुभा प्रो-
क्ता मयानघे । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्
॥ १ ॥ क्रियाया ज्ञानतो भेदायोगवात्सवं द्विधा मतम् । अधुना

१ श्रीमत्सूत्रपादभगवानुवेदव्यासप्रणीतश्रीमद्भागवते । अतएव "सा परानुरक्तिरीश्वरे"
इति श्रीमत्सूत्रपादमहर्षिराहित्यमोक्षदर्शने । २ श्रीभगवद्वाक्यं कीर्तयाम् ।

कषायेभ्यामि क्रियायोगं सुदुर्लभम् ॥ २ ॥ वेदानामागमानाश्च
 तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य कल्याणि तवाग्रे कथ्यते मया
 ॥ ३ ॥ कृते विश्वहिते देवि विश्वेशः तत्त्वविद्वरे । प्रीतो भवति
 विश्वात्मा यतो विश्वं तदाश्रितम् ॥ ४ ॥ स एक एव सदृपः
 सत्योऽद्वैतः परात्परः । स्वप्रकाशः सदा पूर्णः सच्चिदानन्दल-
 क्षणः ॥ ५ ॥ निर्विकारो निराधारो निर्विशेषो निराकुलः । गु-
 णातीतः सर्वसाक्षी सर्वात्मा सर्वदृग्विभुः ॥ ६ ॥ गूढः सर्वेषु
 भूतेषु सर्वव्यापी सनातनः । सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रिय-
 विवर्जितः ॥ ७ ॥ लोकातीतो लोकहेतुर्वाङ्मनसगोचरः । स
 वेत्ति विश्वं सर्वज्ञस्तं न जानाति कश्चन ॥ ८ ॥ तद्धीनं जगत्सर्वं
 त्रैलोक्यं सचराचरम् । तदालम्बनतस्तिष्ठेदद्वैतकर्मिदं जगत्
 ॥ ९ ॥ तत्सत्यतामुपाश्रित्य सहज्जाति पृथक् पृथक् । तेनैव हेतु-
 भूतेन सर्वं जाता वयं शूभे ॥ १० ॥ कारणं सर्वभूतानां स
 एकः परमेश्वरः । लोकानां सृष्टिकरणात्स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते
 ॥ ११ ॥ विष्णुः पालयिता शम्भुः संहर्ता च तदिच्छया । इ-
 न्द्रादयो लोकपालाः सर्वे तद्वशवर्चिनः ॥ १२ ॥ स्वे स्वेऽधि-
 कारे निरतास्ते शासति तदाज्ञया ॥ १३ ॥ तेनान्तर्ह्मामिरूपेण
 तत्तद्विषययोजिताः । स्वस्वकर्म प्रकुर्वन्ति न स्वतन्त्राः कदा-
 चन ॥ १४ ॥ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
 यदनुग्रहतः सति न संति यदुपेक्षया ॥ १५ ॥ यद्गयाद्वाति वा-
 तोऽपि सूर्यस्तपति यद्गयात् । वर्षन्ति तोषदाः काले पुष्पयन्ति
 तरवो वने ॥ १६ ॥ कालं कालयते काले मृत्योर्मृत्युर्भियो भ-

१ मनुष्याणां स्वभावमिदमस्ति वृत्तिद्वयम् । एका तु वृत्तिस्तत्र कर्मपञ्चगतिर्न,
 ज्ञानपञ्चगतिर्नोपाश्रित्य भवति । ज्ञानपञ्चगतिर्यत्र साधका कर्मव्रतं सर्वं गौणमिच्छति
 चिन्त्य ज्ञानमेव लक्ष्यीकुरुन्ति, कर्मपञ्चगतिस्तु कर्मैव मुख्यलक्ष्यतया समर्पितवन्ति ।
 २ अग्निहोत्राद्ये सन्तु सगुणपदवैभवागुगजप्रोपासनाप्रकारे नानापरायणकर्मस्य
 महतिर्निर्मादितत्रकवै संलक्ष्यते ।

यम् । वेदान्तवेद्यो भगवान्यत्तच्छब्दोपलक्षितः ॥ १७ ॥ सर्वे
 देवाश्च देव्यश्च तन्मयाः कुलवन्दिते । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तन्मयं
 सकलं जगत् ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं ज-
 गत् । तदाराधनतो देवि सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥ १९ ॥ तरोर्मू-
 लाभिषेकेण यथा तदुजपल्लावाः । तृण्यन्ति तदनुष्ठानात्तथा स-
 र्वेऽमरादयः ॥ २० ॥ तस्यैवोपासनां देवि क्रियायोगं विदुर्बुधाः ।
 श्रद्धया विधिवत्सन्त्यक् सावधानः समाचरेत् ॥ २१ ॥ उपासना
 च योगश्च साधनञ्चेति च त्रयम् । क्रियायोगपरं सर्वं सदा प-
 र्याप्यवाचकम् ॥ २२ ॥ उपासनाया योगस्य न भेदो विद्यते क-
 चित् । योगोपासनयोर्भेदं मृषा जल्पति मंदधीः ॥ २३ ॥
 साकारा च निराकारा द्विधेवोपासना स्मृता । ज्ञानस्य द्विविधो
 भेदो प्रवर्त्तकनिर्वर्त्तको ॥ २४ ॥ निराकारात्समुत्पन्नं साकारं स-
 कलं जगत् । तत्साकारं समाभित्य ध्याने भवति तन्मयम् ॥ २५ ॥
 तत्त्वाद्वाङ्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्त्तते । तत्त्वेन लीयते देवि त-
 त्त्वाद्वाङ्माण्डनिर्णयः ॥ २६ ॥ शिवः सूर्यो गणेशश्च विष्णुः श-
 क्तिर्यथाक्रमम् । सगुणोपासनायाश्च देवताः पञ्च कीर्त्तितः २७
 उपासनानां पञ्चानां पञ्चतत्त्वविवेकतः । निर्णयो मुनिभिः पूर्व

१ सगुणोपासनया जीव साधनेत्यादिका प्राकृतिकी मुक्ति संभवे, निर्गुणोपासनया
 तु मुक्तिमप्राकृतिकीं संप्राप्य गृहार्थो भवति । अतएव सगुणोपासना प्रवृत्तिवारिणी, यत्रो
 पासना तु निवृत्तिवारिणी भवतीत्युक्तम् । निष्कामा येऽपिकारिणस्तैरेदि सगुणोपासना
 क्रियते चेद्भवत्येव सा निवृत्तिवारिणीत्यपि ज्ञेयम् । २ अतएव “ वाणिषु गिरिशन्त हस्ते
 विभर्त्यस्ते । शिवा गिरिन् ता कुठ मा हिमी पुरुष जगत् ॥ ” “ तस्मात्पर नापरमस्ति
 किंचिदस्मात्प्राप्तं यो न व्यायोऽस्ति कश्चित् । कृष ह्य स्तन्मो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनैव पूर्णं
 पुरेण सर्वम् ॥ ” “ उपासनानि सगुणप्रविष्यमानसन्वापाराणि ” इत्यादि श्रुति ।
 ३ शिवसारतन्त्रम् । ४ परिहृयमानमिदं विश्वं पचमूर्तेय एव समुत्पन्नम् । अतएव
 कस्य चिदपि तन्त्रान्तमेकतमस्य प्राधान्यात् साधकानामन्तःकरणमाकाशादिपञ्चनान्यतमप्रदा-
 नमत्राति । एतदेव सप्त वैज्ञानिकसत्यवमर्शोक्तं महर्षयो विश्वमात्म्याः सूर्यादिपञ्चदेवताधि-
 ष्ठितपञ्चोपासनाविधिमुज्जीरे । अतएव कापिलतन्त्रे “ आकाशस्याधिपो विष्णुर्गर्भना च
 महेश्वरी । वायो सूर्यं दिशेरिन्द्रो जीवन्स्य गणाधिप ” इति ।

कृतः सृक्षार्थदर्शिभिः ॥ २८ ॥ वेदप्रामाण्यतश्चैव तथा युक्ति-
विचारतः । सिंहः स सर्वया देवि सर्वकल्याणकारकः ॥ २९ ॥
विरोधो दृश्यते योऽसौ सम्प्रदायवतामिह । अज्ञानजोऽयं हेतुर्वै
दुर्गतेर्नात्र संशयः ॥ ३० ॥ त्यक्त्वा वितर्कशीलानां मतमज्ञान-
हेतुकम् । सगुणोपासनाभेदमात्मज्ञानाय वक्ष्यि ते ॥ ३१ ॥ उ-
च्यत्कोटिदिवाकराभमनिशं शंसं गदां पंकजम् चक्रं विभ्रतमि-
न्दिरावसुमतीसंशोभि पार्श्वद्वयम् । कोटीराजद्वन्द्वहारकुण्डलधरं
पीताम्बरं कौस्तुभोद्गीप्त विश्वधरं स्ववसति लसत् श्रीवत्सचिन्हं
भञ्जे ॥ ३२ ॥ प्रकृतेः पर एवान्यः स नरः पञ्चविंशकः । तस्ये-
मानि च भूतानि तेन नारायणः स्मृतः ॥ ३३ ॥ भास्वद्रत्ना-
द्यमौलिः स्फुटधररुचा रञ्जितश्चाकेशो भास्वान्यो दिव्यतेजाः
करकमल्युतः स्वर्णवर्णः प्रभाभिः । विश्वाकाशावकाशे ग्रहग-
णसहितो भाति यथोदयाद्रौ सर्वानन्दप्रदाता हरिहरहृदयः
पातु मा विश्वचक्षुः ॥ ३४ ॥ सविता सर्वभूतानां सर्वान् भावान्
प्रमूयते । सवनात् पावनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥ ३५ ॥ सिं-
हस्था शशिशेखरा मरकतप्रख्या चतुर्भिर्भुजैः शङ्खं चक्रधनुः-
शराश्च दधती नेत्रेस्त्रिभिः शोभिता । आमुकाज्जद्वन्द्वहारकङ्कणर-
त्नाञ्चीकणश्रृङ्गपुरा दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु नो रक्तोत्सुकु-
ण्डला ॥ ३६ ॥ विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नारायणचक्रः । तां
ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥ उग्रदादित्यसंका-
शां पुस्तकाक्षकरा स्परेत् । कृष्णाजिनधरां आसीं ध्यायेत्तार-
कितेऽम्बरे ॥ ३८ ॥ इयामवर्णां षट्पदाहुं शङ्खचक्रलसत्कराम् ।

१ 'विष्णोर्नु क वीर्याणि प्रवोष' इति त्रयादिश्रुतम् । २ 'सूर्यं भात्या जगत्तप्त
स्थम्भ' इत्यादिश्रुतिः । अतएव 'तदेवाग्निस्तदादित्यस्तदायुस्तद् चन्द्रमा । तदेव
शुक्रस्तद्वासा ता आरु त्व प्रजयन्ति ॥' इति यजुर्वेदीयसंमेषप्रकरणे । ३ विपत्ति-
विताया । 'तामग्निवर्णां' 'हृन्ना देवीं शरणमाह प्रपद्ये' 'द्विष्यवर्णां' 'प्रणो
देवी सरस्वती' 'गौरीर्ममाय' इत्याद्यां धृतम् ।

गदापद्मधरां देवीं सूर्यासिनकृताश्रयाम् ॥ ३९ ॥ सायाह्ने वर-
दां देवीं गायत्र्यां संस्मरेयतः । शुक्लं शुक्लाम्बरधरां वृषासनकृ-
ताश्रयाम् ॥ ४० ॥ त्रिनेत्रां वरदां पाशां शूलञ्च नृकरोटिकाम् ।
सूर्य्यमण्डलमध्यस्थां ध्यायन् देवीं समम्पसेत् ॥ ४१ ॥ या
देवी सर्वभूतेषु विचारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै
नमस्तस्यै नमो नमः ॥ ४२ ॥ सर्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं ल-
म्बोदरं सुन्दरम् प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपय्यालोलगण्डस्थ-
लम् । दन्ताघातविदारितारिखिणैः सिन्दूरशोभाकरम् वन्दे
शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कर्मसु ॥ ४३ ॥ गुणत्रयस्ये-
श्वरोऽतितत्त्वो व्यक्तः सुनिर्मलः । गणानामीश्वरो यस्मात्तत्त्वा-
द्रणेश्वरो मतः ॥ ४४ ॥ ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं वा-
रुचन्द्रावतंसम् रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम् । पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरागणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्
विश्वार्यं विश्वबीजं निसिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ ४५ ॥
ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च गुनीनां ब्रह्मवादिनाम् । तेषां महत्वाद्देवोऽ-
यं महादेवः प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥ महता पूजिता विश्वे मूलप्रकृ-
तिरीश्वरी । तस्यादेवः पूजितश्च महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ४७ ॥
देवपञ्चकमित्याहुरेकं देवं सुधीवराः । एकमेव परं ब्रह्म परमा-
त्म-पराभिधम् ॥ ४८ ॥ प्रकृतेर्धाविकारस्यानुकूलं प्रत्यगात्मनि ।
सर्वेषां साधकानां वै स्वस्वप्रज्ञाप्रकल्पितम् ॥ ४९ ॥ तदेव स-
गुणं ब्रह्म पञ्चमूर्तिमयं कृतम् । पूज्यते ध्यायते चैव भक्तैर्भ-
क्तिरसार्द्धितैः ॥ ५० ॥ सनातनस्य धर्मस्य सत्यस्यास्य स-
नातनम् । सगुणोपासनाकृत्ये विज्ञानं परमाद्भुतम् ॥ ५१ ॥ वि-

१ " गणानां त्वा गणपतिं हवामहे " " निपुतीद गणपते " इत्याद्या श्रुतयः ।
२ " व्यक्तं यजामहे " " यो भूतानामपिपती रदस्त तिचर " इत्याद्या श्रुतयः ।
३ " एकं सद्भिन्ना बहुधा वदति " गुणैर्बिन्ना कवयो वचोभिरेकं सतं बहुधा कल्प-
यन्ति " इत्याद्या श्रुतयः ।

नम्यस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः । साधकानां हितार्थाय
 ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ५२ ॥ अरूपं रूपिणं कृत्वा क्रियायोग-
 रता नराः । ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः ॥ ५३ ॥
 अभेदो नामरूपाणां नामात्परतरं न हि । तस्मान्निनन्तरं देवि
 नामसंस्मरणं चरेत् ॥ ५४ ॥ ज्ञानात्कोटिगुणं स्तोत्रं स्तोत्रा-
 त्कोटिगुणो जपः । जपात्कोटिगुणं गानं गानात्परतरं न हि
 ॥ ५५ ॥ रहस्यं सर्ववेदानां तवाग्रे कथ्यते मया । अर्जुनं नाम
 गायत्रीं जपन्ति निखिला जनाः ॥ ५६ ॥ गायत्रीं ब्राह्मणाः सर्वे
 जपन्ति हृदयान्तरे । महिमानं न जानन्ति मायाया वैभवं महत्
 ॥ ५७ ॥ आत्ममंत्रो बीजमंत्रो मन्त्रश्चाजपसंज्ञकः । मननात् प्रा-
 यते यस्मात् तस्मात् मंत्रः प्रकीर्तितः ॥ ५८ ॥ ध्यानमूलं त्विष्टमू-

१ “ मर्गो देशी च गानस्य प्रकारो हावुरिती ” । पूज्यपाददेवीनिर्णयः । “ गीत
 वाद्य तया श्रुत्य त्रय सङ्गीतमुच्यते ” । सङ्गीतरत्नाकरः । “ दोनयोऽशायितो बाको हृद-
 भ्रान्ति यदा कश्चिन् । तदा गीतामृत पीत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ कुट्टो विष वमन्तर्षं कणा-
 मान्दोलयन्मुहुः । गानं जागलिकचतुर्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ मृगं सोऽपि तुषारहारी विचरन्मृगं
 सदा । लुब्धकादपि संगीतं श्रुत्वा प्राणान्म्रयच्छति ” इति सङ्गीतमहिमा सङ्गीतपरिजाते ।
 अन्यत्र सामवेदो गानप्रधानः स्वर्गाधर्वोपवेदेन सह (गायति य सामग्य) कतुष्पदि स्तोम-
 नात्ता तद्वायकोद्गात्रा मुक्तिश्छिद्येन गीयते । श्रीमयवता चत एव (वेदानां सामवेदोऽस्मीति)
 स एव वेदविभूतित्वेन स्वस्वरूपतया वर्णितः “ भद्रज्ञा यत्र गोपति तत्र तिष्ठामि नारद ”
 इति भगवद्वाक्यमन्यत्र । बाह्यवचन्येनापि भगवता तृतीयेष्व्याये गानस्य पराश्रमप्रतिपादनत्-
 मुक्तम् । “ यथाविधानेन पठन्तश्च गायमविन्यतम् । सोऽपानस्तदभ्यासात्सर्वं ब्रह्मविष्णु-
 च्छति ॥ अथर्चनत्रयमुच्यते मद्रक मर्गो तथा । औषेणकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥
 क्रमगाथा पाथिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका गेयमेतत्तदभ्यासकरणा मोक्षसंज्ञितम् ॥ वी-
 णवादनतश्च श्रुतिजतिविशारदः । तावत्प्रवासेन मोक्षमर्थं नियच्छति ॥ गीतज्ञो यदि
 योगेन नाप्नोति परमं पदम् । रदस्यलुचरो मूढा तेनैव सह मोदते ॥ अत्र ज्ञानादित्यस्य
 नाममाहृत्यज्ञानादित्यस्य । स्तोत्रं निष्णुमहृत्तनामादिरूपः । जपश्च केवलमजपः । गानं च
 भगवद्गानं न तु ग्रन्थगीतमिति यथायथं ज्ञेयम् । २ अजनाजपविषयस्तु योगचतुष्टयानर्गात-
 ल्ययोगमहितायां द्रष्टव्यः । रहस्यत्वाद्गुरुपदेनैकगम्यत्वाच्च साधारण्येनैव विवेचितः ।

र्तिः पूजामूलं स्वयं मनः । मन्त्रमूलं गुरोर्विक्रयं मोक्षमूलं हरेः
 कृपा ॥ ५९ ॥ उत्तमो मानसो यागो मध्यमं बहिरर्चनम् । मू-
 लमन्त्रं समुच्चार्य पश्चाद्देयमुदीरयेत् ॥ ६० ॥ सम्प्रदानं तदन्ते
 तु त्यागार्थकपदं ततः । एवं क्रमेण सदृचे उपचारान् प्रकल्पयेत्
 ॥ ६१ ॥ लिङ्गस्थण्डिलवन्ध्याम्बुयैत्रकुड्यपटेषु च । मण्डले वि-
 शिते मूर्तिं हृदि वा दश कीर्चिताः ॥ ६२ ॥ एषु स्थानेषु क-
 ल्याणि यजन्ति परमं शिवम् । अरूपं रूपिणं कृत्वा कर्मका-
 ण्डरता नराः ॥ ६३ ॥ गवां सर्वाङ्गजं क्षीरं स्रवेत्स्तनमुत्पादया।
 तथा सर्वाग्रतो देवः प्रतिमादिषु राजते ॥ ६४ ॥ आभिरूप्या-
 ञ्च बिम्बस्य पूजायाश्च विशेषतः । साधकस्य च विश्वासाद्देव-
 तास्तन्निधिर्भवेत् ॥ ६५ ॥ यथा वातरथो घ्राणमावृद्धे गन्ध आ-
 दयात् । एवं योगरतं चेतः आत्मानमविकारयत् ॥ ६६ ॥ यु-
 ज्ञन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुप्तेन ब्रह्मसंस्पर्शम-
 त्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ६७ ॥ अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृता
 लयम् ॥ श्रुतानुभावं शरणं ब्रज भावेन भामिनि ॥ ६८ ॥ ना-
 रायणे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं

१ मन्त्रविज्ञानविषयेषु साधकानां सदसद्विषयशक्तिरेव नास्ति । शिष्यस्यापामनापिरात्र
 बीजमन्त्रोपयोगिनी प्रकृतिश्च परिज्ञाय श्रीगुरुदेव एव तस्मै बीजमन्त्रमिष्टप्रदयति । शतएव
 श्रीमद्गुरुदेवमुखपद्मिनि सृज वाक्यामृतमेव मूलमन्त्रस्वरूपतया सम्माननीयम् । २ यत्र
 तु कुनिमाङ्गुलिमन्त्रेण द्विविधः । श्वलप्रामदित्वादिक् तत्र अङ्गुलिमन्त्रं यत्र प्रामदित्वादिक् च
 सर्वा एव देवताः पूज्यन्ते । घण्टाभित्य जले देवपुजनं तुल्यमेव स्मर्यते । ३ श्रीहृदयस्थ
 रत्नम् । ४ ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मैतन्मिमांसा कर्तव्यं । ५ कार्यब्रह्म कारणब्रह्मैति द्विधा परिकीर्त्यते । गुणात्तात
 नि तग सच्चिदानन्दरूपमेव ब्रह्म कारणब्रह्मतया समुच्यते, त्रिगुणामयं ब्रह्मण्डरूपश्च विश्व
 कार्यब्रह्मतया परिणिगम्यते । कार्यब्रह्म कारणब्रह्मैति कार्यकारणविचारेण द्विधा परिचित्तयमा
 नमपि तद्वद्वैततत्त्वतः द्वैधरहितः । नामरूपस्थित्यवस्थायामात्मस्वरूपे नामरूपभावापेक्षेयि
 तयोर्नामरूपयो र्वा एव विन्यासवस्थायामेकमेव सच्चिदानन्दरूपमद्वैतस्वरूपं समग्रशिन्यते ।
 सगुणसाकारोपासनाय स्वेष्टदेवमूर्तिमयस्वरूपस्य बीजमन्त्रमयशब्दरूपिणो नाम्नाश्च साहाय्येन
 साधकः स्यात् । ७ कारणमात्रसायस्वरूपपरिज्ञानो मुखं भवति, चरमे च नामरूपमेव परिचर्यागेन
 शुद्धाद्वैतस्वरूपे विलयं गच्छति ॥

ज्ञानञ्च यदहेतुकम् ॥ ६९ ॥ तद्गुणश्रुतिमात्रेण तस्मिन् सर्वगु-
हाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्मसोऽम्बुधौ ॥ ७० ॥
लक्षण भक्तियोगस्य निर्गुणस्य सुदाहृतम् । अहेतुकव्यवहिता
या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ ७१ ॥ सालोक्यसार्धिसामीप्यसारूप्यैक-
त्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना तत्सेवेन जना ॥ ७२ ॥
तस्मात्सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् । तद्गुणाश्रयया भक्त्या
भजनीयपदाम्बुजम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया सगुणोपासनावर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोपासनावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । तव स्नेहेन वक्ष्यामि तत्त्व साधु प्रिय
शृणु । यज्ज्ञात्वा परम श्रेय इह चामुत्र चाप्स्यसि ॥ १ ॥ स-
माधेर्निर्विकल्पस्य ब्रह्मोपासनया मतः । सम्बन्धोऽतीव नेदिष्ठो
वर्तते योगजः सदा ॥ २ ॥ सगुणोपासना गौणी गीयते ज्ञानको-

१ बहुधात् अगणितरूपप्रत्ययकरणात् बहुलत्वात् वदादना कारणत्वात् आविर्भावकर्म
त्वदिनि यावत् इति अग्रसाम्यार्थः । २ उपासनायोगमास्तस्य साधनस्वरूपसत्त्वात् । ब्रह्म
भावना सर्वं महाविरागतरङ्गं सदाऽपि सप्रहीता । ब्रह्मोपासनाविस्तारश्च दसोपनिषत्सु 'त
त्त्वमसि' इत्यादिब्रह्मसमाह्वयव्योपदेशादिव्य सर्वज्ञप्रसिद्ध एव अतएव श्रोत्रस्य
श्रोत्र मनसो मनो यद्वाचो ह वाच स उ प्राणस्य प्राण । चक्षुषश्चरितमचक्षुष धीरा प्रेक्षा
स्मृद्वाद्वाग्मना भवति ॥ न तत्र चर्मावच्छति न वाक्चक्षति नो मनो न विद्यो न विज्ञानं नो
यथेतदनुमिष्यदन्वयं तदिदं तदादयो आविर्दिताभिः इति शब्दपूर्वेषां ये न स्पष्टप्राप्तयश्चिन्ते ॥
यद्वाचनम्युक्तं येन वागप्युच्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमपासते ॥ यमनमा न
मनुजे येनाहर्मानो मनुम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमपासते ॥ यक्ष्मन्मा न पश्यति येन
चक्षुषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमपासते ॥ यच्छ्रेष्ठं न ज्ञेयं येन श्रोत्रे
मिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमपासते ॥ यत्राग्नेन न प्राणिनि येन प्रणं प्रणी
यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमपासते ॥ इत्यादि अग्निः ।

विदेः । निर्गुणा तु परा मुख्या वर्ण्यते ब्रह्मभावना ॥ ३ ॥ ज्ञेयं
भवति तद्वत् सच्चिद्विद्यमयं परम् । यथातथा स्वरूपेण लक्षणैर्वा
शुचिव्रते ॥ ४ ॥ सत्तामात्रं निर्विशेषमवाङ्मनसगोचरम् । अस-
त्रिलोकी सद्भावं स्वरूपं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ ५ ॥ समाधियोगैस्त-
द्देयं सर्वत्र समदृष्टिभिः । द्वैतातीर्तिर्विर्विकल्पेर्देहात्माध्यासवर्जि-
तैः ॥ ६ ॥ यतो विश्वं समुद्भूतं येन जातञ्च तिष्ठति । यस्मिन्
सर्वाणि लीयन्ते ज्ञेयं तद्वत् लक्षणैः ॥ ७ ॥ स्वरूपबुद्ध्या यद्देयं
तद्देयं लक्षणैः प्रिये । लक्षणैरामुमिच्छूनां विहितं तत्र साधनम्
॥ ८ ॥ तत्साधनं प्रवक्ष्यामि शृणु सावहिता प्रिये । तत्रादौ क-
थयिष्यामि मन्त्रोद्धारं महेशितः ॥ ९ ॥ प्रणवं पूर्वमुद्धृत्य 'स-
च्चित्' पदमुदाहरेत् । एकं पदान्ते ब्रह्मेति मन्त्रोद्धारः प्रकीर्तितः
॥ १० ॥ सन्धिक्रमेण मिलितः सप्तवर्णो मनुर्मतः । तारहीनेन
सुभगे पङ्क्तौऽयं मनुर्भवेत् ॥ ११ ॥ सर्वमन्त्रोत्तमः साक्षाद्वर्मा-
र्थकाममोक्षदः । नात्र सिद्धायपेक्षास्ति नारिभिन्नादिदृषणम् ॥ १२ ॥
न तिथिर्न च नक्षत्रं न राशिमणनं तथा । कुलाकुलादिनियमो
न संस्कारोऽत्र विद्यते । सर्वथा सिद्धमन्त्रोऽयं नात्र कार्म्या वि-
चारणा ॥ १३ ॥ बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः सद्गुरुर्यदि लभ्यते । तदा
तद्वक्तो लब्ध्वा जन्मसाफल्यमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ चतुर्वर्गं करे
कृत्वा परत्रेह च मोदते । स धन्यः स कृतार्थश्च स कृती स च
धार्मिकः । स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ १५ ॥
सर्वशास्त्रेषु निष्णातः सर्वलोकप्रतिष्ठितः । यस्य कर्णपथोपा-
न्तप्राप्तो मन्त्रमहामणिः ॥ १६ ॥ धन्या माता पिता तस्य पवित्रं

१ ब्रह्मस्वरूपलक्षणाधिकारे न उपासकोपास्यभाव सम्भवति । अत एवोपासनासु ना-
स्ति प्रयोजन स्वरूपलक्षणमावाधिकारिण । तदस्यलक्षणमावाधिकारिणस्तु ब्रह्मसाक्षात्कर्मणि
मनसि कथितसम्बोधोऽवशिष्यत एव । अत एव तदस्यलक्षणावस्थायां ब्रह्मोपासनानिधि-
शास्त्रेषु विधीयते । अत एव " अथ देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । यो वै ताव् विद्यात्
प्रत्यक्ष स ब्रह्मवेदिता स्यात् ॥ " इति श्रुतम् ।

तत्कुलं प्रिये । पितरस्तस्य सन्तुष्टा मोदन्ते त्रिदशैः सह ॥१७॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचेतन्यं यो न जानाति सावकः । शतलक्ष-
 प्रज्ञप्तोऽपि तस्य मन्त्रो न सिध्यति ॥ १८ ॥ अतोऽस्यार्थञ्च चे-
 तन्यं कथयामि शृणु प्रिये । अकारेण जगत्प्राप्ता संदर्भा स्यादु-
 कारतः । प्रकारेण जगत्प्रष्टा प्रणवार्थं उदाहृतः ॥१९॥ सच्चिदे-
 न सदा स्थापि चिन्नेतन्यं प्रकीर्तितम् । एकमद्वैतमेवैतद्ब्रह्मरा-
 द्ब्रह्म गीयते ॥ २० ॥ मन्त्रार्थः कथितो देवि साधकाभीष्टसिद्धि-
 दः ॥ २१ ॥ मन्त्रचेतन्यमेतद्वि तदधिष्ठातृदेवता । तज्ज्ञानं भ-
 क्तमात्राणां सिद्धिदं तत्प्रतिद्वरे ! ॥ २२ ॥ चेतन्य तदधिष्ठातृ
 सर्वव्यापि सनातनम् । अवितर्क्यं निराकारं वाचातीतं निरञ्ज-
 नम् ॥ २३ ॥ ऋषिः सदाशिवो ह्यस्य छन्दोऽनुष्टुबुदाहृतम् ।
 देवता परमं ब्रह्म सर्वान्तर्गम्यामि निर्गुणम् ॥ २४ ॥ चतुर्वर्गि-
 लावाप्त्यै विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥ ततो ध्यानं प्रकुर्वीत
 साधकाभीष्टसाधनम् ॥ २६ ॥ हृदयकमलमध्ये निर्विशेषं नि-
 रीहं हरिहरविधिवेद्यं योगिभिर्ध्यानगम्यम् । जननमरणभीति-
 भ्रंशि सच्चित्स्वरूपम् सकलभुवनबीजं ब्रह्मै चेतन्यमीदं ॥ २७॥
 ध्यात्वैवं परमं ब्रह्म मानसरूपचारकैः । पूजपेत्परया भक्त्या ब्र-
 ह्मसायुज्यरेतवे ॥२८॥ गन्धं दद्यान्महीतत्वं पुष्पमाकाशमेव च ।
 धूपं दद्यादायुतत्वं दीपं तेजः समर्पयेत् ॥ २९ ॥ नैवेद्यं वोयत-

१ " सर्वं सत्किदं प्रज्ञं तज्ज्ञानिनि ज्ञानं उपासीत । अथ सन्तु ऋतुमयं पृथगे यथा
 ऋतुरस्मिन्नोक्ते पृथगे भवति तथेत प्रेय भवति स ऋतु कुर्वीत ॥ मनोमयं प्राणशरीरो भा-
 रूप सत्यसङ्ख्य आवादात्मा सर्वकर्मो सर्वकामो सर्वेश्वरः सर्वरसः सर्वमिदमध्या-
 तोऽवाक्यनादर ॥ एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् कीर्त्तयन् यथाहो संप्रसादा श्यामाकाश-
 श्यामकतनुः सदा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्ञायान् पृथिव्या व्यायानन्तरिक्षज्याया दिवो
 व्याथानेभ्यो कोकेभ्यः ॥ सर्वकर्मो सर्वकाम सर्वेश्वरः सर्वरसः सर्वमिदमध्यातोऽवा-
 क्यनादर एष स आत्मान्तर्हृदये एतद्ब्रह्मैतमित प्रेतमिसम्मवितारयति यस्य स्यादा न
 विचिकित्साऽस्तीति च स्माह शार्ङ्गिण्य ॥" इत्यादि श्रुति । छान्दोग्योपनिषच्छाण्डोग्यविद्या

त्वेन प्रदद्यात्परमात्मने । ततो जप्त्वा महामन्त्रं मनसा साव-
 कोत्तमः ॥ समर्प्य ब्रह्मणे पश्चाद्बहिः पूजां समाचरेत् ॥ ३० ॥
 उपस्थितानि द्रव्याणि गन्धपुष्पादिकानि च । वस्त्रालङ्कारणादीनि
 भक्ष्यपेयानि यानि च ॥ ३१ ॥ मन्त्रेणानेन संशोध्य ध्यात्वा
 ब्रह्म सनातनम् । निमील्य नेत्रे मतिमानर्पयेत्परमात्मने ॥ ३२ ॥
 “ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं
 ब्रह्मकर्मसमाधिना ” ॥ ३३ ॥ ततो नेत्रे समुन्मील्य जप्त्वा मूलं
 स्वशक्तितः । तज्जपं ब्रह्मसात्कृत्वा स्तोत्रञ्च कवचं पठेत् ॥ ३४ ॥
 स्तोत्रं शृणु महाप्राज्ञे ब्रह्मणः परमात्मनः । यच्छ्रुत्वा साधको
 देवि ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥ ३५ ॥ ओं नमस्ते सते सर्वलो-
 काश्रयाय नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय । नमोऽद्वैततत्त्वाय
 मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय ॥ ३६ ॥ त्वमेकं
 शरण्यं त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् । त्वमेकं
 जगत्कर्तृ पातृ प्रहर्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ ३७ ॥
 भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावना-
 नाम् । महोक्तेः पदानां नियन्तु त्वमेकं परेषां परं रक्षकं रक्षका-
 णाम् ॥ ३८ ॥ परेश प्रभो सर्वरूपाविनाशिन्नि निर्द्वैद्य सर्व-
 न्त्रियागम्य सत्य । अचिन्त्याक्षर व्यापकाव्यक्ततत्त्व जगद्भास-
 काधीश पायादपायात् ॥ ३९ ॥ तदेकं स्मरामस्तदेकं जपाम-
 स्तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः । तदेकं निधानं निरालम्बमीशं
 भवाम्बोधिपोतं शरण्यं ब्रजोपः ॥ ४० ॥ वाचिकं कायिकं वापि
 मानसं वा यथामति । आराधने परेशस्य भावशुद्धिर्विधीयते
 ॥ ४१ ॥ एवं सम्पूज्य मतिमान्स्वर्जनैर्बान्धवैः सह । महाप्र-

१ अत एव “ततः परं ब्रह्म परं बृहन्त यथा निष्कार्यं सर्वभूतेषु सुष्ठम् । विश्वस्यैक परिवे-
 शितारं ईशं तं ज्ञानाऽमृता भवन्ति ” “ वेदात्मन पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्गे तमसः पर-
 स्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यं पन्थाविद्यतेऽयनाय । ” इत्यादि श्रुतिः ।

सादं स्वीकुर्याद्ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ४२ ॥ पूजने परमेशस्य
 नावाहनविसर्जने । सर्वत्र सर्वकालेषु साधयेद्ब्रह्मसाधनम् ॥ ४३ ॥
 अस्नातो वा कृतस्नानो भुक्तो वापि बुभुक्षितः । पूजयेत्परमात्मा
 न सदा निर्मलमानसः ॥ ४४ ॥ अनेन ब्रह्ममन्त्रेण भक्ष्यपेयादि-
 कञ्च यत् । दीयते परमेशाय तदेव पावनं महत् ॥ ४५ ॥ गङ्गा-
 तोये शिलादौ च स्पृष्टदोषोऽपि वर्त्तते । परब्रह्मार्पिते द्रव्ये
 स्पृष्टास्पृष्टं न विपते ॥ ४६ ॥ एतद्ब्रह्मनिचारी स्यात्सत्यवादी
 जितेन्द्रियः । परोपकारनिरतो ब्रह्मचारी सदाशयः ॥ ४७ ॥
 मात्सर्प्यहीनोऽदम्भी च दयावान्बुद्धमानसः । मातापित्रोः प्री-
 तिकारी तयोः सेवनतत्परः ॥ ४८ ॥ ब्रह्म श्रोता ब्रह्म मन्ता
 ब्रह्मन्वेपणमानसः । यतात्मा दृढबुद्धिः स्यात्साक्षाद्ब्रह्मेति भा-
 वयन् ॥ ४९ ॥ न मिथ्या भाषणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् ।
 विषये मननं चैव ब्रह्ममन्त्री विवर्जयेत् ॥ ५० ॥ तत्सदिति व-
 देद्देवि प्रारम्भे सर्वकर्मणाम् । ब्रह्मार्पणमस्तु वाक्यं पानभो-
 जनकर्मणोः ॥ ५१ ॥ येनोपायेन मर्त्यानां लोकयात्रा प्रसि-
 ध्यति । तदेव कार्यं ब्रह्मज्ञेरेष धर्मः सनातनः ॥ ५२ ॥ आ-
 त्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च । सर्वभूतसमत्वेन योगः
 सिध्यति नान्यथा ॥ ५३ ॥ यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडस्त-
 थैव च । आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥ ५४ ॥ रतश्चैव

१ शालग्रामादिक भगवद्विग्रहादिक वा । २ सर्वेषामेव लोकानां सगुणोपासनाधिकारसंभवात् शास्त्रग्रन्थेषु सन्ततनेषु सगुणोपासनाविधेरतिविस्तरेणोपदेशो दृश्यते । ब्रह्मोपासनायान्तु वेधलमशस्त्रानोक्तकर्षणमेव मनुन्यायामधिकारः सम्भवति । तेषामेवोपकारार्थं लक्षणसमूहा पूर्वोक्ता परिवर्णिता सर्वकार्यानुष्ठानासर्वभावोपलब्धिकरणाश्च प्राक् ब्रह्मोपासकस्य पक्षे तत्सदिति मन्त्रोच्चारणविधिर्विधेयतया शास्त्रेषु निर्दिश्यते । परन्तु केचन मुखजात मन्त्रशब्दोच्चारणमेव नैव भवति फलप्रदम् । मन्त्रोच्चारणसमये साधकस्यात्तत्करणवृत्ती च सर्वदा सर्वत्रैव तत्सदितिमन्त्रप्रतिपाद्यब्रह्ममात्राभिमुखिन्यामेव सत्त्वा साधकस्तत्वेन ब्रह्मोपासनायां भवत्यधिकारी ॥

स्वयं तृष्टः सन्तुष्टेनान्यमानसः । आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्त-
स्य प्रसिध्यति ॥ ५५ ॥ सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्यान्नाप्रचापि वि-
शेषतः । ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५६ ॥
इति श्रीश्रीमद्युमुदनसंहितायां ब्रह्मोपासनाध्यायने नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

योगभेद-वर्णनम् ।

देव्युवाच । योगीश्वर पते योगिन् सर्वशास्त्रविशारद । विस्त-
रेण श्रुतं स्वतः क्रियायोगसुकोशलम् ॥ १ ॥ येनोपायेन वि-
धान् देही ब्रह्ममयो भवेत् । इदानीं श्रोतुमिच्छामि योगभेदं
तमुत्तमम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमद्युमुदन उवाच । मन्त्रयोगो लयश्चैव
राजयोगो हवस्तथा । योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो योगिभिस्तत्त्वदर्शि-
भिः ॥ ३ ॥ कर्म्यं यत्र विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सव्या-
पकम् स्पन्दश्चापि तथा जगत्सुविदितः शब्दान्वयी सर्वदा ।
सृष्टिर्भेद तथादिमाकृतिविशेषत्वादभूत्स्पन्दिनी शब्दभाविरभू-
त्तदा प्रणय इत्योद्धाररूपः शिवः ॥ ४ ॥ साम्यस्यप्रकृतेर्यथैव
विदितः शब्दो महानोमिति ब्रह्मादिव्रितयात्मकस्य परमं रूपं

१ तत्रमूर्तेषु संहितामूर्तेषु चार्थेषु योगशास्त्रतत्त्वप्रदेशितमविमलरूपेण व-
र्णितमन्यते । पुरा काने साधिततया प्रदर्शनस्य योगात्ता प्रयोगतया एवामन् इति
तत्र हेतुः । सर्वमानदेशास्त्रास्त्रानुसारेण तु लोकान्तराणां प्रत्यक्षेण पुनरिभक्ततया
प्रदर्शितस्य तस्यैव योगतत्त्वस्य स्वप्रतीकमययोगमहिता, हृदयोगमहिता, लययोगम-
हिता, राजयोगमहिता च अथैव विवक्षितव्यम् । अथ च श्लोकः पूजयन्तश्चि-
त्तेगिप्राप्तवन्महर्षे ।

सादं स्वीकुर्याद्ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ४२ ॥ पूजने परमेशस्य
 नावाहनविसर्जने । सर्वत्र सर्वकालेषु साधयेद्ब्रह्मसाधनम् ॥ ४३ ॥
 अस्तातो वा कृतस्नानो भुक्तो वापि बुभुक्षितः । पूजयेत्परमात्मा
 नं सदा निर्मलमानसः ॥ ४४ ॥ अनेन ब्रह्ममन्त्रेण भक्ष्यपेयादि-
 कञ्च यत् । दीयते परमेशाय तदेव पावनं महत् ॥ ४५ ॥ गङ्गा-
 तोये शिलंदौ च स्पृष्टदोषोऽपि वर्त्तते । परब्रह्मार्पिते द्रव्ये
 स्पृष्टास्पृष्टं न विद्यते ॥ ४६ ॥ एतद्ब्रह्मार्पणं स्यात्सत्यवादी
 जितेन्द्रियः । परोपकारनिरतो ब्रह्मचारी सदाशयः ॥ ४७ ॥
 मात्सर्यहीनोऽदम्भी च दयावान्बुद्धमानसः । मातापित्रोः प्री-
 तिकारी तयोः सेवनतत्परः ॥ ४८ ॥ ब्रह्म श्रोता ब्रह्म मन्ता
 ब्रह्मन्वेपणमानसः । यतात्मा हृद्बुद्धिः स्यात्साक्षाद्ब्रह्मेति भा-
 वयन् ॥ ४९ ॥ न मिथ्या भाषणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् ।
 विषये मननं चैव ब्रह्ममन्त्री विवर्जयेत् ॥ ५० ॥ तत्सदिति व-
 देदेवि प्रारम्भे सर्वकर्मणाम् । ब्रह्मार्पणमस्तु वाक्यं पानभो-
 जनकर्मणोः ॥ ५१ ॥ येनोपायेन मर्त्यानां लोकयात्रा प्रसि-
 ध्यति । तदेव कार्यं ब्रह्मज्ञेयं धर्मः सनातनः ॥ ५२ ॥ आ-
 त्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च । सर्वभूतसमत्वेन योगः
 सिध्यति नान्यथा ॥ ५३ ॥ यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मनीडस्त-
 येव च । आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥ ५४ ॥ रतश्चैव

१ शालग्रामादिक भगवद्भिम्बहृदिक वा । २ सर्वेषामेव लोकानां सगुणोपासनाधिकारसं-
 भवत् शास्त्रप्रयोगे सनातनेषु सगुणोपासनाविधेरतिविस्तरेणोपदेशो द्रव्यते । ब्रह्मोपास-
 नायां तु केवलमवज्ञानोन्मूलकमेव अनुष्ठानाधिकारः सम्भवति । तेषामेवोपकारार्थं लक्षण-
 समूहः पूर्वोक्तः परिबर्णितः सर्वकार्यानुष्ठानासर्वभावोपलब्धिकरणश्च प्राक् ब्रह्मोपासकस्य
 पक्षे तत्सदिति मन्त्रोच्चारणविधिर्विधेयतया शास्त्रेण निर्दिश्यते । परन्तु केवलं मुक्तजात म-
 न्त्रशब्दोच्चारणमेव नैव भवति फलप्रदम् । मन्त्रोच्चारणसमये साधकस्यातत्करणवृत्ती च
 सर्वदा सर्वत्रैव तज्जद्विषयप्रतिपाद्यवस्तुभावभिमुग्धिन्यामेव सया साधकस्तत्त्वेन ब्रह्मो-
 पासनया भवत्यधिकारी ॥

स्वर्यं तद्वृत्तः सन्तुष्टेनान्यमानसः । आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्त-
स्य प्रसिध्यति ॥ ५५ ॥ सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रच्चापि वि-
शेषतः । ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५६ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां ब्रह्मोपासनावर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

योगभेद-वर्णनम् ।

देव्युवाच । योगीश्वर पते योगिन् सर्वशस्त्रविशारद । विस्त-
रेण श्रुतं त्वत्तः क्रियायोगसुकौशलम् ॥ १ ॥ येनोपायेन वि-
चरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । इदानीं श्रोतुमिच्छामि योगभेदं
तमुत्तमम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । मन्त्रयोगो लयश्चैव
राजयोगो हठस्तथा । योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो योगिभिस्तत्त्वदर्शि-
भिः ॥ ३ ॥ कार्यं यत्र विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सन्या-
पकम् स्पन्दश्चापि तथा जगत्सुविदितः शब्दाम्बयी सर्वदा ।
सृष्टिश्चैव तपादिमाकृतिविशेषत्वादभूत्स्पन्दिनी शब्दश्चाविरभू-
च्चदा प्रणव इत्योद्धाररूपः शिवः ॥ ४ ॥ साम्यस्थप्रकृतेर्यथैव
विदितः शब्दो महानोमिति ब्रह्मादित्रितयात्मकस्य परमं रूपं

१ तत्रसमूहेषु संहिताप्रमूहेषु चार्थेषु योगसाधनचतुष्टयमत्रोल्लिखितमविमत्तरूपेण व-
र्णितमन्यते । पुरा काले संविमत्ततया प्रदर्शनस्य योगानां प्रयोजनमात्र एवामात् इति
तत्र हेतुः । वर्तमानदेशकालपात्रानुसारेण तु लोककल्याणार्थं अन्यकारेण पृथग्विभक्ततया
प्रदर्शितस्य तस्यैव योगचतुष्टयस्य स्वप्रणीतमन्त्रयोगसंहिता, हठयोगसंहिता, लययोगस-
ंहिता, राजयोगसंहितास्य अयेषु विस्तृतं विवरणमदृश्यम् । अथ च श्लोकः पूज्यपादश्री-
योगियाश्रवत्कथमहर्षे ।

शिवं ब्रह्मणः । वैषम्ये प्रकृतेस्तथैव बहुधा शब्दाः श्रुताः कालतस्ते मन्त्राः समुपासनार्थमभवन् बीजानि नाम्ना तथा ॥ ५ ॥ जगति भवति सृष्टिः पञ्चमृतात्मिका यच्चदिह निखिलसृष्टिः पञ्चभागैर्विभक्ता । श्रुतिरपि विधिस्त्येणादिशन्तीह पञ्च विविधविहितपूजारीतिभेदान् जनानाम् ॥ ६ ॥ प्रकृतिमिहजनाना सम्परीक्ष्य प्रवृत्तिं गुरुरिह यदि दयान्मन्त्रशिक्षा यथावत् । रुचिः समुचितदेवोपासनामादिशेद्वा ब्रजति लघु स शिष्यो मोहपारं मुमुक्षुः ॥ ७ ॥ आकारो न हि विद्यते किमपि वा रूपं परब्रह्मणः रूपन्तत्परिक्ल्प्यते बुधगणैः किम्वा जगद्रूपिणः । ध्यायद्भिर्निजवृत्तिमार्गचलितैर्देवं परं रूपिणम्मन्त्रं वा सततं जपद्भिर्हि तेर्मुक्तिः परा लभ्यते ॥ ८ ॥ नभसोऽधिपतिर्विष्णुरग्रेष्वेव महेश्वरी । वायोः सूर्यः क्षितेरीशो जीवनस्य गणाधिपः ॥ ९ ॥ मन्त्रार्थं मन्त्रचेतन्यं सिद्धमन्त्रं विशेषतः । अनुकूलं देवभावगुरुवाक्येन लभ्यते ॥ १० ॥ दिक्शुद्धिः स्थानशुद्धिश्च वपुषश्चासनस्य च । शुद्धिश्चान्तरशुद्धिश्च पञ्चेताः शुद्धयः स्मृताः ॥ ११ ॥ आसनावाहने मुद्रा न्यासो यागोऽप्यथापरः । हवन मार्जनं चैव तर्पणं बलिरेव च ॥ १२ ॥ पूजा चापि जपश्चापि अथ ध्यानं तथापारम् । उपावृत्त्यादयो ह्येते साधने नियमा यताः ॥ १३ ॥ योगोऽयं परिकल्प्यते ऋषयुतः सन्मन्त्रयोगः स्थिरो योगः कर्मसु कौशलं निगदितः शास्त्रेषु विद्वद्भिरः । ध्यायन् रूपविवर्जितस्य निखिलाधारस्य रूपं शुभं देही भक्तिरतः प्रयाति परमां मुक्तिं शिवोपासकः ॥ १४ ॥ शोधनं दृढता चैव स्वैर्यं धर्यञ्च लाघवम् ।

- १ अथवारप्रणतिमन्त्रयोगमाहितास्यलक्षणपञ्चान्येतानि । २ श्रीकपिलतत्त्वप्रस्थ कथनम् । ३ शुद्धयैना योगसामर्थ्यवतप्रस्था । ४ आसनादि १३ नियमा कियस्सारवार्तिभितप्रोक्ता । ५ एतदेव मन्त्रयोगस्य लक्षणं विवरणम् । अत एव “ प्राणानां सङ्गित्यै मन्त्रा सकल्पन्ते मन्त्राणां सकल्प्यै कर्माणि सकल्प्ये ” “ मननाप्राप्यते मन्त्र ” “ मन्त्रयोगे ध्याने उपासना च ” “ मन्त्रोऽयं वाचक ” “ सर्वेषामेव मन्त्राणाम् ” इत्यादि श्रुतिः ।

प्रत्यक्षञ्च निर्लिप्तञ्च हृदस्य सप्तसाधनम् ॥ १५ ॥ पट्कर्मणा
 शोधनञ्च आसनेन भवेद्दृढम् । मुद्रया स्थिरता चैव प्रत्याहारेण
 धीरता ॥ १६ ॥ प्राणायामालाघवञ्च ध्यानात्प्रत्यक्षमात्मनः ।
 समाधिना निर्लिप्तञ्च मुक्तिरेव न संशयः ॥ १७ ॥ धौर्तिर्विस्ति-
 स्तया नेतिर्लौलिकी त्राटकं तथा । कपालभातिश्चैतानि षट् क-
 र्मणि समाचरेत् ॥ १८ ॥ सिद्धं पद्मं तथा भद्रं मुक्तं वज्रं च
 स्वस्तिकम् । सिंहञ्च गोमुखं वीरं धनुरासनमेव च ॥ १९ ॥ मृतं
 गुप्तं तथा मात्स्यं मत्स्येन्द्रासनमेव च । गोरक्षं पश्चिमोत्तानमुत्कर्तं
 सङ्कटन्तथा ॥ २० ॥ मायूरं कुकुरं कूर्मं तथा चोत्तानकूर्मकम् ।
 उत्तानमण्डकं वृक्षं मण्डकं गरुडं वृषम् ॥ २१ ॥ शलभं मकरं
 चोष्ट्रं भुजङ्गं योगनामकम् । द्वात्रिंशदासनानीह हृते सिद्धिप्रदा-
 नि वै ॥ २२ ॥ सहितः सूर्यभेदश्च उज्जायी शीतली तथा । भ-
 खिका भ्रामरी मूर्च्छा कैवली चाष्ट कुम्भकाः ॥ २३ ॥ महामुद्रा
 नभोमुद्रा उड्डीयानं जलन्धरम् । मूलबन्धं महाबन्धं महावेधश्च
 लेचरी ॥ २४ ॥ विपरीतकरी योनिर्वज्ज्वली शक्तिचालिनी । ता-
 डागी माण्डुकी मुद्रा शाम्भवी पञ्चधारणा ॥ २५ ॥ अश्विनी पा-
 शिनी काकी मातङ्गी च भुजङ्गिनी । पञ्चविंशति मुद्राश्च सिद्धि-
 दाश्चेह योगिनाम् ॥ २६ ॥ प्राणापानौ नादविन्दू जीवात्मपर-
 मेश्वरौ । मिलित्वा घटते यस्मात्तस्माद्द्वै घट उच्यते ॥ २७ ॥ आ-
 मकुम्भमिवाम्भस्थौ जीर्ण्यमाणस्तदा घटः । योगानलेन संदह्य
 घटशुद्धिं समाचरेत् ॥ २८ ॥ शरीरं द्विविधं प्रोक्तं स्थूलं सूक्ष्मं पृ-
 थक् स्मृतम् । स्थूलसाधनमुत्पन्नु हठयोगं बुधा विदुः ॥ २९ ॥
 जम्पासात्कादिवर्णानां यथाशास्त्राणि बोधयेत् । हठयोगं समा-

१ ओषेरण्डसहितावपननीयानि । २ कुम्भका हठयोगप्राणायामभेदः । ३ एषेव हठयो-
 गस्य स्थूला विवृतिः । इदञ्च वचनद्वय विशेषलक्षणात्मकं श्रीमत्पुण्यवर्णमहोदधिराज्ञास्य
 मत एव “हठवेनसो जयम्” “हठेन लभ्यते शान्तिः” इत्यादि श्रुतिः ।

साध्य तत्त्वज्ञानं हि लभ्यते ॥ ३० ॥ बिन्दुः शिवो रजः शक्तिरु-
 भयोर्मलनात्स्वयम् । सुप्रभूतानि जायन्ते स्वशक्त्या जडरूपया
 ॥ ३१ ॥ देहेऽस्मिन्वर्ण्यते मेरुः सप्तद्वीपसमन्वितः । सरितः सा-
 गराः शैलाः क्षेत्राणि क्षेत्रपालकाः ॥ ३२ ॥ ऋषयो मुनयः सर्वे
 नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पुण्यतीर्थानि पीठानि वर्त्तन्ते पीठदेवताः
 ॥ ३३ ॥ सृष्टिसंहारकर्तारो भ्रमन्तौ शशिभास्करो । नमो वायुश्च
 वह्निश्च जलं पृथ्वी तथैव च ॥ ३४ ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि ता-
 नि सर्वानि देहतः । समष्टिव्याष्टिरूपेण ब्रह्माण्डः पिण्ड उच्यते
 ॥ ३५ ॥ मेरुं संवेष्ट्य सर्वत्र व्यवहारः प्रवर्त्तते । जानाति यः स-
 र्व्विमेदं स योगी नात्र सशयः ॥ ३६ ॥ गुदासु हयङ्गुलादूर्ध्वं मे-
 द्रासु हयङ्गुलादधः । चतुरङ्गुलविस्तारमाधार वर्त्तते समम् ॥ ३७ ॥
 तस्मिन्नाधारपाथोजे कर्णिका शोभिता तु या । त्रिकोणा वर्त्तते
 योनिः सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ ३८ ॥ तत्र विगुलवाकारा कुण्डली
 परदेवता । सार्द्धत्रिकारा कुटिला सुपुत्रामार्गसंस्थिता ॥ ३९ ॥
 जगत्संसृष्टिरूपा सा निर्मणे सततोपता । वाचा वाचा च वाग्-
 देवी सदा देवैर्नमस्कृता ॥ ४० ॥ षट्चक्रं षोडशाधारं ह्रिलक्ष्यं
 व्योमपञ्चकम् । स्वदेहे ये न जानन्ति कथं सिध्यन्ति योगिनः
 ॥ ४१ ॥ इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुपुत्रा या भवेत्सुतः । षट्स्याने चैव
 षट् शक्तिं षट्चक्रं योगिनो विदुः ॥ ४२ ॥ षट्चक्रपरिभेदेन कुण्ड-
 लिनीलयो भवेत् । यदा विज्ञायतेऽसण्डज्ञानरूपी निरञ्जनः ॥ ४३ ॥
 उद्धाटयेत्कपाटं तु यथा कुञ्चिकया लयात् । कुण्डलिण्या तया
 योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ४४ ॥ द्विदलोर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रार
 सरोरुहम् । ब्रह्माण्डाख्यस्य देहस्य बाहो तिष्ठति मुक्तिदम् ॥ ४५ ॥
 केलासो नाम तत्रैव महेशो यत्र तिष्ठति । नकुलाख्यो विलासी
 च क्षयवृद्धिर्विर्वाजितः ॥ ४६ ॥ अत्र कुण्डलिनीशक्तिर्लभ्यं
 याति कुलाभिधा । तदा चतुर्विधा सृष्टिर्लीयते परमात्मनि ॥ ४७ ॥

येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्यानं निरामयम् । मुक्तिप्रदं मोक्षद्वारं
 ब्रह्मरन्त्रं तदुच्यते ॥ ४८ ॥ कन्दोर्ध्वं कुण्डली शक्तिः सुप्ता मो-
 क्षाय योगिनाम् । बन्धाय च विमूढानां यस्तां वेत्ति स योग-
 विन् ॥ ४९ ॥ शिवे शक्तिर्यं याति लययोगो भवेत्पुनर्यम् । सा
 शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ५० ॥ मन्त्रो ह्यो
 लयो राजो योगोऽयं मुक्तिदः क्रमात् । राजत्वात्सर्वयोगानां राज-
 योग इति स्मृतः ॥ ५१ ॥ नादविन्दृसहस्राणि जीवकोटिश-
 तानि च । सर्वत्र अस्मिन्निर्भूतं यत्र देवो निरञ्जनः ॥ ५२ ॥ अहं
 ब्रह्मेति नियतो मोक्षहेतुर्महात्मनाम् । दृश्यन्ते दृशि रूपाणि ग-
 गनं भाति निर्मलम् ॥ ५३ ॥ सकलं निष्कलं सूक्ष्मं मोक्षहार-
 विनिर्गमम् । अहमित्यक्षरं ब्रह्म परमं विष्णुमभ्यस्य ॥ ५४ ॥ “अहमे
 कमिदं सर्वं” इति पश्येत्परं सुखम् । दृश्यते तत्सगाकारं स्वगा-
 कारं विचिन्तयेत् ॥ ५५ ॥ राजन्तं दीप्यमानं तं परमात्मानमभ्यस्य ।
 प्रापयेद्देहिनां यस्तु राजयोगः स कीर्तितः ॥ ५६ ॥ यथा धर्मो हि ध-

१ लययोगस्वैतदेव सारतो व्याख्यातम् । तत्रेऽपि श्रीमद्भगवत् शिष्यस्य तथा श्रीमद्भ-
 गवतो दत्तात्रेयस्येति वचनानि लब्धानि भूत एव “ तस्मिन्नेव लयं याति ” । “ ते सर्वं
 याति तत्रैव ” इत्यादि कु०शु० । २ ज्ञानमाच्यतप्रम् । ३ श्रीमद्भगवतो वेदव्यासस्येति
 वचनानि । भूत एव “ यथैव विश्वं मृद्व्योपनिषि तेऽगोम्य भ्राजते तन्नुधानम् । तद्वा-
 ग्मतापं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतरागः ॥ यदात्मतत्त्वेन तु भग्नत्वं दीपोपमेनेह
 मुक्तः प्रपद्येत् । अयं पुनर्भवतः केचिन्मुक्तं ज्ञात्वा देव मुच्यते मर्त्यपात्री ” ॥ इत्यादि श्रुतिः ॥
 ४ राजयोगस्य सक्षिप्ता विवृतिः प्रदर्शयते भूत एव “ राजविद्या राजगुह्यं ” इत्यादि
 श्रुतिः । साधकाणां प्रथमाधिकारो मन्त्रयोगः, द्वितीयो द्वितीयः, तृतीयस्तु समाधिकृतमोक्ष-
 तिरिषायकतया प्रज्ञातो लययोग इति शब्देन कथ्यते । त्रयाणमेवैतेषां योगमार्गाणां
 साधकाभ्यामावस्थानां राजयोगोचितज्ञानभूमौ समवनन्ति । क्रियायोगाया प्रसिद्धानां त्रया-
 णामेवैतेषां योगसाधनमार्गाणामन्तिमलक्ष्यतया प्रसिद्धम् राजयोगाज्ञातमेव विद्याप्रधान-
 साध्ययोग इति नाम्ना परिगण्यते । निसर्गत एव प्रवृत्तिः सप्तधा विभज्यते । तथा हि व्याह-
 तिवर्गस्वरूपागुरुलघुदिगादीनां प्रकृतिपरिणामवशात्सप्तधा विभागोऽपि प्रवृत्तिस्वरूपजत एव
 सति । एतद्विषयानुसारेणैव मनुष्याणां ज्ञानमपि सप्तविधमेव कथ्यते । योगशास्त्रेषु तस्य
 सप्तविधज्ञानस्य विस्तृतं वर्णनं पठिष्यते । विदिकमिद्वान्तास्य नेत्ररूपवेदान्तस्य दर्शनसा-

णीनां चतुर्णामेव नित्यशः । अनुकूलो भवेदेव सदाचारस्य पालने
 ॥५७॥ चतुराश्रमधर्मश्च यया स्वात्मसमुन्नतेः । भवेदेवानुकूलो वै
 सर्वदेव शुचिब्रते ॥५८॥ तथा मुक्तिपदप्राप्तौ साधनानां चतुष्टयम् ।
 योगोक्तानां भवेदाशु परमं हितसाधनम् ॥५९॥ चतुर्वर्तेषु योगेषु
 राजयोगः परात्परः । स एव चरमो लक्ष्यः साधनानामशेषतः
 ॥ ६० ॥ त्वञ्चैव शुचिचारित्रे राजयोगे परोचमे । स्थिरलक्ष्या
 स्थिरध्याना स्थिरबुद्धिर्भवानवे ॥ ६१ ॥ देव्युवाच । चतुर्णां यो-
 गमार्गानां विज्ञाने निपुण प्रभो । सक्षेपतश्चतुर्णां हि योगानां कू-
 पया तव ॥ ६२ ॥ लक्षणानि श्रुतानीह साप्रत कृपया वद । रा-
 जयोगस्य योग्या हि श्रेष्ठा ये चाधिकारिणः ॥ ६३ ॥ श्रीश्रीमधु-
 सूदन उवाच । सदाचारे सुमपूर्णे वरीयान्देवि धार्मिकः । साधको
 ब्रह्मसद्भावराजयोगासिमाशु वै ॥ ६४ ॥ अश्रुते तव भव्यार्थं त-
 ल्लक्ष्मपि वदाम्यहम् । येष्वामृतिभय नास्ति परलोकभय न च ।
 नामिषेषु प्रसंगोऽस्ति न प्रियेन्वप्रियेषु च ॥ ६५ ॥ शिष्टाचारः प्रियो
 येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः । सुख दुःख सम येषां सत्यं येषां प-
 रायणम् ॥ ६६ ॥ दातारो न ग्रहीतारो दयाधृतिवृहद्वताः । पितृ-
 देवातिथेयाश्च नित्योक्तस्तथैव च ॥ ६७ ॥ सर्वोपकारिणो वीराः
 सर्वधर्मानुपालकाः । सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च बल्लभे ॥ ६८ ॥

—साणि च सत्तथा विस्तारानि । तत्र पदार्थवादसम्बन्धिनीत्याववेशेयिकी साहचर्यप्रवचनसम्ब-
 धिनी च योगसाधने वैदिककर्मोपासनाज्ञानविभागममितासम्बन्धिनश्च मीमांसामासिदेवता
 इति सत्तितास्तद्वर्णनानि अत्र प्रसिद्धानि । अदुष्याणां स्वभावपरिहृतसत्तथैवज्ञानोत्कर्षकत्वा
 स्वनिर्मायस्यालक्ष्यरूपस्य राजयोगस्य सम्पूर्णदेशार्थमेव पश्यतमेवैर्हर्षमिति वाचस्पतिर्हि मे
 तानि भक्तविधानि दर्शनसामग्रयानि व्याख्यामिकविज्ञानानि अणति प्रकाशितानि । ज्ञातोऽपति
 क्रमेण प्रकाशितोऽनन्तप्रतिपाद्यज्ञानरूपो राजयोगः सर्वसाधनानां चरमोऽमेति सविदेहि
 दान्ता मन्त्रिस्तरः वर्तमानदेशकालाश्रयानुसारेण तु न्येवकन्याणामप्येवप्रवृत्तिरेण व्यभिचरत
 तया स्वतन्त्रज्ञानमभिप्रदर्शयत्येव तस्यैव सत्तदर्शनस्य स्वप्रणीतनिष्पन्नगोपनीयनामकसमदर्श-
 नभाष्यग्रन्थेषु दर्शय ।

१ यतः स्थितप्रज्ञज्ञानपुनरुत्पत्तिमयराहिता अत एव तेषां परमोक्तविवक्षयापि भव्य नारिण
 कृतकृत्यत्वात्तत्रैवदेवताया इतिभयम् ।

न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारकारिणः । न तेषां भिद्यते
 वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतम् ॥ ६९ ॥ न त्रासिनो न चपला न
 रोद्राः सत्पथे स्थिताः । ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वर्हिसा प्र-
 तिष्ठिता ॥ ७० ॥ कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहंकृताः । सु-
 ब्रताः स्थिरमर्यादाः क्षमाशौचरतास्तथा ॥ ७१ ॥ न धनार्थं य-
 शोर्थं वा धर्मस्तेषां मनोरमे । अज्ञं कार्यं इत्येव शरीरस्य क्रि-
 यास्तथा ॥ ७२ ॥ न भयं क्रोधचापल्ये न शोकस्तेषु विद्यते ।
 न धर्मधजिनश्चैव न गुह्यं कं चिदास्थिताः ॥ ७३ ॥ ये न हृष्यन्ति
 लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च । वैराग्यभक्तिर्तपन्वाः सत्त्वस्थाः
 समदर्शिनः ॥ ७४ ॥ लाभालाभौ सुखदुःखे च देवि प्रियाप्रिये
 मरणं जीवितं च । समानि येषां स्थिरविक्रमाणां बुभुत्सता
 सत्त्वपथे स्थितानाम् ॥ ७५ ॥ धर्मप्रियास्तान् सुमहानुभाषान् दान्ता
 प्रमत्ता च समर्चयेथाः । दैवान्सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभेऽ-
 शुभा वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ७६ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया योगभेददर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

यमनियमवर्णनम् ।

देव्युवाच । गुनीनां परमाराध्यं श्रेष्ठं तत्त्वं गुरोर्गुरो । प्रज्ञातं
 सर्वशास्त्राणां योगानां साधनस्य च ॥ १ ॥ अधुना ब्रूहि तत्त्व-
 ः योगं सर्वांगसुन्दरम् । येन यास्यामि निर्वर्ण्यं कर्मणो मो-
 क्षमव्ययम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ आरौहतिं यथा

१ अन्ये मूढानां वाक्यत्रयां अशुभा । इति श्रीमत्पुण्यशदभगवत् । नृणां देवायनवेद-
 व्यासस्य महाभारते शांतिपर्वणि ।

सौधं प्रासादस्योन्नतं मृशम् । सोपानपाक्तिमारुह्य क्रमशो यत्न-
तो नरः ॥ ३ ॥ तथाष्टौ साययन्नङ्गान्यस्य योगस्य साधकः ।
ईशभक्तिव्रियायोगनेपुण्य लभतेर्जसा ॥ ४ ॥ पुरासीदात्मत-
त्त्वज्ञो याज्ञवल्क्यो महामुनिः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो विज्ञाने परि-
निष्ठितः ॥ ५ ॥ तपस्वी विजितामित्रो ऋषीणामुग्रदीप्तिमान् ।
सदा शान्तः सदानन्दः करुणामृतसागरः ॥ ६ ॥ त्रिकालज्ञो
जितात्मा च विद्याना पारदृक् सुधीः । वयोवृद्धः शीलवृद्धो
ज्ञानवृद्धश्च संयमी ॥ ७ ॥ सर्व्वेषा हितसंस्कर्त्ता योगे च परि-
निष्ठितः । मितभुङ्क्ष्वर्त्तिमान् धर्मो योगीन्द्रो योगिवल्लभः ॥ ८ ॥
गुणज्ञः सर्व्ववस्तूना गुणानामास्पद महत् । ब्रह्मतेजोलसत्त्वान्ति-
र्गतक्लांतिः सदाशयः ॥ ९ ॥ यस्पुत्र तस्य विप्रर्षेर्मुत्पद्मादि-
निःसृतम् । तत्तेऽहं सप्रवक्ष्यामि योगतत्त्वमनुत्तमम् ॥ १० ॥
नरः सस्कारशुद्धो हि धर्मोच्चपदवीपियात् । शीघ्रं धर्मोधिकारे-
ण योगप्राप्तिः प्रजायते ॥ ११ ॥ प्रधानो धर्मसंस्कारो साधन-
स्याश्रयो मतो । आर्यतापितथार्याणां संस्कारैरेव सत्सिधता ॥ १२ ॥
नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावेः समन्वितम् । व्याप्य शोते महाना-

१ त्रियायोगस्याष्टागयोगोऽपि क्रमरूप इति सोऽप्युपाननायामतर्भूतः सन्समाधावा-
मदशनरूपमेकमेव फलमुत्पादयति इति मत्सि योगशब्देनैवामिषीयत इति बोध्यम् ।
२ अत एव 'सरकारा नियता एते ब्राह्मणस्य विशेषतः । पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये
दिगन्तव्ये ॥ ते पवित्राश्च योग्या स्तु साधनेषु सुयन्त्रिताः ॥' इति पूज्यपादमहर्षिर्नैमि-
निः । "गर्माधानपुसवनसामन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणप्रासनबौद्धोपनयनानि, आचारि-
वेदव्रतानि, स्नान, सहस्रमपारिणिसयोग, पञ्च महायज्ञा, अष्टका पार्वणश्राद्ध आचम्याश्च
हायणी चैत्याश्चयुजीति सप्त धन्ययज्ञसंस्था, अग्न्यापेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासी चानुर्मास्या
न्यप्रयणेष्टिर्निरुदपञ्चम्यौत्राग्न्यानि सप्त हविर्यज्ञसंस्था, अग्निहोत्रोऽन्धनिष्टोम उ-
क्त्यः पञ्चशीवाजपेयोऽतिरात्रोऽष्टोर्व्योम इति समधोभयज्ञसंस्था, इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा
अष्टावामगुणोद्देशः, सर्वभूतेषु हान्तिवन्त्याशीषमनायासो मङ्गल्यमकारण्यमस्युहेति
यस्यैत चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावामगुणाश्च ते ब्रह्मणः सावज्यमाप्नोति' इति पूज्यपाद-
महर्षिर्नैमि ।

त्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ १३ ॥ अजरः सोऽपरश्चैव व्यक्ताऽ-
व्यक्तोपदेशवान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः
॥ १४ ॥ यथा दीपः प्रकाशात्मा नृस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजंतुषु ॥ १५ ॥ श्रोत्रं वेदयते
वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्व-
कर्मणाम् ॥ १६ ॥ अग्निर्दारुगतो यद्वह्निश्चे दारो न दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्यो योगेनैवानुदृश्यते ॥ १७ ॥ अग्निर्यथा ह्यु-
पायेन मथित्वा दारं दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्यो योगेनैवात्र
दृश्यते ॥ १८ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽ-
धिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगे स्थिरा भव ॥ १९ ॥
यमश्च नियमश्चैव आसनञ्च तथैव च । प्राणायामस्तथा देवि !
प्रत्याहारश्च धारणा ॥ २० ॥ ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि
चरानने । यमश्च नियमश्चैव दशधा सुप्रेकीर्तितः ॥ २१ ॥ आ-
सनाभ्युत्तमान्यष्टौ त्रयं तेषूत्तमोत्तमम् । प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः
प्रत्याहारश्च पञ्चधा ॥ २२ ॥ धारणा पञ्चधा प्रोक्ता ध्यान षोडश
प्रकीर्तितम् । त्रयस्तेषूत्तमाः प्रोक्ताः समाधेस्त्वेकरूपता । बहु-
धा केचिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक् शृणु ॥ २३ ॥ अहिंसा स-
त्पमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाव्रतम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौच-
नृते यमा दश ॥ २४ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु स-

१ जीवामपरमामनोरेकरूपोपलब्धिरूपमुक्तिपदलामापयोगिनो यावत् सप्तदशार्था
संक्रियारूपतया शास्त्रादिषु वर्णिता सर्वमेव तत्कर्मकौशलज्ञात योग इति नाम्ना कथ्यते ।
जीवानां स्वोक्त्यर्थमेवेनानुष्ठितक्रियापरंपराणां भेदविचारेण ते च वृत्तार्थसमूहा भारिण्यभि
योगाङ्गनामभि सम्बन्धिता । सगुणनिर्गुणोपासनादिषु च परस्परविभिन्नमित्याधितदष्टाङ्गयो
गक्रमपरपर्यवशाद्देदमुपगन्ति । साधनविशेषस्याङ्गविशेषे मुख्यगणतया सिद्धार्थाय कचि
त्समुपदिष्टेऽपि सर्व एव योगाङ्गसमूहो मुख्यगणतया सर्वविधेरेव साधनेष्वन्तर्भवति । अत
एव ' योग कर्मसुग्रीवालम् ' इति च भगवद्वाक्यम् ' अष्टाङ्गो योग उच्यते
' अष्टाङ्ग इत्युच्यते योग ' इत्यादि श्रुतिः ।

र्वदा । अक्षेराजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ॥ २५ ॥ सत्यं
 भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थाभिप्रायणम् ॥ २६ ॥ कर्मणा मनसा
 वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा । अस्तेयमिति सम्प्रोक्तमृषिभिस्तै-
 दांशिभिः ॥ २७ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 सर्वत्र भेद्युनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रचर्क्षते ॥ २८ ॥ ब्रह्मचर्याश्र-
 मस्थानां यतीनां नैष्ठिकस्य च । ब्रह्मचर्यंश्च तत्प्रोक्तं तथैवा-
 प्यवातिनाम् ॥ २९ ॥ ऋतावृत्तौ स्वदारेषु सङ्गतिर्या विधानतः ।
 ब्रह्मचर्यं तदप्युक्तं गृहस्थाश्रमातिनाम् ॥ ३० ॥ राज्ञश्चैव गृ-
 हस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् । विशां वृत्तिवताश्चैव केचिदि-
 च्छन्ति पण्डिताः ॥ ३१ ॥ शुश्रूषेव तु शुद्रस्य ब्रह्मचर्यं प्रकी-
 र्तितम् । शुश्रूषा या गुरो नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥
 गुरवः पञ्च सर्वेषां चतुर्णां भुतिचोदिताः । माता पिता तथा-
 चाचार्यो मातुलः श्वशुरस्तथा ॥ ३३ ॥ तेषां मुख्यस्त्रयः प्रोक्ता-
 आचार्यः पितरौ तथा । तेषां मुख्यतमस्त्वेक आचार्यः परमा-
 र्थवित् ॥ ३४ ॥ तमेव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठं नित्यकर्मपरायणम् ।
 शुश्रूषयाञ्चैन्नित्यं तृप्तो भृत्येन वा गुरुः ॥ ३५ ॥ दया भू-
 तेषु सर्वेषु सर्वत्रानुग्रहः स्पृहा । विहितेषु तदन्येषु मनो-
 बाकायकर्मणा ॥ ३६ ॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकस्त्वप्यर्माजी-
 वम् ॥ ३७ ॥ प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् । क्षमा
 सेवेति विहङ्गिर्गदिता वेदवादिभिः ॥ ३८ ॥ अर्थहानौ च व-

१ अत एव " मा हिंसात्मकं भूतानि " इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव " सत्यं वद "
 " सत्यं ब्रह्मणि ब्रह्म तपसि " " तेन सत्येन क्रतुरस्मि " इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव
 " अस्तेयमन्य ब्रह्मचर्यं विधिश्च " इत्यादि श्रुतिः । ४ अत एव " सत्येन लभ्यस्तपसा
 दोषं भामा सत्यं ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नियमम् " " ब्रह्मचर्यमहिंसा आपतिग्रहं च सायं य "
 इत्यादि श्रुतिः । ५ अत एव " एतन्न शिष्येण दानं दद्यादिति " इत्यादि श्रुतिः ।
 ६ अत एव " यत्तपोदानमार्जवमहिंसा " इत्यादि श्रुतिः । ७ अत एव " क्षमा सत्यं
 दमं प्रयो धर्मेस्त्वया " इत्यादि श्रुतिः ।

न्यूनां वियोगे चापि सम्पदि । भूयः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य
स्थापनं धृतिः ॥ ३९ ॥ अष्टौ ग्रासा गुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्य-
वामिनाम् । द्वात्रिंशद्वि गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४० ॥
तेषामयं पिताहारस्त्वन्येषामल्पभोजनम् ॥ ४१ ॥ शौचं तु
द्विविधं प्रोक्तं बाह्यपाम्यन्तरन्तथा । मृज्जलाम्या स्मृतं बाह्यं
मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ ४२ ॥ मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणा-
ध्यात्मविषया । अध्यात्मविद्या धर्मश्च पित्राचार्येण चानये
॥ ४३ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु सर्वैर्निःश्रेयसार्थिभिः । गुरवः
श्रुतिसम्पन्ना मान्या वात्मानसादिभिः ॥ ४४ ॥ तपः सन्तोष-
मास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च
जपो व्रतम् ॥ ४५ ॥ एते च नियमाः प्रोक्तास्तौश्च सर्वान् पृ-
थग् शृणु ॥ ४६ ॥ विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥ ४७ ॥ यदृच्छालाभतो
नित्यं मनः पुंसो भवेदिति । या धीस्तामृषयः प्राहुः सन्तोषं
सुखलक्ष्णम् ॥ ४८ ॥ धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमु-
च्यते ॥ ४९ ॥ न्यायार्जितं धनञ्चाल्पमन्यद्वा यत्प्रदीयते ।
अर्थिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥ ५० ॥ यः प्रसन्न-

१ अत एव “ बुद्धिर्धृति स्मृति प्रज्ञानम् ” इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव “ पिताहारो
जितेन्द्रिय ” इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव “ शौचमिन्द्रियनिग्रह ” इत्यादि श्रुतिः ।
४ तपोदानसम्बन्धीय विस्तृत विवरणधर्मेविज्ञाननामकाव्याये द्रष्टव्यम् । इयमेवेतद्धर्मसा-
धनस्य स्मृत्क्रियास्येण निदिश्यते । स्मृत्क्रियाधिकारप्राप्तेरनन्तरं च साधकोऽन्तस्तत्सम्ब-
न्धीयेषु सूत्रमरूपसाधनान्तरेषु भवत्यधिकारी । तप सन्देशात् शरीरक्रियाविशेषरूप-
सन्तोषो विवक्षितम्, अत एव “ यो न क्लेश स तप्यते तप ” “ तेन सत्येन तेन तपसा
क्रतुमिह ” “ तस्मै तपो दम् कर्मेति प्रतिष्ठा ” इत्यादि श्रुतिः । तथा च “ तपसो बहु
रूपस्य तैस्तेन्द्रियैः प्रवर्तते । निवृत्त्या वर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ॥ ” इत्यादि श्रीमत्पुन्य-
पादमहावाक् वेदान्तासु श्रीमद्भारते । ५ अत एव “ पयसासकामस्य कृतात्मनस्तु इदं
सर्वं प्रविशीयति कामा ” “ सन्तोषं योग्यासादावप्नोति ” इत्यादि श्रुतिः । ६ अत एव
“ श्रद्धया देयम् ” “ अश्रद्धयाऽदेयम् ” “ यज्ञोऽप्ययन दानमिति प्रथम ” इत्यादि श्रुतिः ।

स्वभावेन विष्णुं वा रुद्रमेव च । यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या चैतदी-
 श्वरपूजनम् ॥ ५१ ॥ रागाद्यपेतं हृदयं बागदुष्टानृतादिभिः । हिं-
 सादिरहितः काय एतदश्विरपूजनम् ॥ ५२ ॥ सिद्धान्तश्रवणं
 प्रोक्तं वेदान्तश्रवणं बुधैः । द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं
 बुधैः ॥ ५३ ॥ विद्याश्च केचिदिच्छन्ति शीलवृत्तवतां सताम् ।
 शूद्राणाञ्च स्त्रियश्चैव स्वधर्मस्तु तपस्विनाम् । सिद्धान्तश्रवणं
 प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ॥ ५४ ॥ वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं
 कर्म यद्भवेत् । तस्मिन् भवति या लज्जा हीस्तु सैवेति कीर्तितौ
 ॥ ५५ ॥ विहितेषु च सर्वेषु भद्रा या सा र्मतिर्भवेत् ॥ ५६ ॥
 गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदवाह्यविवर्जितः । विधिनोक्तेन मार्गेण
 मन्त्राम्यासो जपः स्मृतः ॥ ५७ ॥ अर्धात्य वेदं सूत्रं वा पुराणं
 सेतिहासकम् । एतेष्वभ्यसनं तस्य अभ्यासेन जपः स्मृतः ॥ ५८ ॥
 जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा । वाचिकोपांशु उ-
 च्येत्तु द्विविधः परिकीर्तितः ॥ ५९ ॥ मानसो मनसा ध्यानं भे-
 दाद्वैविध्यमास्थितः । उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते ॥ ६० ॥

१ अत एव “ वयं ते विष्णुवत् आ वृणोमि ” “ त्रिवम्बक यज्ञमहे ” “ गगपति
 हवामहे ” “ अर्चन्त्यर्कमर्चिण ” “ दुर्गा देवी शरणमहं प्रपद्ये ” “ ऐश्वर्यं यस्य पूजनात् ”
 इत्यादि श्रुतिः । “ देवद्विजगुरुयाज्ञपूजनम् ” इति गौतमोपनिषद् । “ अर्चत प्राचत त्रिय-
 मेधानोऽर्चत । अर्चन् पुत्रका उत पुत्रं धृणवर्चत ” इति च श्रुतिः । २ अत एव “ वे-
 दान्तविज्ञानमूर्तिश्चिन्ता ” “ श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितम्ब ” इत्यादि श्रुतिः ।
 ३ अत एव “ न्दीर्घार्मोरिलेखन्सर्वं मम ” “ मार्वं ह्यरचापत्नम् ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिः ।
 ४ अत एव “ मतिस्त्वेव विज्ञेयमित्येति मतिं भगवो विजिज्ञासे । ” इत्यादि श्रुतिः ।
 ५ ईश्वरपूजामत्रजपसम्बधीयाधोपदेशनियमाः सगुणोपासनामत्रयोगवर्णनावसरे सम्पक् ६ व-
 र्णिता । उपासनाशब्देन तत्सम्बधीयोत्पृष्टकियनुष्ठानमेव सिद्धाचार्याणामभिप्रेतम् । त-
 त्सम्बधीयसामान्यक्रियाजात बहिःपूजादिकन्तु नियमान्तर्गत तस्यैव सारर्षितम् । नान्यदी-
 श्वरोपासनाया साधनात्तर विमपि महपिबिरायै सन्नुपदिष्टम् इश्वरोपासनाया विस्तारथा-
 ट्यादिकिवाधोऽति मण्यते । तस्या एवोपासनाया प्रथमानुष्ठेयक्रियादयो नियमान्तर्गतक-
 मण वर्णिता अत एव “ एतच्छब्दं जपेन्मत्र ” “ मुमुक्षुर्भवति जगन् ” इत्यादि श्रुतिः ।

मानसश्च तयोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते । उच्चैर्जपश्च सर्वेषां य-
थोक्तफलदो भवेत् । नीचश्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भ-
वेत् ॥ ६१ ॥ ऋषिं छन्दोऽधिदेवश्च ध्यायन्मन्त्रश्च सर्वदा ।
यत्तु मन्त्रं जपेदेवि तदेव हि फलप्रदम् ॥ ६२ ॥ प्रसन्नगुरुणा
पूर्वमुपदिष्टमनुज्ञया । धर्मार्थकामसिद्धचर्यमुपायग्रहणं त्रेतम्
॥ ६३ ॥ पूजाविधिं प्रशासद्भिर्मक्तिमार्गोपदेशकैः । आचार्य्यैर्दे-
र्गिता देवो बहवो नियमा यमाः ॥ ६४ ॥ प्रधानतस्तु संक्षिप्य
वर्णिताः साम्प्रतं प्रिये । अङ्गरूपा स्तवार्गाय किर्यन्ती नियमा
यमाः ॥ ६५ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः । बंधाय
विययासक्तं मुक्तये निर्विषयं रमृतम् ॥ ६६ ॥ मनो हि द्विविधं
प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामवि-
वर्जितम् ॥ ६७ ॥ यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
तस्मान्निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ६८ ॥ नाऽयं जनः
स्पात्सुसदुःसहैतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः । मनः परं का-
रणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ६९ ॥ दानं स्वधर्मो नि-
यमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्गतानि । सर्वे मनोनिग्रहल-
क्षणांताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ७० ॥ मनो वशोऽन्ये
ह्यमयन्त्य देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति । भीष्मो हि देवः
सहसः सहीयान् युञ्जमाद्भ्यो तं स हि देवदेवः ॥ ७१ ॥

इति श्रीश्रीमद्भगवद्गोपनीयसंस्मृतायां यमनियमवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ।

१ साधनान्येतानि प्रथमे नियमान्तरूपेण वर्णिताणि । सिद्धिचार्पास्तु के विदाहुर-
तिहारसम्भोगान् यावतीयानेकैरुच्यन्ति यमागोपयोगिनी नियममाधनप्रस्तावे समनुष्ठेय-
तया निर्दिशन्ति । वस्तुनस्तु यमनियममाधनेरेव साधको योगाभ्यासे सम्यगधिष्ठान् लभन्ते ।
यमनियमाद्यनुष्ठानेन किमुदात्तं कर्णो हि सः योगाङ्ग-वपराणि शक्नोति समन्वयितुम् ।
अत एव “ भ्यातो जननीमांसा ” “ अथ महाजनम् ” इत्यादि श्रुतिः । २ इति श्रौत-
त्रय श्रीमद्भगवते ।

एकादशोऽध्यायः । आसनमुद्रावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । आसनान्यधुना वक्ष्ये शृणु देवि वरा-
नने । दाढर्यकारीणि देहानां स्थिरसौख्यकराणि च ॥ १ ॥ स्व-
स्तिक गोमुख पद्मं वीरं सिंहासनं तथा । भद्रं मुक्तासनञ्चैव मयू-
रासनमेव च । तथैतेषां वरारोहे पृथक्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥
जानूर्ध्वोरन्तरे सम्यक्त्वा पादतले उभे । ऋजुकायः सुखासीनः
स्वस्तिक तत्प्रचक्ष्यते ॥ ३ ॥ सीवन्या वामतः पार्श्वे गुल्फौ नि-
क्षिप्य पादयोः । सव्ये दक्षिणगुल्फन्तु दक्षिणे सव्यगुल्फकम् ।
एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्त सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ सव्ये दक्षि-
णगुल्फन्तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् । दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुख
गोमुखं यथा ॥ ५ ॥ अङ्गुष्ठौ तु निवह्रीयाद्दस्ताभ्या व्युक्रमेण तु ।
ऊर्ध्वोरुपरि योगज्ञे कृत्वा पादतले उभे ॥ ६ ॥ पद्मासन भवेदेत-
त्सर्व्वेषामपि पूजितम् । एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरूपाणि सस्थि-
तः । इतरस्मिन्यथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥ ७ ॥ गुल्फौ च
वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । सव्य दक्षिणगुल्फेन द-

१ अत एव ' स्थिरसुखमात्मनम् ' इति योऽदर्शनम् । ' तेषां वराननेन प्रशस्तितव्यम् ' इति ० अति । " अस्मिन् पद्मक भव्या इति योगभूति । ' पद्माद्यासनस्य ' रामो ० अति ।
२ स्थूलक्रियाप्रधानहृदयोगशास्त्रेषु द्वात्रिंशदासनानि पञ्चविंशतिसंख्याश्च मुद्रा सध-
नार्थप्रियमिता । लययोगकार्येषु त्रयशो दशैव मुद्राश्चकारि वासनानि साधनार्थमुपदिष्टा-
नि । मात्रयोगसाधकानाम् तु एते एकमेव दे वा व्यासने सविधीयते । फलस्तु मुद्रासनानां
बहुविधत्वेऽपि विभिन्नयोगशास्त्रेषु सिद्धाचार्यैः कैश्चिद्दशसंख्याकानि वैविधान्यपर्यायकान्येव
मुद्रासनानि समुपदिष्टानि । हृदयोगसम्बन्धीयानि मुद्रासनानि योगभेदनामाख्याये समुचित-
तानि । अत्र तु प्राधान्येन कतिपयान्येवासनानि पूज्यवादश्रीयोगिवाङ्मनस्यमहर्षिमतांशु-
रेण विस्तरेण वर्ण्यन्ते ॥

क्षिणेन तथेतरम् ॥ ८ ॥ हस्तौ जान्वोः समास्थाय सङ्कुलीश्च
 प्रसार्य च । व्याचक्रौ निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥ ९ ॥
 सिंहासनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा । गुल्फौ च वृणस्याधः
 सीवन्त्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ १० ॥ पार्श्वे पादौ च पाणिभ्यां दृढं
 बद्ध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतत्सर्व्वव्याधिविषापहम् ॥ ११ ॥
 संपीडय सीवनीं मूर्ध्ना गुल्फेनैव च सर्व्वतः । सर्व्वं दक्षिणगुल्फेन
 मुक्तासनमितोरितम् ॥ १२ ॥ मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सर्व्वं गुल्फं तयो-
 परि । गुल्फान्तरन्तु निक्षिप्य मुक्तासनमिदं बुधाः ॥ १३ ॥ अवष्टभ्य
 धरां सम्यक्कलाम्यान्तु करद्वयोः । हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थाप-
 यन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १४ ॥ उन्नाम्य शिरसि पादौ दण्डबद्धौत्रि
 संस्थितः । मयूरासनमेतत्तु सर्व्वपापप्रणाशनम् । सर्व्वं चाम्यन्तरा
 रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ॥ १५ ॥ संविदं लभतेम्यासाद्यो-
 गोम्यासात्प्रवर्त्तते । मुद्राणां सिद्धिरम्यासादभ्यासाद्युसाधनम्
 ॥ १६ ॥ कालवञ्चनमम्यासात्तया मृत्युञ्जयो भवेत् । वाक्सिद्धिः
 कामचारित्वं भवेदम्यासयोगतः ॥ १७ ॥ योगमुद्राः परं गोप्या न
 देया यस्य कस्य चित् । सर्व्वथा नैव दातव्याः प्राणैः कर्पणतैरपि
 ॥ १८ ॥ अधुना कथयिष्यामि योगं सिद्धिकरं परम् । गोपनीयं
 सुसिद्धानां योगं परमदुर्लभम् ॥ १९ ॥ महामुद्रां प्रवक्ष्यामि त-
 न्मेऽस्मिन्मम बल्लभे । यां प्राप्य सिद्धाः संसिद्धिं गोरक्षायाः पुरा
 गताः ॥ २० ॥ अपसव्येन संपीडय पादमूलेन सादरम् । गुरुप-
 देशतो योनिं शुद्धमेद्रान्तरालगाम् ॥ २१ ॥ सर्व्वं प्रसारितं पादं
 धृत्वा पाणिद्युगेन वै । नवद्वाराणि संयम्य त्रिभुक्तं हृदयोपरि ॥
 ॥ २२ ॥ चित्तं चित्तपथे दत्त्वा प्रभवेदामुसाधनम् । महामुद्रा

१ योगतत्त्वदर्शिभिः खट्व (१५) पञ्चविंशति मुद्राः शास्त्रे कथिताः परं तु प्रधानमुक्ता अष्टा-
 वेवान् श्रीशिवसंहितास्तथाऽन्यान्तत्प्रत्यक्षं संगृहीता । एतासां विस्तरस्तु अथकत्रो हृद-
 योगसहितायां कृत इति यत् एव द्रष्टव्यम् । अत एव “मुद्रां ज्ञानमयीं वाग्ये” इत्यादिश्रुतिः ।

भवेदेवा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ २३ ॥ वायुाङ्गेन समभ्यस्य द-
 क्षाङ्गेनाभ्यसेत्पुनः । उभयाङ्गेन कुर्याच्च क्रिया गुरुमुखाच्छ्रुता-
 म् ॥ २४ ॥ प्राणायामं समं कृत्वा योगी नियतमानसः । यान्तु
 प्राप्य भवाम्भोधेः पारं गच्छन्ति योगिनः ॥ २५ ॥ ततः प्रसा-
 रितः पादो विन्यस्य तमुरूपरि । गुदयोनिं समाकुच्य कृत्वा चा-
 पानमूर्ध्वगम् ॥ २६ ॥ योजयित्वा समानेन कृत्वा प्राणमधोमु-
 त्तम् । बन्धयेद्गुदोऽत्यर्थं प्राणापानौ च यः सुधीः ॥ २७ ॥ क-
 थितोऽयं महाबन्धः सिद्धिमार्गप्रदायकः । नाडीजालाद्रसव्यूहो
 मूर्द्धानं याति योगिनः । उभाम्या साधयेत्पद्मधामैकैकं सुप्रय-
 त्ततः ॥ २८ ॥ पादमूलेन सपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितम् । बला-
 दपानमाकुच्य त्रयादूर्ध्वं समभ्यसेत् ॥ २९ ॥ कल्पितोऽयं मूल-
 बन्धो जरामरणनाशनः । अपानप्राणयोरैक्यं प्रकरोत्पाधिकल्पि-
 तः । बन्धनानेन सुतरा योनिमुद्रां प्रसिद्धयति ॥ ३० ॥ गोमास
 चालयेन्नित्यं तत्प्रवेशो हि तालुनि । त्रयशो भक्षयेत्सर्वं म-
 हापातकनाशनम् ॥ ३१ ॥ ध्रुवोर्न्तर्गता हृदि निधाय मुद्रां
 सुधीः । उपविश्यासने वजे नानोपद्रववर्जितः ॥ ३२ ॥ लम्बिको-
 र्ध्वस्थिते गर्ते रसना विपरीतगाम् । संयोजयेत्प्रयत्नेन सुधाकूपे
 विचक्षणः ॥ ३३ ॥ मुद्रेण स्वेचरी प्रोक्ता भक्तानामनुरोधतः ।
 स्वेचरी यस्य शुद्धा तु स शुद्धो नाम सशयः ॥ ३४ ॥ भूतले
 स्वशिरो दत्त्वा स्वेलेख्ये चरणद्वयम् । विपरीतकृतिभ्येषा सर्वतन्त्रे-
 षु गोपिता ॥ ३५ ॥ एतद्यः कुरुते नित्यमभ्यासं यामपात्रकम् ।
 मृत्युं जयति योगीन्द्रः प्रलयेऽपि न सीदति ॥ ३६ ॥ कुरुतेऽमृ-
 तपानं सः सिद्धानां समतामियात् । स सिद्धः सर्वलोकेषु ब-
 न्धमेन करोति यः ॥ ३७ ॥ नाभेरूर्ध्वमधश्चापि तानं पश्चिम-
 माचरेत् । उद्धानाल्म्यो ह्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेशरी ॥ ३८ ॥

नित्यं यः कुरुते योगी चतुर्वारं दिनेदिने । तस्य नाभेस्तु शुद्धिः
 स्याद्येन शुद्धो भवेन्मरुत् ॥ ३९ ॥ षण्मासमम्यसन्योगी मृत्युं
 जयति निश्चितम् । तस्योदरमिर्ष्वलति रसवृद्धिस्तु जायते ॥
 ॥ ४० ॥ अनेन सुतरां सिद्धिर्विग्रहस्य प्रजायते । रोगाणां संश-
 यश्चापि योगिनो भवति घुनम् ॥ ४१ ॥ गुरोर्लब्धा तु यत्नेन
 साधयेत्तु विचक्षणः । निर्जने मुस्थिते देशे बद्धं परमदुर्लभम् ॥
 ॥ ४२ ॥ स्वेच्छया वर्तमानोऽपि योगोक्तनियमैर्विना । मुक्तो
 भवेद्ग्रहस्योऽपि वज्रोप्यम्यासयोगतः ॥ ४३ ॥ वज्रोप्यम्यास-
 योगोयं भोगे युक्तोऽपि मुक्तिदः । तस्मादतिप्रयत्नेन कर्त्तव्यो
 योगिभिः सदा ॥ ४४ ॥ अम्यासः स्याद्दि वज्रोप्याः सिद्धिदो
 यत्र यादृशः । तत्त्वज्ञैस्तादिवरणं हठयोगे कृतं महत् ॥ ४५ ॥ अथि-
 कारविशेषज्ञैर्योगांगानां सुसाधकैः । श्रीसद्गुर्याश्रयः कार्यो वज्रो-
 णीसिद्धिलिप्सुभिः ॥ ४६ ॥ विपयाभिमुत्सानां यदेहिनामधिका-
 रिता । नोक्ताऽत्र योगिभिस्तस्मान्नोच्यते सा क्रिया प्रिये । दिग्द-
 र्शनं तु क्रियते साधारण्यादिदं शृणु ॥ ४७ ॥ स्वमूर्त्रैत्सर्गकाले
 यो बलादाकृष्य वायुना । स्तोत्रं स्तोत्रं त्यजन्मूर्त्रमूर्ध्वमाकृष्य
 तत्पुनः ॥ ४८ ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण प्रत्यहं यः समाचरेत् । वि-
 न्दुसिद्धिर्भवेत्तस्य महासिद्धिप्रदायिका ॥ ४९ ॥ एतदुह्यतमं गुह्यं
 न भूतं न भविष्यति । तस्मादतिप्रयत्नेन गोपनीयं सदा बुधैः ॥
 ॥ ५० ॥ बिन्दुर्विधुमयो ज्ञेयो रजः सूर्यमयस्तथा । उभयोर्मै-
 लनं कार्यं स्वशरीरे प्रयत्नतः ॥ ५१ ॥ शिवं बिन्दू रजः श-
 क्तिरुभयोर्मैलनं यदा । योगिनां साधनावस्था भवेद्विष्यं यपुस्तदा
 ॥ ५२ ॥ मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात् । तस्मादति-
 प्रयत्नेन कुरुते बिन्दुधारणम् ॥ ५३ ॥ जायते त्रियते लोको
 बिन्दुना नात्र संशयः । सिद्धे बिन्दौ महायत्ने किं न सिध्यति

भूतले ॥ ५४ ॥ आधारकमले सुप्तां चालयेत्कुण्डलीं दृढाम् ।
 अपानवायुमारुह्य बलादाकृष्य बुद्धिमान् ॥ ५५ ॥ शक्तिचाल-
 नमुद्रेयं सर्वशक्तिप्रदायिनी । शक्तिचालनमेनं हि प्रत्यहं यः
 समाचरेत् । आयुर्वृद्धिर्भवेत्तस्य रोगाणाञ्च विनाशनम् ॥ ५६ ॥
 विहाय निद्रां भुजगी स्वयमूर्ध्वं भवेत्सद्यः । तस्मादम्यसनं
 कार्प्यं योगिना सिद्धिमिच्छता ॥ ५७ ॥ यः करोति सदाभ्या-
 साच्छक्तिचालनमुत्तमम् ॥ येन विग्रहसिद्धिः स्यादणिमादि-
 गुणप्रदा ॥ ५८ ॥ गुरूपदेशविधिना तस्य मृत्युभयं कुतः ॥
 मुहूर्त्तद्वयपर्यन्तं विधिना शक्तिचालनम् ॥ ५९ ॥ यः करोति
 प्रयत्नेन तस्य सिद्धिरदूरतः ॥ युक्ताशनेन कर्तव्यं योगिभिः
 शक्तिचालनम् ॥ ६० ॥ एवमासनमुद्रादि न भूतं न भविष्यति ।
 एकैकान्याससंसिद्ध्या सिद्धो भवति नान्यथा ॥ ६१ ॥ यमैश्च निय-
 मैश्चैव आसनैश्च सुसंयुता । नादीगुह्यैश्च कृत्वा तु प्राणायामा-
 स्तथा कुरु ॥ ६२ ॥ देव्युवाच ॥ स्वामिन् यतः शरीरस्य निश्चलत्वं
 प्रजायते । तथा साधकयोगश्च तद्भवत्कृपया श्रुतम् ॥ ६३ ॥
 इदानीं कृपया ब्रूहि यतश्चित्तं निगृह्यते । यन्निग्रहेण शान्ति-
 च प्राप्नुयां सर्वं कामदाम् ॥ ६४ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥
 धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नाप्नोति विक्रिया । तां भजेत सदा
 प्राज्ञस्तस्य चित्तं निगृह्यते ॥ ६५ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं
 विषादं मदमेव च । न विमुंचति दुर्मथा धृतिः सा तामसी मता

१ स्थूलशरीरस्य वशीकरणे प्रमोपयोगि भवत्यासनादि । यमनियमैर्विशुद्धचित्तो हि
 साधको योगसम्बन्धीयं कष्टसाध्यं साधनममूढमन्यसितुं शक्नोति । ततश्चासनाभ्यासद्वारेण
 सूक्ष्मशरीरं वशमानय कृतवृत्त्यो भवति । स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरेण सहगतिर्निगृह्यस-
 मन्धो विद्यते । अत एव हि वशमानति स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरमपि स्वत एव साधकस्य वश-
 मण्यच्छति । शरीरे चावस्थानेन मनसोपि क्रमेण निश्चलत्वमवश्यमभावि । तदेव योगी
 सूक्ष्मतराणि साधनान्तर्गताणि सम्प्रयामितुं समर्थो भवति । एवं चासनाभ्यासतो योगिनां पदे
 प्रमोपकारी सर्वश्रेष्ठश्च क्रियायोगः कथ्यते ।

॥ ६६ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते नरः । प्रस-
 गेन फलाकाक्षी धृतिः सा देवि राजसी ॥ ६७ ॥ धृत्या
 यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या
 धृतिः सा देवि सात्विकी ॥ ६८ ॥ सेव योगिजनैः सेव्या
 सात्विकी धृतिरात्मदा । न ता विना कश्चित्केश्विचित्तस्थैर्यमवा-
 प्यते ॥ ६९ ॥ सात्विकीधृतिमान्योगी पूर्वं पदशतुर्निर्जये ।
 कुर्याद्यत्नं वरं नित्यं ततश्चित्तं स्थिरं भवेत् ॥ ७० ॥ कामक्रो-
 धो लोभमोहो मदो मात्सर्यमेव च । एते पदं शत्रवः साध्वि
 प्राणिना पापदुःसदाः ॥ ७१ ॥ एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च
 प्रवदामि ते । ज्ञात्वा तद्विजये यत्नः कार्यः कल्याणसाधकैः ॥
 ॥ ७२ ॥ संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते । यदा
 प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ कामात्क्रोधः
 प्रभवति परदोषैरुदयिते । क्षमया तिष्ठते देवि क्षमया विनि-
 वर्तते ॥ ७४ ॥ अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते सदा । अ-
 स्थिरत्वं च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते ॥ ७५ ॥ अज्ञानप्र-
 भवो मोहः पापान्यासात्प्रवर्तते । यदा प्राप्तेषु रमते तदा सद्यः
 प्रणश्यति ॥ ७६ ॥ कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिना-
 म् । एभिरेव तु विज्ञातेः स च सद्यः प्रणश्यति ॥ ७७ ॥ सत्य-
 त्यागालु मात्सर्यमहितानां च सेवया । एतलु क्षीयते शश्वत्सा-
 धूनामुपसेवनात् ॥ ७८ ॥ असंकल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामवि-
 वर्जनात् । अर्थानर्थक्षया लोभं मदं महदुपासया ॥ ७९ ॥ आन्वी-
 क्षिक्या त्यजेन्मोहं मात्सर्यं कृपया जयेत् । एतत्सर्वं गुरो भ-
 क्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् ॥ ८० ॥ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि

१ श्रीमद्भगवद्गीतायां । २ अत एव “ सगन्तजगते कामं कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
 तोषाद्भवति समोहः समोहस्तस्मृतिविभ्रमः । स्मृतिवशाद्बुद्धिगतो बुद्धिनाशप्रणम्यति ॥ ”
 इति श्रीमद्भगवद्गीतावयम् । ३ श्रीमन्महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धये ।

स्याद्यतः स आस्ते सहस्रसपत्नः । जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रमः किं नु करोत्यवयम् ॥ ८१ ॥ यः षट् सपत्नान्विजि-
गीयमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वम् ॥ । अत्येति दुर्गाश्रित-
कर्जितारीन्सीणेषु कामं विचरेद्विपश्चित् ॥ ८२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां आसनमुद्रावर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

देशकालवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवन् योगतत्त्वज्ञ योगेऽत्यंतोपकारिणौ । प्राणा-
यामात्रप्रथमतो देशकालौ शृणोमि तौ ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
उवाच । प्रकृतिः पुरुषश्चैव देशकालावुभौ स्मृतौ । ब्रह्माण्डपि-
ण्डरूपाम्या प्रकृतिर्देशनामिका ॥ २ ॥ योऽतःपुरुषरूपेण स
बहिः कालनामभाक् । तदात्मकमिदं सर्वं योगदृष्ट्या विविच्य-
ते ॥ ३ ॥ तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिं । तानेव भो-
गान्भुञ्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥ ४ ॥ तथाऽपि तव दृष्ट्यर्थं
तयोरूपं तु कथ्यते । तयोस्तु पुरुषं पूर्वं कालं वक्ष्यामि

१ श्रीमद्भागवते । २ तत्र कालम् विष्णुः “जयानां जयकं काम” इतिशास्त्रात् ।
तथा देशकालं जननी “जननी जन्मभूमिश्च” इतिशास्त्रात् । एवं च कार्यसेवा ॥ पितृमवा
स्वरवज्रमदेशमेका मातृमेवा । न च देहस्यदेशत्वेन वक्ष्यमाणशरीरेसेवा कार्येन वाच्य
योगांगनुष्ठानविषयत्वेनैव देहस्य देशत्वेन निवर्तितवान् । भवा च मातुः स्वजन्मदे-
शस्यार्थं स्वामर्शनात्मद्रव्या तन्पुत्रवर्गेण भाव्य । अत एव सर्वोऽपि भवतोत्तर्याय्याये
ऽभिहित इति ज्ञेयम् ॥

शाश्वेतम् ॥ ५ ॥ चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । पर-
माणुः स विज्ञेयो नृणामेक्यध्रमो यतः ॥ ६ ॥ सत एव पदार्थस्य
स्वरूपावस्थितस्य यत् । केवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ ७ ॥
एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तमे । संस्थानभु-
क्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ८ ॥ स कालः परमाणु-
र्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् । सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः पर-
मो महान् ॥ ९ ॥ काष्ठा निमेषा दश पंच चैव त्रिंशत्तु काष्ठा
गणयेत्कलां तां । त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तो भागः कलाया दश-
मश्च यः स्यात् ॥ १० ॥ त्रिंशन्मुहूर्तं तु भवेद्दहश्च रात्रिश्च संख्या
मुनिभिः प्रणीता । मासः स्मृतो राज्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरो
द्वादशमास उक्तः ॥ ११ ॥ संवत्सर द्वे त्वयने वदन्ति सं-
ख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १२ ॥ अहोरात्रे विभजते सूर्यो
मानुषलोकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टाये कर्मणामहः
॥ १३ ॥ पित्र्ये राज्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शु-
क्लोदः कर्मचेष्टायां कृष्णः स्वप्नाय शर्वरा ॥ १४ ॥ देवे राज्य-
हनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद-
क्षिणायनं ॥ १५ ॥ ये ते राज्यहनी पूर्वं कीर्तिते जीवलोकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्निं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहः क्षये ॥ १६ ॥ पृथक् सं-

१ अत एव 'कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मन । विप्राणां सम्मतं लोके यज्ञ-
कालार्थसिद्धये ॥ यथा शिवा संपुराणा नामानां भण्यो यथा । तद्वेदेदगशास्त्राणां गणितं
गृहिं सार्वगतम् ॥' इत्यादि वेदागल्लोतिषम् । "वेदागमप्रमसिन् व्योतिषा गतिकारण-
म् ॥" इति सूर्यसिद्धान्तः । "ज्योतिष्ये तु लोकस्य सर्वम्भोक्तं शुभाशुभं । ज्योतिर्ज्ञानं
तु यो वेद स याति परमा गतिम् ॥" इति पूज्यपादमहर्षिर्गणः । एव च कालतद्भाष्यमा-
नार्थज्ञानाय ज्योतिः शास्त्रं गणितफलितरूपेणात्युपकारकं भवति एव सचमद्वारा अपरोक्षत्वेन
साश्चन्द्रनुसंगमानानां कालभावितानामर्थानां विज्ञानं कालज्ञानं प्रथमं, लौकिकव्यावहारिकाणां
कालभावितानामर्थानां सूक्ष्मेक्षित्यामाक्षेतिहासादिना यज्ज्ञानं कालज्ञानं तद्वितीयम् उभयमपि
कालज्ञानं क्रमेण विचक्षणैरवश्यमेव सदैव संपादयम् । २ इति श्रीमद्भागवतम् ।

वत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । कृते त्रेतायुगे चैव हापरे च
 कलौ तथा ॥ १७ ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं ।
 तस्य तावच्छती संध्या संध्यांश्च तथाविधः ॥ १८ ॥ इतरेषु
 ससंध्येषु संध्यांशेषु ततस्त्रिषु । एकपादेन हीर्यते सहस्राणि शतानि
 च ॥ १९ ॥ एतां द्वादशताहर्मां युगाख्यां कवयो विदुः । सहस्रपरिवर्तं
 तद्वाक् दिवसमुच्यते ॥ २० ॥ रात्रिमेतावर्तां चैव तदादौ विश्व-
 मीश्वरः । प्रलये ध्यानमाविश्य सुप्ता सौंते विबुध्वते ॥ २१ ॥
 सहस्रयुगपर्यंतमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्र-
 विदो जनाः ॥ २२ ॥ प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्मा क्षप्यं क्षपाक्षये ।
 सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ २३ ॥ द्विपराद्धं त्व-
 तिन्नान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रल-
 याय न ॥ २४ ॥ एष प्राकृतिको देवि प्रलयो यत्र लीयते ।
 आण्डकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते ॥ २५ ॥ कालाम्ना-
 वाहितं घोरं गुह्यं सततमेऽक्षरे । न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृ-
 ष्टस्य कस्य चित् ॥ २६ ॥ सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिप-
 च्यताम् । अनीशस्याग्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ॥ २७ ॥ अ-
 निवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते । अग्रमत्तः प्रमत्तेषु
 कालो जागर्ति देहिषु ॥ २८ ॥ कालोऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः
 परमेश्वरः । तदेता पूज्यते सम्यक् पूज्यः कोऽन्यस्ततो मतः ॥
 २९ ॥ केचित्कर्म बंद्येन स्वभावमपरे विदुः । एके कालं परे
 देवं पुंसः काममुतापरे ॥ ३० ॥ एवं संसेपतस्नुक्तं कालज्ञानं त-
 वानघे । अधुना देशविज्ञानं वर्णयाभि सुसाधनम् ॥ ३१ ॥ प्र-
 कृतेर्भंडलं यत्तद्गतांश्चैव तत्समाहितः । तदेव पिंडरूपेण प्रोच्यते
 व्याष्टिनामतः ॥ ३२ ॥ अनंतत्वात्तयोः किंचित्पिंडरूपं तु वर्णय-
 ते । यतस्तच्छोधनायोगसाधनोपकृतिर्भवेत् ॥ ३३ ॥ अत्र कर्म-

फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितं । भास्तमः सत्यमवृतं बंधो
मोक्षः प्रेतिष्ठितः ॥ ३४ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चैव ब्रह्मा विष्णुर्महे-
श्वरः । ऋषयो मुनयः सर्वे नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ ३५ ॥ पुण्य-
तीर्थानि पीठानि भ्रमंतो शशिभास्करो । त्रैलोक्ये यानि भूता-
नि तानि सर्वाणि देहंतः ॥ ३६ ॥ वृद्धेहमार्यं सुलभं सुदुर्लभं
ध्रुवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् । ईशानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भ-
वाब्धिं न तोस्त आत्मेहा ॥ ३७ ॥ शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्य-
ङ्गुलात्मकम् । विद्वद्येतत्सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ॥ ३८ ॥
शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः । चतुर्दशाङ्गुलं केचिद्वद-

१ पुरुषार्थसाधने हि साधकतमो देह एव । तच्च स्वरूपमभेदेन द्विधाऽपि श्रीमन्नृज्य-
पादपतज्ज्यादिमहर्षिभिरायुर्वेदप्रदर्शनेन स्थूले योगशास्त्रनिदर्शनेन सूक्ष्मं सशोध्यते । पूर्वो-
क्ततर एवापर इति पूर्वस्वरूपस्य विशुद्धौ समुपयुज्यते सगोष्ठापूर्वेदसमुदायः । अत एव
“हिताहितसुख दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदे स उच्यते ॥
तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदा मत् ॥ यक्ष्यते कन्मनुष्याणां लोकगौरवमोर्हितं ॥ सत्त-
मात्मा शरीरं च त्रयोमेतद्भिद्वयम् । लोकस्तिष्ठति सयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥” इति
श्रीचरकसंहितायाः । “सनातनत्वाद्देदानामभ्रत्वात्तत्रैव च । तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादिपि
देहिना ॥ वाक्समूहार्थविस्तारप्रयोजितत्वाच्च देहिभिः । विकल्पितसत्स्वपुण्यतमं न किं यदिपि
शुश्रूष” इति श्रीगुह्यतः । तथा च पूर्वं वीथकेन तादृशुभ्यामभ्रमदेहशुश्रूषे योगोपायेष्वपि भ-
व्याधिकार इति तावः । २ अत एव “त्रैलोक्ये यानि भूतानि तानि सर्वाणि देहतः । मेदे
सवेष्टय सर्वत्र व्यवहारं प्रवर्तते” इति शिवसंहितायाम् । “श्रीपर्वत शिरस्थने केदारो
हृत्कण्ठके । वाराणसी महाप्रानं ध्रुवोप्राणपरव मध्यमे ॥ प्रवोप्राणस्य यः सारिरिति जायात्कफी
श्रुतिः । कुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागो हृत्सरोरुहे ॥ विदम्बरं च हृत्तम्य आधारः कमण्डलुः ॥
आत्मस्य तीर्थसूत्रं च महिनीर्ष्यानि यो व्रजेत् । करस्य स गृह्णतस्व सक्त्वा काचं विमा-
गति” इत्यादि सूत्रसंहितायाम् । देहतः देहे इति देहतः । २ श्रीमद्भागवतम् ।
४ प्राणशब्देन स्थूलप्राणायामं सूक्ष्मं प्राणशक्तिं श्रुतिं द्वयमेव प्रतीयते । दर्शनशास्त्रेषु
प्राणशब्दं धीयविरूपाविवरणपरम् प्राणशब्देनातिसूक्ष्मजीवनशक्तिरेव गन्वते । वस्तुतस्तु स्थू-
लसूक्ष्ममेवादास्तस्यनुसारतः प्राणशब्देन कचित्प्राणायामं कचिद्वा प्राणशक्तिं च बोद्धव्याः ।
विशेषविवेचनं तु साख्यदर्शने द्रष्टव्यम् । अत एव प्राणशक्तिरूपं “प्राणानां अन्धिरिति
रुद्रो माविशान्तरक” इति कचिन् रुद्रगान्ना कचिच्च “ऊर्ध्वं प्राणमुत्थत्यपानं प्रत्यगत्याति ।
मध्ये वायुममारां विदेदेवा उपाहते ॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन । इतरेण
तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रितो” ॥ इत्यत्र कामन्याग्रा प्राणवशक्तिः उच्यते श्रुत्या । अन्य
सर्वोपध्यायसप्रहः श्रीमन्नृज्यपादममवशीर्षवस्तुत्वमहर्षिमतानुगृहीत एव ज्ञेयः ॥

न्ति मुनिपुङ्गवाः । द्वादशाङ्गुलमेवेति याज्ञवल्क्यमतं शुभम् ॥ ३९ ॥
 आत्मस्थमनिलं विद्वानात्मस्थेनैव बन्दिता । योगाम्यासेन यः
 कुर्यात्समं वा न्यूनमेव वा । स नरो ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः स पूज्यो योग-
 वित्तमः ॥ ४० ॥ आत्मस्थबन्दिनैव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ।
 आत्मस्थं मातरिश्चानं योगाम्यासेन निर्जय ॥ ४१ ॥ देहमध्ये
 शित्तिस्थानं तप्तज्वाप्वूनदप्रभम् । त्रिकोणं मनुजानान्तु चतुरस्रं
 चतुष्पदम् ॥ ४२ ॥ मण्डलं तत्पतङ्गानां सत्यमेतद्वीमि ते । त-
 न्मध्ये तु शिसी सूक्ष्मः सदा तिष्ठति पावकः ॥ ४३ ॥ देहम-
 ध्येऽत्र कुत्रेति शंका चेत्तर्हि तच्छृणु । गुदादि द्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो
 मेढ्राच्च द्व्यङ्गुलात् ॥ ४४ ॥ देहमध्यं तयोर्मध्ये मनुष्याणामिती-
 रितम् । चतुष्पदान्तु ह्रन्मध्यं तिरश्चान्तुन्दमध्यमम् ॥ ४५ ॥
 कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्याभवाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेधमा-
 यामन्तु तथाविधम् ॥ अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं चासृगोदिभिः
 ॥ ४६ ॥ चतुष्पदां तिरश्चाच्च जीवानान्तुन्दमध्यमम् । तन्मध्ये
 नाभिरित्युक्तो नाभौ चक्रसमुद्भवः ॥ ४७ ॥ द्वादशारयुतं तच्च
 तेन देहः प्रतिष्ठितः । चक्रेऽस्मिन् भ्रमते जीवः पुण्यपापप्रचोदि-
 तः ॥ ४८ ॥ तन्तु पञ्जरमध्यस्यो यया भ्रमति म्लतकः । जी-
 वश्च मूलचक्रेऽस्मिन्मधः प्राणध्वरत्यसौ ॥ ४९ ॥ प्राणारूढो भवे-
 जीवः सर्वदेहेषु सर्वदा । तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्प्यग-

१ न्यूनताया सजाताया जयस्तत्रासौ समता सजायते अत एवात्र "समं वा न्यूनमेव वा" इत्युक्तम् । कायनावस्थासु जयसौ न्यूनतायामापचयानायामपि सिद्धौ सया पूर्णसम-
 तायास्य सपद्यते । २ सर्वं ज्येतानि शरीरस्थानानि योगशास्त्रोक्तदुस्तयैव दृष्टुं शक्यते । आ-
 ज्ञानज्येतिपि विज्ञानमात्रे एव माधने निगूढस्थानान्येतानि द्रष्टुं समर्था भवति । पाद्याय-
 विज्ञानविदोपेतत्रयमग्नि सूक्ष्मा शरीरतत्त्वविद्येति (मातृसूद अर्नोदमा) नैव कदा-
 चित्पूर्वनां प्राप्त्यतीति । वस्तुतस्तु सूक्ष्मतममदार्ढ्यमप्राप्य जीव चक्षुषा दर्शनयत्नेन वा तेन
 विदुः शक्यते । ३ नाभिरिव नाभिर्न तु प्रमिद्धोदरमध्यगो नाभि किं तु नाभिकोशमुच्यते ।

धोर्दृतः ॥ ५० ॥ अष्टमकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलाकृतिः ।
 यथावदायुसञ्चारं तथाभ्रादीनि नित्यशः ॥ ५१ ॥ परितः कन्द-
 पार्श्वेषु निरुध्यैवं सदा स्थिता । मुखेनैव समावेष्टव ब्रह्मरधमुखं
 गता ॥ ५२ ॥ योगकाले त्वपानेन प्रवोर्धं याति साम्रिना । स्फु-
 रन्त्याहृदयाकाशान्नागरूपा महोज्ज्वला ॥ ५३ ॥ वायुर्वायुसखे-
 नैव ततो याति सुपुत्रया । कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्नेति प्र-
 कीर्तिता ॥ ५४ ॥ तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन्नाडिसंज्ञि-
 काः । नाडीनामपि सर्वासां मुख्या देवि ! चतुर्दश ॥ ५५ ॥
 इडा च पिङ्गला चैव सुपुत्रा च सरस्वती । वारुणी चैव पूषा च
 हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ ५६ ॥ विश्वेदरी कुहूश्चैव शङ्खिनी च
 पयस्विनी । अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चेताश्चतुर्दश ॥ ५७ ॥
 तासां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा । मुक्तिमार्गेति सा
 प्रोक्ता सुपुत्रा विश्वैषारिणी ॥ ५८ ॥ कन्दस्य मध्यमे देवि सु-
 पुत्रा च प्रतिष्ठिता । पृष्ठमध्ये स्थितेनास्या सह मूर्ध्नि व्यवस्थि-
 ता ॥ ५९ ॥ मुक्तिमार्गे सुपुत्रा सा ब्रह्मरन्ध्रे प्रकीर्तिता । अव्यक्ता
 सा च विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ॥ ६० ॥ इडा च पि-
 ङ्गला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे । इडा तस्याः स्थिता स ये
 पिङ्गला दक्षिणे तथा ॥ ६१ ॥ इडायां पिङ्गलायाश्च चरतश्चन्द्र-

१ एषा हि नाडी सर्वक्षेत्रा । अष्टमकृतिरूपस्या अष्टमकृतेण च चक्राणि विरुन्ते यानि हि
 कुण्डलिनीशक्तैरुक्तं प्रमाणमर्थस्य यद्वास्तवरूपाणि ज्ञातव्यानि । अत एव “ऊर्ध्वगा नाडी
 सुपुत्रारूपा” इति मे० श्रुतिः । “तत्र नाडी सुपुत्रा तु” । इति ह० श्रुतिः । “तत्र नि-
 दितपद्मचक्रम्” । इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव “सुपुत्राया शिवो देव इडाया देवता
 हरिः” पिंगलाया विरेचि स्वात्सरस्वत्ता विराष्णुने ॥ ” इत्यादि श्रीमृतसंहितायाम् ।
 ३ श्रीगुरोरपदेशेनैव ज्ञेया सूक्ष्मनाडीसमूहानां संपूर्णं विवरणं परिज्ञातुं शक्यते, योग-
 साधनेन चान्तर्दष्टी समुपजाया नाडीनामेतासाम्प्रकारादयः सम्यगेव दृष्टिगोचरा भवन्ति ।
 ४ अत एव “शतभूचैका ॥ हृदयस्थनाड्यस्तासां मूर्ध्नि नाममिति स्मृता । तयोर्ध्वमायत-
 नमृतत्वमेति विवर्णन्या उत्क्रमणे भवन्ति” ॥ इति श्रुतिः ॥

भास्करो । इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रविः स्मृतः ॥६२॥
 चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्या राजस उच्यते । विषमार्गो रवेर्मार्गः
 सोममार्गोऽस्मृतं स्मृतम् ॥६३॥ तावेव दधतः सर्वं कालं रा-
 त्रिन्दिवात्मकम् । भोक्त्री सुषुम्ना कालस्य गुप्तमेतदुदाहृतम् ॥६४॥
 एतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिरास्त्वन्याश्च तास्वपि । यथाश्वत्थदले
 तद्वत्पद्मपत्रेषु वा शिराः । नाडीश्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्त-
 पोर्धने ॥ ६५ ॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च ।
 नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ ६६ ॥ एते नाडीषु
 सर्वासु चरन्ति दश वायवः । एतेषु वायवः पञ्च मुख्याः प्रा-
 णादयः स्मृताः ॥ ६७ ॥ तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरो-
 त्तमे । प्राण एवेतयोर्मुख्यः सर्वप्राणभृतां सदा ॥ ६८ ॥ आस्य-
 नासिकयोर्मध्ये ह्रन्मध्ये नाभिर्मध्यमे । प्राणा लयमिति प्राहुः
 पादाङ्गुष्ठे च के चन ॥ ६९ ॥ अधश्चोर्ध्वश्च कुण्डल्याः परितः
 प्राणसत्तकः । छत्रेषु तेषु गात्रेषु प्रकाशयति दीपवत् ॥ ७० ॥
 व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकाञ्च गुल्फयोरपि । प्राणे गले
 स्फिचो देशे तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥ ७१ ॥ अपाननिलयं के-
 चिदुदमेद्रोरुजातुषु । उदरे वृषणे कक्षां जङ्घे नाभौ वदन्ति हि ॥
 ७२ ॥ गुढान्याधारयोस्तिष्ठन्मध्येऽपानः प्रभञ्जनः । स्थाने-
 व्येतेषु सततं प्रकाशयति दीपवत् ॥ ७३ ॥ उदानः सर्वसन्धि-
 स्यः पादयोर्हस्तयोगपि । समानः सर्वगात्रेषु सर्वं व्याप्य व्य-

१ अत एव “इहा रक्षु वमेन विहृण दक्षिणेन तु” । इत्यादि श्रुतिः ।
 २ अत एव “एषा नाहपात्र बहू” इति मै० श्रुतिः । “काडपो ह्रमसति सहस्राणि” ।
 इति श्रुतिः । ३ अत एव “योऽस्य ग्राहसुषि स प्राणः” “योऽस्य दक्षिणसुषि स
 व्यानः” “योऽस्य प्रत्यङ्मुखि सोऽपानः” “योऽस्योदरसुषि स समानः” “योऽक्षि-
 पोति सम नयतेति समानः” “अथ योऽस्योद्गृह्य स उदानः” “हृदि प्राणा प्रनि-
 श्ठिताः” “यद् अग्निति स प्राणः” “बहिस्त गते प्राणे” “उत्पन्ने प्राणमुत्तमं यवान् प्रत्य
 गत्यति” इत्यादि श्रुतिः ।

वस्थितः ॥ ७४ ॥ भुक्तं सर्वं रसं गात्रे व्यापयन् वह्निना सह ।
 द्वाप्तप्रतिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु सञ्चरन् ॥ ७५ ॥ समानवायुरेवैकः
 सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः । अग्निभिः सह सर्वत्र साङ्गोपाङ्गकले-
 वरे ॥ ७६ ॥ नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
 तुन्दस्यं जलमन्नञ्च रसानि च समीकृतम् ॥ ७७ ॥ तुन्दमध्ये
 गतः प्राणस्तानि कुर्प्यात् पृथक् पृथक् । पुनरग्नौ जलं स्थाप्य
 अन्नादीनि जलोपरि ॥ ७८ ॥ स्वयं ह्यपानः सम्प्राप्य तेनैव
 सह मारुतः । प्रयाति ज्वलनं यत्र देहमध्यगतं पुनः ॥ ७९ ॥
 वायुना दीपितो वह्निरपानेन शनैः शनैः । ततो ज्वलति विप्रे-
 न्द्रे स्वकुले देहमध्यमे ॥ ८० ॥ ज्वालाभिर्ज्वलितस्तत्र प्राणेन
 प्रेरितस्ततः । जलमत्युष्णमकरोत्कोष्ठमध्यगतं तदा ॥ ८१ ॥
 अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् । ततः सुपक्वमकरोद्-
 ह्निः सन्तप्तवारिणा ॥ ८२ ॥ स्वेदमूत्रे जलं स्यात्तां वीर्यरूपं
 रसो भवेत् । पुरीषमन्नं स्यादेवि प्राणः कुर्प्यात् पृथक् पृथक् ॥
 ८३ ॥ समानवायुना सार्द्धं रसं सर्वाणु नाडिषु । व्यापय-
 ञ्छासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥ ८४ ॥ व्योमरन्ध्रेष्व नवभि-
 र्विण्मूत्राणां विसर्जनम् । कुर्वन्ति वायवः सर्वं शरीरेषु शरीरि-
 णाम् ॥ ८५ ॥ निश्वातोच्छ्वासरूपेण प्राणकर्म समीरितम् ।
 अपानवायोः कर्मेतद्विण्मूत्रादिविसर्जनम् ॥ ८६ ॥ हानोपादा-
 नचेष्टादि व्यानकर्मेति चेष्यते । उदानकर्म तच्चोक्तं देहस्योन्न-
 यनादि यत् ॥ ८७ ॥ पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तित-
 म् । उद्गारादि गुणो यस्तु नागकर्म समीरितम् ॥ ८८ ॥ नि-
 मीलनादि कूर्मस्य भुतृष्णे कृकरस्य च । देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे त-
 न्द्राकर्मैति कीर्तितम् । धनञ्जयस्य शोपादि सर्वं कर्म प्रकी-
 र्तितम् ॥ ८९ ॥ ज्ञात्वेवं नाडिसंस्थानं वायूनां स्थानकर्म च ।
 विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥ ९० ॥ नाडीपुञ्जं स-

दासारं नरभावं महामुने । समुत्सृज्याऽऽत्मनाऽऽत्मानमहमित्य-
वधारय ॥ ११ ॥ अंशरीरं शरीरेषु महान्तं विभुमीधरम् । आ-
नन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरी न शोचति ॥ १२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां देशनालवर्णेन नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

प्राणायामवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ प्राणायाममयेदानीं प्रवक्ष्यामि वि-
धानतः । समाहितमनास्त्वच्च शृणु देवि वरानने ॥ १ ॥ प्राणा-
पानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः । प्राणायाम इति प्रोक्तो
रेचैपूरककुम्भकैः ॥ २ ॥ वर्णत्रयात्मका ह्येते न्येचपूरवकुम्भकाः ।
य एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ ३ ॥ इडया वायु-
मारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् । शनैः षोडशभिर्मन्त्रैरकारं तत्र
संस्मरेत् ॥ ४ ॥ धारयेत्पूरितं पश्चाच्चतुः पट्या च मादया ।

१ अत एव “अंशरीरं शरीरेष्वनवस्थेयवस्थितम् । महान्तं विभुमायानं मत्वा धीरो न
शोचति” ॥ इत्यादि काउक्थति । २ इदानीं दशमाध्यायोक्तं योगयोगेषु कर्मप्राप्तं प्राणा-
याममगं वक्तुं पुनरुपक्रमते प्राणायाममिति सङ्केताध्यायेन । ३ अत एव “तस्मिन्नास्ति
श्वसप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः” इति योगदर्शनम् । “प्राङ्मुख्यं ततः स्थित्वा दर्भेषु
सुगन्धादिभिः । प्राणायामप्रवृत्त्या ध्यायेत्सध्यामिति श्रुतिः । इति पञ्चपाददेवार्पितहस्त्यति ।
“त्रिरत्रतः स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा समिधेः । अग्नौ हृयेन प्रनरेत् विद्वान्
सोतांनि सर्वान्भि भयावहानि” । “प्राणान् प्रतिन्येह मवृत्तचेष्ट शोणे प्राथे नास्तिकयो
च्यजमीत । दद्याध्वतमिव बाहयेन विद्वान् मनो धारयेताऽप्रमत्तः” ॥ “समे शुचौ शर्क-
रावीहवाङ्मांसविवांचिते रुद्धजन्मश्रयादिभिः । मनोऽनूकृतेन तु चक्षुर्गोदने गृह्णन्निवाता
श्रवणे प्रयोजयेत्” ॥ इत्यादि श्रुतिः ॥ “प्राणायाममत्रयः प्रोक्ताः” । इति अष्टौ श्रुतिः ।
४ अस्मिन् अक्षरेण माधवाब्दे आत्राशब्दार्थसमानार्थं पुर्व्विणोऽप्यार्थो दृश्यते ।

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ॥ ५ ॥ यावद्वा शक्यते
 तावद्धारणं जपसंयुतम् । पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्राणं बाह्यानि-
 न्वितम् ॥ ६ ॥ शनैः पिङ्गल्या देवि ह्यग्निश्चामात्रया पुनः ।
 प्राणायामो भवेदेवं पुनश्चैवं समभ्यसेत् ॥ ७ ॥ ततः पिङ्गल्या-
 पूर्य मात्रेः षोडशभिस्तथा । मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् सुप्त-
 माहितः ॥ ८ ॥ पूरितं धारयेत् प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् । ज-
 पेदत्र स्मरन् मूर्तिं मकारालयं महेश्वरम् ॥ ९ ॥ यावद्वा शक्यते
 पश्चाद्रेचयेदिदयानिलम् । एवमेनं पुनः कुर्यादिदया पूर्ववत्
 प्रिये ॥ १० ॥ यद्वा प्राणं समारोप्य पूरयित्वादरस्थितम् । प्रण-
 वेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ॥ ११ ॥ गायत्रीं वा ज-
 पेद्विप्रः त्रिवारं प्राणसंयमे । पुनश्चैवं त्रिभिः कुम्पतिपुनश्चैवं
 त्रिसन्धिषु ॥ १२ ॥ यद्वा समभ्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तु वा ।
 प्राणसंयमने पश्चाज्जपेत्तद्दिशतिद्वयम् ॥ १३ ॥ ब्राह्मणः श्रुति-
 सम्पन्नः स्वधर्मनिरतः तदा । स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं
 न कदा च न । कोचिज्जनहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिक-
 म् ॥ १४ ॥ द्विजवत्क्षत्रियस्याक्तः प्राणसंयमने जपः ॥ १५ ॥
 वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् । प्राणसंयमने
 देवि मन्त्रं प्रणववर्जितम् ॥ १६ ॥ नमोऽन्तं शिवमन्त्रं वा वै-
 ण्णवं वा तथा बुधैः । मन्त्रं समभ्यसेच्छूद्रो लौकिकं विविपूर्वक-
 म् ॥ १७ ॥ प्राणसंयमने स्त्री च जपेत्तद्दिशतिद्वयम् । न वैदिकं

१ जीवानामुद्धारार्थं योगानामर्बरवृत्तिश्च एव प्राणायामक्रिया समुपदिष्टास्तासां विस्तृत-
 विवृतिर्ग्रन्थकारप्रणीते "हठयोगसंहिता" ख्यग्रन्थे द्रष्टव्या । अष्टभिः कुम्भनेष्वत्र "संहिता"
 नामक एव सूत्रसाधनप्राणायामो वर्णितः स च पूर्यपादश्रीयोगेय सत्रव्ययमत्तानुसारेणेति
 बोध्यम् । २ नियममौतुष्टाधिरा साधनानामुपपन्नं योनिस्तन्त्र्येपासनाविधिप्रगगादयम् ॥
 साध्यप्राणायामविधिरपि सर्वसंस्मरणसुखसाध्यं प्रदर्शितम् । तदयान्तु ३ गायत्र्या बाहुल्ये-
 नगुरुपदेशमुपरिस्मृतं ॥ एव यद्वा प्रकारेण वर्णितं प्राणनियमनं त्रिभिः प्राणायामैः
 कथं कथं ।

जपेच्छूद्रः स्त्रियश्च न कदा च न । स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य के-
चिदिच्छन्ति वैदिकम् ॥ १८ ॥ सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या
प्रणवेन वा ॥ १९ ॥ प्राणसंयमनं कुर्वाद्ब्राह्मणो वेदपारगः ।
नित्यमेवं प्रकुर्वीति प्राणायामास्तु षोडश ॥ २० ॥ अपि भ्रूण-
हर्न मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः । ऋतवेयात् पुनन्त्येवं जन्मा-
न्तरकृतादपात् ॥ २१ ॥ संवत्सरात् ब्रह्मवधात् तस्मान्नित्यं सम-
म्यसेत् । योगाम्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये । प्राणसंयम-
नेनैव सर्व्वे मुक्ता भवन्ति हि ॥ २२ ॥ बाह्यादापूरणं वायोरुदरे
पूरको हि सः ॥ २३ ॥ सम्पूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको
भवेत् । बहिर्गद्रेचनं वायोरुदराद्रेचकश्च सः ॥ २४ ॥ प्रस्वेद-
जनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः । कम्पे च मध्यमः प्रोक्त
उत्पाने चीनमो भवेत् ॥ २५ ॥ पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्त-
मसम्भवः । सम्भवत्युत्तमे देवि प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २६ ॥
प्राणे निलीने तेनैवं देहस्यान्तस्ततोऽधिके । देहध्वोनिष्ठते तस्य
कृतासनपरिग्रहः ॥ २७ ॥ निःश्वातोच्छ्वासको तस्य न विद्येते
कथञ्चन । देहे यदापि तौ स्यातां स्वाभाविकगुणानुभौ ॥ २८ ॥
तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि । तयोर्नाशे समर्थः
स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥ २९ ॥ स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्योश्च-
क्षुश्चैवान्तरे ध्रुवोः । प्राणापानो समौ कृत्वा नासाम्यन्तरचारि-
णौ ॥ ३० ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्माक्षपरायणः । विगतेऽभय-
क्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ ३१ ॥ रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं
यद्वायुधारणम् । प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः
॥ ३२ ॥ विरेच्याऽऽपूर्य्य यः कुर्वात्स वै सहितकुम्भकः । सहितं

१ तेषां सहितनामकप्राणायामेनैवेत्यर्थं देहोन्मानमेव हि सहितप्राणायामस्योत्तमा
मिदं । २ श्रोत्रमस्य केचिन्नात्र प्राणायामस्यैव भगवद्भक्ता निश्चाऽनुत्तमा । श्रीमद्र-
गवद्गीतास्य ५ ।

केवलञ्चापि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ ३३ ॥ यावत्केवलसिद्धिः स्यात्सिद्धिं तावदभ्यसेत् ॥ ३४ ॥ केवले कुम्भके सिद्धे रचपूरकवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चिदपि लोकेषु विद्यते । मनोलयत्वं लभते पलितादि विनश्यति ॥ ३५ ॥ मुक्तेरयं महामार्गो मकाराख्योऽन्तरात्मनः । नादञ्चोत्पादयत्येष कुम्भकः प्राणसंयमः ॥ ३६ ॥ प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणविधारणम् । एष प्राणजयोपायः सर्व-मृत्युप्रयातकः ॥ ३७ ॥ किञ्चित्प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि तत्त्वतः । बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ ३८ ॥ नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः । धारयेन्मनसा प्राण सन्ध्याकाले च सर्वदा ॥ ३९ ॥ सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेयोगी जितश्रमः । नासाग्रे धारणं देवि वायोर्व्विजयकारणम् ॥ ४० ॥ सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये तु धारयेत् । शरीरं लघुता याति पादाङ्गुष्ठे तु धारणात् ॥ ४१ ॥ वायुं रसनयाकृष्य यः पिवेत्तत्ततं नरः । श्रमदाहौ न तस्यास्ता नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४२ ॥ तथा यस्तु पिवेद्वाह्ने सन्ध्योरुभयोरपि । त्रिमासात्तस्य कल्याणि जायते वाक्सरस्वती ॥ ४३ ॥ पण्मासाम्यासयोगेन महारोगैः प्रमुच्यते । आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्या यस्तु धारयेत् ॥ ४४ ॥ क्षयरोगादयः सर्वं नश्यन्तीत्यपरे विदुः । जिह्वाया वायुमा-नीय जिह्वामूले निरोधयेत् ॥ ४५ ॥ यः पिवेदमृतं विद्वान् स-कलं भद्रमश्नुते । आत्मन्यात्मानमिडया समानीय भुवोऽन्तरात् ॥ ४६ ॥ पिवेदसिदशाहारं व्याधिभिः स प्रमुच्यते । मासमेक त्रिसन्ध्यातु जिह्वाया व्याप्य मारुतम् ॥ ४७ ॥ पिवेद्यस्तुन्दमध्ये वा नाभौ वा पार्श्वयोस्तु वा । नाडीम्या वायुमारोप्य नाभौ वा तुन्दपार्श्वयोः । घटिकैका बहेयस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते

१ एतानि योगमाधनादि योगक्रीशलसमुदाश्रितरूपा श्रीगुरोरपदेशसमुपलभ्यैवानुपेया । माध्यायमुक्तशब्दमेव केवलमनुश्रय साधनानां प्रकृतिस्वरूपज्ञैव निर्भेनु शक्यते ॥

॥ ४८ ॥ धारयेद्दत्तराजं वा तदद्वं वा प्रभञ्जनम् ॥ ४९ ॥ पिवेय-
 स्त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे । गुल्मप्लीहोदराश्रान्ये त्रिदोषज-
 नितास्तथा ॥ ५० ॥ तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य
 वै । ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधान्यपि ॥ ५१ ॥
 बहुनोक्तेन किं देवि पलितादि विनश्यति । एवं वायुजयोपायः
 प्राणस्य तु वरानने ॥ ५२ ॥ शक्यमासनमास्थाय समाहितमना-
 स्तथा । करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात्सुधीः ॥ ५३ ॥ अपान-
 मूर्द्धमाकृत्य प्रणवेन समाहितः । बस्तिमध्ये निरुध्यैवं प्राणं तत्रैव
 धारयेत् ॥ ५४ ॥ बहिःस्थाने निरुध्यैवं प्राणं तत्रैव धारयेत् । हस्ता-
 म्यां राधयेत्सम्यक् कर्णादिकरणानि च ॥ ५५ ॥ अङ्गुष्ठाम्यामुभे
 श्रोत्रे तर्जनीम्याञ्च चक्षुषी । नासापुटौ च मध्याम्यां प्रच्छाद्य क-
 रणानि वै ॥ ५६ ॥ आनन्दाविर्भवं यावचावन्मूर्धनि धारयेत् ।
 प्राणः प्रयात्यनेनैव ततस्त्वायुर्विधातुकृत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे सुषु-
 म्नायां मृणालान्तरतन्तुवत् । नादोत्पत्तिस्त्वनेनैव शुद्धस्फटिकसं-
 मिभा ॥ ५८ ॥ आमूर्ध्नोर्वर्चते नादो वीणादण्डवदुत्थितः ।
 शङ्खध्वनिनिभस्त्वादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ५९ ॥ व्योमरन्ध्रगते
 नादे गिरिप्रस्रवणं यथा । व्योमरन्ध्रे गते वायो चित्ते चात्मनि
 संरिधते । तदानन्दी भवेद्देही वायुस्तेन जितो भवेत् ॥ ६० ॥ यो-
 गिनस्त्वपेर ह्यत्र वदन्ति समचेतसः । प्राणायामपरः पूता रेचपू-
 रकवर्जिताः ॥ ६१ ॥ दक्षिणेतरगुल्फेन सीवनीं पीडयेत् ३ नैः ॥
 ॥ ६२ ॥ अधस्तादुल्लयोः सृष्ट्या सव्योपरि च दक्षिणम् । जहोर्ध्वो-
 रन्तरे देवि निश्छिद्रं बन्धयेद्दृढम् ॥ ६३ ॥ समग्रविशिरः कायः
 समपृष्ठः समोदरः । नेत्राम्या दक्षिणं गुल्फं लोकयन्तुपरि स्थितम्

१ योगाचार्ये पञ्चविंशतिविधा योगमुद्रा वर्णिता । सर्वान्वैव ता श्रीगुरुदेवदेशेनैव शि-
 क्षणीयाः । योगमुद्रास्त्वत्र योगिमुद्रैव वर्णिता सा हि नादज्योतिः प्रकाशेनी भूशाम्भकरिणी
 च साधकानाम् । २ पादमिति शेषः ।

॥६४॥ धारयन्मनसा सार्द्धं व्याहरन् प्रणवाक्षरम् । आसनेऽनन्य-
धीरास्ते द्विजो रहसि नित्यशः॥६५॥ क्षत्रियश्च वरारोहे व्याहरन्
प्रणवाक्षरम् । वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाम्पासरता नराः ॥
॥६६॥ शैवं वा वेष्णवं वापि व्याहरन्नन्यमेव च । आसनेऽनन्य-
धीरास्ते दीपं हस्ते विलोकयेत् ॥ ६७ ॥ आयुर्विघातकृत्प्राण-
स्त्वनेनाग्निकुलं गतः । धूमध्वजजयं यावन्प्राऽन्यधीरेवमभ्यसेत्
॥६८॥ धारणं कुर्वतस्तस्य वह्निस्थानं प्रभञ्जनः । देहश्च लघुतां
याति जटराग्निश्च वर्द्धते ॥ ६९ ॥ दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मिन्मनसारो-
प्य मारुतम् । मन्त्रमुच्चारयन् दीर्घं नाभिमध्ये निरोधयेत् ॥७०॥
यावन्मनोलयस्तास्मिन्नाभौ सवितृमण्डले । तावत्समभ्यसेद्विहा-
नियतो नियतासनः ॥ ७१ ॥ एतेन नाभिमध्यस्थधारणेनैव
मारुतः । कुण्डलीं याति वह्निस्तु दहत्यत्र न संशयः ॥ ७२ ॥
सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुनातिप्रसारितः । प्रसार्य फणभृद्भोगं
प्रबोधं याति तं तदा ॥७३॥ प्रबुद्धे संसारत्यस्मिन्नाभिमूले तु च-
क्रिणि । ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्नायां प्रयाति प्राणसंज्ञकः ॥७४॥ संप्राप्ते
मारुते तस्मिन् सुषुम्नायां वरानने । मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये
धारयेत्सुधीः ॥७५॥ हृदयात्कण्ठकूपे च भुवोर्मध्ये तु धारयेत् ।
तस्मादारोप्य मनसा साग्निप्राणमनन्यधीः ॥ ७६ ॥ धारयेद्व्यो-
म्नि विप्रेन्द्रे व्याहरन् प्रणवाक्षरम् । पूरयेन्मारुतं व्योम्नि साङ्गो-
पाङ्गकलेवरे । एवमात्मा च दीप्येत यथा व्योम्नि विकर्तनः ॥७७॥

१ प्राणायामोऽप्योगिन्यो योगसाधकैर्विचर्यथ मुद्रा बहुविधा महर्षिभिः परमपुण्यैः स-
न्वर्णिताः । तासां विस्तृतविकृतिर्ग्रन्थकारप्रणीते हठयोगसहिताम्बुग्रन्थे दृश्यन्ते । अत्र तु
कानिचिदेषापरणि सुसाध्यमुद्राकोशानि वर्णितानि । प्राणायामक्रियया हि साधकः शून्यैः
प्राणत्रयु वशमानेतुं शक्नोति । परन्तु सा योगाभ्यासशक्तिवर्द्धकत्वाद्योगिना साधकानां वि-
शिष्टहितमपादिता भवन्ति । इमाः प्राणायामसहायमूला मुद्रादिक्रिया आत्मप्रतीत्यनरणमहर्षि-
योगिदाशयत्वात्कालः स्पष्टीकृताः ।

योगैः प्राणान् सिसृक्षुश्चेदेवं सम्यक् समोचरेत् ॥ ७८ ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म ध्यायन् प्रणवमीश्वरम् । संभिय मनसा मूर्ध्नि ब्रह्म-
रन्ध्रं समाधिना ॥ ७९ ॥ प्राणमुन्मोचयेत्पश्चान्महाप्राणे च म-
ध्यमे । देहातीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये घुघे पदे ॥ ८० ॥ आकाशे
परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद्विया । ब्रह्मैवासौ भवेदेवि न पुन-
र्जन्मभागभवेत् ॥ ८१ ॥ तस्मात्त्वञ्च वरारोहे नित्यकर्म समाचर ।
सन्ध्याकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८२ ॥ प्राणायामपरा-
सर्व्वे प्राणायामपरायणाः । प्राणायामैर्विशुद्धा ये ते यान्ति परमां
गतिम् ॥ ८३ ॥ प्राणायामाहते नान्यचारकं नरकादपि । संसारार्ण-
वमग्नानां तारकः प्राणसंयमः ॥ ८४ ॥ तस्मात्त्वं विधिमार्गेण
नित्यकर्म समाचर । विधिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८५ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां प्राणायामवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

प्रत्याहारवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि
हिजोत्तमे । प्रत्याहारादि चत्वारि शृणुष्वाम्यन्तराणि च ॥ १ ॥
जीवानामङ्गलार्थाय भक्तियार्गोपदेशकैः । अङ्गानि यानि प्रोक्तानि

१ अत एव “इतरेषां हृदयस्य नाशस्तथा मूर्ध्निमग्निनि सृजका । तयोर्ध्वमायतनं
तच्चमेति विष्वगन्या उन्नमणे भवति” । “तस्य हैतस्य हृदयस्यापि प्रद्योतने तेन प्रद्योतेनैव
आत्मा निष्कामति” । इत्यादि श्रुति । २ यद्यपि त्रयमन्तरं पूर्व्वं इति धारणादित्रयस्या-
न्तरगत्य योगमूत्रसमन तथापि “यदा सहरते चायं कुर्मोगानीव सर्व्वेन्द्रा । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थ-
भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” ॥ इत्यादि श्रीमद्भगवत्संस्थितप्रज्ञत्वसाधकतमत्वं प्रत्यक्षे-
तनाधिगमस्य नातरीयत्वं प्रत्याहारदीनमिति श्रीमन्महर्षिभोगियाज्ञानकयसमतमिति
प्रत्याहारस्यान्तरगतत्वं साधकमनुबुद्धिमुच्यते ।

गोप्या भक्तेर्हि साधने ॥ २ ॥ देवानां दर्शनं सेवा श्रवणं नाम-
कीर्तनम् । अङ्गान्येतानि सर्वाणि प्रत्याहाराख्यसाधने ॥ ३ ॥
अन्तस्तत्त्वाधिकारे हि द्वारं पूजापरायणे । प्रत्याहारक्रिया सैषा
योगजा परमा मता ॥ ४ ॥ इन्द्रियाणां विचस्तां विषयेषु स्व-
भावतः । बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ५ ॥ यद्य-
त्पश्यसि तत्सत्त्वं पश्येदात्मानमात्मनि । प्रत्याहारः स च प्रोक्तो
योगविद्धिर्महात्मभिः ॥ ६ ॥ कर्माणि यानि नित्यानि विहि-
तानि शरीरेणाम् । तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यद्वहिर्विना ॥ ७ ॥
प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि योगसाधनमुत्तमम् । प्रत्याहारे प्रशस्तं
यत्सेवितं योगिभिः सदा ॥ ८ ॥ अष्टादशतु यद्वायोर्मर्मस्था-
नेषु धारणम् । स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते
॥ ९ ॥ अश्विनो तु यथा ब्रूतां देवि देवभियग्वरौ । मर्मस्था-
नानि सिद्धयर्थं शरीरे योगमोक्षयोः । तानि सर्वाणि वक्ष्यामि
यथावच्छृणु सुव्रते ॥ १० ॥ पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जहामध्ये
तथैव च ॥ ११ ॥ चित्त्यौ मूले च जान्वोश्च मध्ये चोरुहयस्य
च । पायुमूलं तथा पश्चाद्देहमध्यश्च मेढ्रकम् ॥ १२ ॥ नाभिश्च
हृदयं देवि कण्ठकूपस्तथैव च । तालुमूलश्च नासाया मूलं चाक्ष्णो-
श्च मण्डले ॥ १३ ॥ भ्रुवोर्मध्यं ललाटे च मूर्ध्नि च मुनिपुत्रवे । म-
र्मस्थानानि चैतानि मानं तेषां पृथक् शृणु ॥ १४ ॥ पादाङ्गुष्ठा-
श्च गुल्फं हि सार्द्धाङ्गुलचतुष्टयम् । गुल्फाज्जहाया मध्यन्तु विशेषं
तद्वशाङ्गुलम् ॥ १५ ॥ जङ्घामध्याच्चित्तैर्मूलं यत्तदेकादशाङ्गुलम् ।

१ अतः च “स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुसारं इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥”
इति योगदर्शनम् । “प्राणायाम प्रत्याहारः” इति मी० श्रुतिः । २ देवानां तन्मूर्तिचित्र-
पटादीनाम् । ३ एतानि मर्मस्थानानि श्रीगुरोरपदेशेनैव सम्पदं ज्ञातुं शक्यन्ते । निर्याम-
मूढश्च तेषु मुद्राभ्यासेनैव ससाध्यते । योगशास्त्रोक्तबहुविधासु प्रत्याहारक्रियास्वप्न कति-
चिदेव सुखसाध्यनिश्चया सार्वणिता ।

चितिमूलाद्वरारोहे जानु स्यादङ्गुलद्वयम् ॥ १६ ॥ जन्वोर्नवाङ्गुलं
 प्राहूरुमध्यं मुनीश्वराः । ऊरुमध्यात्तथा देवि पायुमूलं
 दशाङ्गुलम् ॥ १७ ॥ देहमध्यं तथा पायोर्मूलात्सार्द्धाङ्गुलद्वयम् ।
 देहमध्यात्तथा मेढ्रं तद्वत्सार्द्धाङ्गुलद्वयम् ॥ १८ ॥ मेढ्रान्नाभिश्च
 विशेषा देवि सार्द्धदशाङ्गुलम् । चतुर्दशाङ्गुलं नाभेः हन्मध्यश्च
 वरानने ॥ १९ ॥ षडङ्गुलश्च हन्मध्यात्कण्ठकूपं तथैव च । कण्ठ-
 कूपाच्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥ २० ॥ नासामूलं तु जि-
 ह्वाया मूलान्तु चतुरङ्गुलम् । नेत्रस्थानश्च तन्मूलादूर्द्धाङ्गुलमिती-
 प्यते ॥ २१ ॥ तस्मादूर्द्धाङ्गुलं विद्धि भुवोरन्तरमात्मनः । ललाटा-
 ख्यं भुवोर्मध्यादूर्द्धं स्यादङ्गुलित्रयम् ॥ २२ ॥ ललाटाद्वयोपस-
 श्चत् अङ्गुलित्रयमेव तु । स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत्
 ॥ २३ ॥ स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः । सर्वे रोगा
 विनश्यन्ति योगः सिध्यति तस्य वै ॥ २४ ॥ वदन्ति योगिनः के
 चियोगेषु कुशला नराः । प्रत्याहारं वरारोहे शृणु त्वं तद्वदाम्य-
 हम् ॥ २५ ॥ सम्पूर्णकुम्भवहायुमङ्गुष्ठान्मूर्ध्नि मध्यतः । धारयन्न-
 निलं रुध्या प्राणायामप्रचोदितः ॥ २६ ॥ व्योमरन्ध्रत्समाकृष्य
 ललाटे धारयेत् पुनः । ललाटाहायुमाकृष्य भुवोर्मध्ये निरोधयेत्
 ॥ २७ ॥ भुवोर्मध्यान्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् । जिह्वा-
 मूलात्समाकृष्य कण्ठमूले निरोधयेत् ॥ २८ ॥ कण्ठमूलान्तु
 हन्मध्ये हृदयान्नाभिर्मध्यमे । नाभिर्मध्यात्पुनर्मेढ्रे मेढ्रान्तु देह-
 मध्यमे ॥ २९ ॥ देहमध्यादुदे देवि गुदादेवोर्मूलके । ऊरु-
 मूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् ॥ ३० ॥ चितिमूले च
 तं तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा । जङ्घामध्यात्समाकृष्य गु-

ल्फमूले निरोधयेत् ॥ ३१ ॥ गुल्फादद्गुष्ठयोर्देवि पादयोस्तन्निरोध-
येत् । स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः । सर्वपापवि-
शुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥ ३२ ॥ एतज्जु योगसिद्धवर्धनमगस्त्ये-
नापि कीर्तितम् । प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ॥ ३३ ॥
नाडीभ्यां वायुमापूर्य्य कुण्डल्याः पार्श्वयोःक्षिपेत् । धारयेद्गुगपत्सो-
ऽपि भवरोगाद्भिमुच्यते ॥ ३४ ॥ पूर्व्ववद्वायुमारोप्य हृदये व्योम्नि
धारयेत् । सोऽपि याति वरारोहे परमात्मपद नरः । व्याधयः किं
पुनस्तस्य बाह्याभ्यन्तरवर्तिनः ॥ ३५ ॥ नासाम्या वायुमारोप्य
पूरयित्वादरस्थितम् । भ्रुवोर्मध्ये दृशौ पश्चात्समारोप्य समाहितः
॥ ३६ ॥ धारयेत्क्षणमात्रं यः सोऽपि याति परं पदम् ॥ ३७ ॥ भो-
जनान्ते श्मशानान्ते मैथुनान्ते च या मतिः । सा मतिः सर्वदा
चेत्स्यात्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ३८ ॥ जगद्यद्दृश्यते सर्वं प-
श्येदात्मानमात्मनि । प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्धिर्महात्मभिः
॥ ३९ ॥ किं पुनर्यद्दुनोक्तेन नित्यकर्म समाचारम् ॥ ४० ॥ आ-
त्मनः प्राणमारोप्य भ्रुवोर्मध्यात्सुपुन्नया । यावन्मनोलयस्तस्मिन्
तवित्संयमनं कुरु ॥ ४१ ॥ देव्युवाच ॥ भगवन् ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सर्व-
शास्त्रविशारद । केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाड्यो मे त्वं वद प्रभो
॥ ४२ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्वाहणस्तदा । ता समालो-
क्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥ ४३ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसङ्कल्पवर्जितः । यमैश्च नियमेर्युक्तः स-
र्वसङ्गविवर्जितः ॥ ४४ ॥ कृतवियो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः
॥ ४५ ॥ स्वाश्रमस्थः सदाचारो विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः । तपोवर्न

१ दृष्टान्तिकेऽपि पितृस्य पूर्व्वमुक्तविकल्पेभ्यो निरुचौ तदनामेव पुनस्तोषु यथा समु-
ल्लामवन नानुभूयते तथा प्रत्याहारसिद्धौ सर्वदेव तादृशेणावस्थान भवताति प्रत्याहारक-
म् ॥ २ अत एव “मनसो निग्रहायतममथ सर्वयोगिनाम् । २ स्वस्थ प्रनोपध्यायश्च
शास्त्रिरय च ॥ उपालेन नियुद्धीयाद्विद्विष काममोगयो । सवे सम्बोधये जित विद्वित श
मयेःपुन ॥ मवपाय विजानीवात्समप्राप्त न चाढयेत् । इत्यादि कृति ।

सुसंप्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ॥ ४६ ॥ तत्र रम्ये शुचौ देगे
 ब्रह्मयोषसमन्विते । स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ॥
 ॥ ४७ ॥ वारिभिश्च सुसम्पूर्णं पुष्पैर्नानाविधैर्युते । फलमूलैश्च
 सम्पूर्णं सर्वकामफलप्रदे ॥ ४८ ॥ देवाश्रमे वा नद्यां वा ग्रामे वा
 नगरेषु वा । सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥ ४९ ॥ त्रि-
 कालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा वेदान्तश्रवणं कुर्वन्तस्मि-
 न्योगं समम्यसेत् ॥ ५० ॥ केचिद्वदन्ति मुनयस्तपःस्वाध्यायसं-
 युताः ॥ ५१ ॥ निर्जने निलये रम्ये वातातपविवर्जिते । धिघु-
 क्तकर्मसंयुक्तः शुचिर्भूत्वा समोदितः ॥ मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धरः सि-
 तभस्मधरः सदा । मृदासनोपरि कुगान् समास्थायाथवाऽजिनम् ॥
 ॥ ५२ ॥ विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः । इष्टदेवं गुरुं
 नत्वा तत आरम्य चासनम् ॥ ५३ ॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि
 जितासनगतः स्वयम् । समग्रीवशिरःकायः संवृत्तास्यः सुनिश्चलः
 ॥ ५४ ॥ नासाग्रदृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं वरम् । नासाग्रे
 शशभृद्विम्बं ज्योत्स्नाजालविराजितम् ॥ ५५ ॥ सप्तमस्य तु वर्ग-
 स्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम् । स्रवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुप्तमाहितः
 ॥ ५६ ॥ इडाया वायुमारोप्य पूरयित्वादरं ततः । ततोऽग्निं देहम-
 ध्यस्थं ध्यायन् बालावलीयुतम् ॥ ५७ ॥ रेफश्च बिन्दुसंयुक्त-
 मग्निमण्डलं युतम् । ध्यायन् विरेचयेत्पश्चात्पुनः पिङ्गलया पुनः
 ॥ ५८ ॥ पुनः पिङ्गलयापूर्य्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः । पुनश्च रं-
 चेद्दीमानिडया च शनैः गतेः ॥ ५९ ॥ त्रिचतुर्वर्त्तरं वापि त्रि-
 चतुर्मासमेव च । पङ्कृत्व आचरन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ॥ ६० ॥

१ नाड्यग्निसाधनायै इडयोगाचार्यं स्यात्तर्जनीविद्या एव प्राचुर्योपदिष्टा । नयवेया-
 चार्यैस्तु तदर्थमेव जगन्नादीक मानमत्रियाज्ञान ममुदिष्टम् । द्विविधमेवातुल्यमेतन् आ-
 श्वरेरप्येवसायेह ज्ञानन्दम् ।

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोर्पलक्षिताम् । शरीरलघुता दीप्ति-
वर्हेर्जठरवर्तिनः ॥ ६१ ॥ नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्तिद्विसृ-
चकम् । यावन्नैतानि सम्पश्येत्तावदेवं संमभ्यसेत् ॥ ६२ ॥ ज्योतिषां
सप्त भेदाः स्युर्नादानां भेदपञ्चकं । शास्त्रेषु कथितं पूर्वयोगिभिः
सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ६३ ॥ नाडीशुद्धेश्च संसिद्धौ तत्प्रकाशः क्रमा-
द्भवेत् । नादानां ज्योतिषां चैव सर्वथा देवि सुवते ॥ ६४ ॥ अतः-
परं प्राणसिद्धिं प्रकुर्वन् साधकोत्तमः । पट्चक्रभेदने शक्तिं समा-
प्नोति दुरासदाम् ॥ ६५ ॥ फलिप्यतीति विश्वासः सिद्धेः प्रथम-
लक्षणम् । द्वितीयं श्रद्धया युक्तं तृतीयं गुरुपूजनम् ॥ ६६ ॥ च-
तुर्थं समताभावं पञ्चमं त्विन्द्रियग्रहः । षष्ठं च प्रमिताहारं सप्तमं
नैव विष्यते ॥ ६७ ॥ सुखं योगासनं कृत्वा भवेयः सम्पुटाञ्जलिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः साश्रुनेत्रोऽतिदीनवत् ॥ ६८ ॥ इडां सुपुत्रां
मेघ्यां च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् । नाडीचक्रं च योगेन संनिरुध्य
प्रयत्नतः ॥ ६९ ॥ मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरकमाहृतम् । वि-
शुद्धं परमाज्ञालयं पट्चक्रं च समभ्यसेत् ॥ ७० ॥ गुदाद्वचङ्गुलत-
श्चोर्ध्वं मेढ्राकाङ्गुलतस्त्वधः । सप्त स्यात्पद्मकंदेन सप्तत्वे चतुरङ्गुलम्
॥ ७१ ॥ पश्चिमाभिमुखी योनिर्गुदमेढ्रान्तरालजा । तत्र कन्दः
समाख्यातस्तत्र स्यात्कुण्डली सदा ॥ ७२ ॥ संवेष्टय सकला
नाडीः सार्द्धत्रिकुटिलाकृतिः । मुखे निवेश्य सा पुच्छं सुपुत्रा

१ इडलपयोगेषु विशिष्टाचार्य साधकानां नाडीशुद्धिसाधनार्थं बहुविधमेव क्रियाज्ञात स्व-
अथेषु पृथगुपलब्धम् । इडयोगार्थंस्तु तत्साधनार्थं मुद्राविशेषाणां विशिष्टोपयोगिता प्रदर्शि-
ता । तेषामेव मुद्रासमूहानां विमृत्त विवरण ग्रन्थकारप्रणीताया इडयोगसहिताया प्रष्टव्यम् ।
अत्र केवलमेवैव सुप्तसाधनक्रिया वर्णिता । २ एतदत सर्वोपि माध्वोपदेश श्रीमत्सू-
चरणमहर्षियोगिनाज्ञातकन्यसकणित एनास्मिन्ग्रन्थे संकलित । ३ श्रीशिवसारतन्त्रम् ।
अत एव 'तैत्तिरीयसमिवाच्छिन्नं दीर्घपष्टानिनादवत्' । "नीहारध्मावर्त्तित्वागलानां खद्यो-
तविगुरुकटिकशशिना । एतानि रूपाणि पुर सराणि त्र्यध्याभिव्यक्तित्वसमि योगे" ॥ इत्यादि
श्रुतिः । "तेजो नादो ध्यान विद्या" इत्यादि मु० श्रुतिः । ४ श्रीयोगेश्वरतन्त्रम् ।

विवरे स्थिता ॥ ७३ ॥ सुप्ता नागोपमा श्लेषा स्फुरन्ती प्रभया स्वया ।
 अहिवत्सन्धिसंस्थाना वाग्देवी बीजसंज्ञका ॥ ७४ ॥ आधारपद्म-
 मेतद्वि योनिर्यस्यास्ति कन्दतः । परिस्फुरद्वादिसान्तचतुर्वर्णं
 चतुर्दलम् ॥ ७५ ॥ द्वितीयं तु सरोजं यल्लिङ्गमूले व्यवस्थितम् ।
 तद्वादि लान्तपद्मवर्णं परिभास्वरपद्मदलम् ॥ ७६ ॥ स्वाधिष्ठानाऽ-
 मिधं तत्तु पद्मजं शोणरूपकम् । तृतीयं पद्मजं नाभौ माणिपूरक-
 संज्ञकम् ॥ ७७ ॥ दशारं डादिफान्तार्णं शोभितं हेमवर्णकम् ।
 हृदयेऽनाहतं नाम चतुर्थं पद्मजं भवेत् ॥ ७८ ॥ वादिष्ठान्तार्णसं-
 स्थानं द्वादशच्छदशोभितम् । अतिशोणं वायुबीजं प्रसादस्थान-
 मीरितम् ॥ ७९ ॥ कण्ठस्थानास्थितं पद्मं विशुद्धं नाम पञ्चमम् ।
 सुहेमाऽऽर्धं स्वरोपेतं षोडशच्छदशोभितम् ॥ ८० ॥ आज्ञापद्मं
 भुवोर्मध्ये हृक्षोपेतं द्विपत्रकम् । शरच्चन्द्रनिभं तत्राऽक्षरबीजं विजृ-
 म्भितम् ॥ ८१ ॥ योगसाधनमुख्यानामन्तेषां साधनेन वै । क्रमेण षट्
 सिद्धयो हि प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ ८२ ॥ प्रतिभा प्रथमा सिद्धि-
 द्वितीया श्रवणा स्मृता । तृतीया वेदना देवि तुरीया चेह दर्शना ।
 आस्वादा पंचमी प्रोक्ता वार्ता च षष्ठिका स्मृता ॥ ८३ ॥ बुद्धिर्वि-
 चैचना वेष बुद्धयते बुद्धिरुच्यते । प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रति-
 भाव इति स्थितिः ॥ ८४ ॥ सूक्ष्मेव्यवहितेऽर्त्तते विप्रकृष्टे त्व-
 नागते । सर्वत्र सर्वदा ज्ञानं प्रतिभातुक्रमेण ता ॥ ८५ ॥ श्रवणा स-
 र्व्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः । ह्रस्वदीर्घप्लुतादीना गुह्याना श्रव-
 णादपि ॥ ८६ ॥ स्पर्शस्याऽविगमो यस्तु वेदना तूपपादिता । द-
 र्शना दिव्यरूपाणा दर्शनं चाऽप्रयत्नतः ॥ ८७ ॥ संविद्दिव्यरसे
 तास्मिन्नास्वाटो ह्यप्रयत्नतः । वार्ता च दिव्यगन्धाना तन्मात्रा
 बुद्धिसविदा । विन्दन्ते योगिनस्तस्पादाब्रह्मर्ष्वनं प्रिये ॥ ८८ ॥

१ कन्दतः अग्रे अत्र इति शेषः । २ इदं पद्मवर्णं आशितमहिनामारेण सपृष्टी-
 तम् । ३ प्रतिभावो नम विवेचनमत्राऽपि साक्षात्कारकपनम् । ४ विदुषश्चेमा शेष
 मिष्ठतप्रोक्ता ।

द्विदलध्यानमाहात्म्यं कथितुं नैव शक्यते । करोति पूर्णमभ्यास-
माज्ञापन्ने विचक्षणः ॥ ८९ ॥ अणिमावष्टसिद्धिं हि लभते यो-
गनिष्ठितः । योगी बन्वाहियुच्येत स्वीयया प्रभया स्वयं ॥ ९० ॥
अत ऊर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रारं सरोरुहम् । ब्रह्माण्डाख्यस्य देहस्य
बाह्ये तिष्ठति मुक्तिदम् ॥ ९१ ॥ स्थानस्याऽस्य ज्ञानमात्रेण
नृणां संसारेऽस्मिन्संभवो नैव भूयः । भूतग्रामं संतताभ्यासयोगा-
त्कतुं हर्तुं स्याच्च शक्तिः समग्रा ॥ ९२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां प्रत्याहारवर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

पंचदशोऽध्यायः । धारणावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ अयेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणां पञ्च तत्त्व-
तः । समाहितमनास्त्वं च शृणु देवि तपोधने ॥ १ ॥ अधोत्तमभेदेन
धारणा द्विविधा भवेत् । आद्या स्थूला च सा प्रोक्ता साध्यते पूज-
नादिभिः ॥ २ ॥ शालिग्रामादिमूर्ती वा सर्व्वथा वाऽन्यविग्रहे । अ-
न्या तु योगसाध्या सा सर्व्वोत्कृष्टा प्रगीयते ॥ ३ ॥ यमादिगुणयु-
क्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्य्य-
वेदिभिः ॥ ४ ॥ अस्मिन् ब्रह्मपुरे देवि यदिदं हृदयाम्बुजम् ।
अस्मिन्नेवान्तराकाशे यद्वाहाकाशधारणम् ॥ ५ ॥ इत्येषा धारणे-
त्युक्ता योगशास्त्रविशारदः । तान्त्रिकैर्योगशास्त्रज्ञैर्विहाद्भिश्च सुगि-

१ अत एव “देशबन्धितस्य धारणा” इति योगदर्शनम् । “पृच्छ्यपूतेजोऽनिशले
समुत्थिते पञ्चामके योगपूरे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न दुःख प्राप्तस्य योगमिमं
शरीर ॥ तद्गुणमगोमयमलोलुप्य वर्णप्रसादं स्वरसौष्टवञ्च । गच्छ शुभो मूत्रपुरीषमप्य योग-
प्रवृत्तिं प्रथमं वदन्ति” ॥ इत्यादि श्रुतिः ॥

क्षितेः ॥६॥ धारणाः पञ्चधा प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः पृथक् शृणु ।
भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च। एतेषु पञ्चदेवानां धार-
णात्पञ्चधेय्यते॥७॥ पादादि जानुपर्यन्तं पृथ्वीस्थानं प्रकीर्तितम्
॥ ८ ॥ आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् । आपायो-
र्हृदयान्तश्च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥ आहन्मध्याद्भुवोर्मध्यं
यावहायुकुलं स्मृतम्। आभूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते
॥१०॥ अत्र केचिद्वदन्त्यन्ये योगतत्त्वविवक्षणाः॥ आजानोर्नाभिप-
र्यन्तमपां स्थानमिति द्विजाः ॥११॥ नाभिमध्याद्रलान्तं यद्वह्नि-
स्थानं तदुच्यते। आगलात्तु ललाटान्तं वायुस्थानमिति रितम्॥१२॥
ललाटाद्रन्त्रपर्यन्तमाकाशस्थानमुच्यते । अयुक्तमेतदित्युक्तं शा-
स्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥ १३ ॥ यदि स्याज्ज्वलनस्थानं देहमध्ये
वरानने । अयुक्तं कारणे बहो कार्यरूपस्य संस्थितिः ॥ १४ ॥
कार्यकारणसंयोगात्कार्यहानिर्दहं भवेत् । दृष्टं तत्कार्यरूपेषु
मृदात्मकयदादिषु ॥१५॥ पृथिव्यां धारयेदेवि ब्रह्माणं परमेष्ठि-
नम्। विष्णुमप्स्वनले रुद्रमोह्वरं वायुमण्डले। सदाशिवं तथा व्योम्नि
धारयेत्समाहितः ॥ १६ ॥ पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण
समन्वितम् । ध्यायेच्चतुर्भुजाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ॥ १७ ॥
धारयेत्पञ्च घटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते । पृथिव्या वायुमारोप्य
पृथिव्यां जयमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ वारुणे वायुमारोप्य वकारेण सप्त-
न्वितम् । स्मरेन्नारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं शुचिस्मितम् ॥ १९ ॥
धारयेत्पञ्चघटिकाः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २० ॥ बहो चानिल-
मारोप्य रेफक्षरसमन्वितम् । त्र्यसं च वरदं रुद्रं चतुर्बाहुं जटाध-
रम् ॥२१॥ अस्मोज्ज्वलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरेत् । धारयेत्प-

१ योगिना प्रथमदशायामसंज्ञान पूर्णावस्थायाञ्च प्रत्यक्षज्ञान इति द्विविधमेव ज्ञानं
सम्पद्यते । योगिनामामात्मज्ञानवर्त्ता निश्चितज्ञानवस्तुनोधनार्थमेव भेदेनैव ज्ञानं सम्प-
न्नितम् ।

अघटिका वह्निनाऽसौ न दहते ॥ २२ ॥ मारुतं मरुतः स्थानं
यकारेण समन्वितम् । ईश्वरं नादयुक्तं हि बालेन्दुधृतमौलिनम्
॥ २३ ॥ पञ्चवक्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुधोप-
तकरं सर्वाभरणभूषितम् ॥ २४ ॥ उमाद्विदेहं वरदं सर्वजीव-
हिते रतम् । धारयेत्पञ्चघटिका वायुवद्वचोमगो भवेत् ॥ २५ ॥
आकाशे वायुमारोप्य इकारोपरि शङ्करम् । बिन्दुरूपं महादेवं
व्योमाकारं सदाशिवम् ॥ २६ ॥ शुद्धरुद्रिकसङ्काशं सर्वकार-
णकारणम् । चिन्तयेन्मनसा नित्यं मुहूर्तमपि धारयेत् । स एव मुक्त
इत्युक्तं तान्त्रिकेष्वपि शिक्षितैः ॥ २७ ॥ एतदुक्तं भवत्यत्र देवि
ब्रह्मविदां वरे । ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥
॥ २८ ॥ तस्मिन् सदाशिवे प्राणं चित्तं चानीय कारणे । युक्तचि-
त्तस्तदात्मानं योजयेत्परमेश्वरे ॥ २९ ॥ अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये
योगिनो ब्रह्मविद्धराः । प्रणवेनेव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे
॥ ३० ॥ प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ॥ ३१ ॥ फलं
सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णापिङ्गलम् । चेतसा तं प्रपश्यन्ति सन्तः
संसारभेषजम् ॥ ३२ ॥ त्वं तस्मात्प्रणवेनेव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे । विशुद्धचेतसा प-
श्य नादान्ते ब्रह्म चिन्मयम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये यो-
गिनो ब्रह्मविद्धराः ॥ ३४ ॥ भिषग्वरो वरारोहे योगेन परिनिष्ठितो ।
शरीरं तावदेतत्तु पञ्चभूतात्मकं खलु ॥ ३५ ॥ तदेतत्तु वरारोहे
वातपित्तकफात्मकम् । वातात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनाम्
॥ ३६ ॥ प्राणसंयमनेनेव शोषं याति कलेवरम् । पित्तात्मकानां
त्वचिरान्न शुष्यति कलेवरम् । कफात्मकानामङ्गन्तु सम्पूर्णमिचि-

१ सुतयो योगतत्त्वज्ञा धारणेति क्रियासाधनस्य द्वौ मटी वर्णयन्ति । कार्यरतविभागम-
वलम्ब्य धृता धारणा श्रेया मध्यविधा । कारणब्रह्मधारणा तु सर्वोत्तमा द्वितीयः । धारणा-
नुष्ठानानि बहुभेदयुक्तानि योगतत्त्वविदा श्रीगुरुदेवस्वोपदेशत एव परिश्लेषाणि । अत एव
“तत्र पृथिवीधारणे” इति ० श्रुतिः । “अत परास्य वाक्ता” इति मे ० श्रुतिः ।

राद्धवेत् ॥ ३७ ॥ धारणं कुर्वतस्त्वग्नौ सर्वे नश्यन्ति वातजाः
 ॥ ३८ ॥ पार्थिवे च जलाशे च धारणं कुर्वतः सदा । नश्यन्ति
 श्लेष्मजा रोगा वातजाश्चाचिरात्तथा ॥ ३९ ॥ व्योमाशे मारुतांशे
 च धारणं कुर्वतः सदा । त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न-
 सशयः ॥ ४० ॥ अस्मिन्नर्थे तु तौ ब्रूतामग्निनो तु भिषग्वो ।
 प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं नृणाम् ॥ ४१ ॥ तस्मात्त्वञ्च वरा-
 रोहे नित्यकर्म समाचर । यथादिभिश्च संयुक्ता विधिवद्धारणा
 कुरु ॥ ४२ ॥ इतः परं प्रवक्ष्यामि चिन्मानस्याविकारिणः । ब्रह्म-
 णो ध्यानसिद्ध्यर्थं तं रंगाः त्रियाः शुभाः ॥ ४३ ॥ आयुर्विद्या-
 तकृतप्राणो निरुद्धश्वासनेन वै । याति देवि तदापानात्कुलं बद्धैः
 शनैः शनैः ॥ ४४ ॥ वायुना दीपितो वह्निरपानेन भवेत्तदा ।
 प्रातःकाले प्रदोषे च निशीये च समाहितः । मुहूर्तमन्यसे देवं
 यावत्पञ्चदिनद्वयम् ॥ ४५ ॥ ततस्त्वात्मनि योगज्ञे प्रत्ययाश्च
 पृथक् पृथक् । सम्भवन्ति तदा तस्य जितो यस्य समीरणः ॥ ४६ ॥
 शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः । नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्ना-
 न्यादौ भवन्ति हि ॥ ४७ ॥ अल्पमूत्रपुरीषः स्यात्पणमासे व-
 त्सरेऽपि वा । आसने वाहने पश्चान्न भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥ ४८ ॥
 ततोऽनिलं वायुसंस्तेन सार्द्धं विषा समाधाय निरोधयेत्तम् । ध्या-
 यन्सदा च निणामप्रवृद्धं नाभौ सदा कुण्डलिनं प्रविष्टम् ॥ ४९ ॥
 शिरा समावेष्ट्य मुस्तेन मध्ये त्वन्याश्च भोगेन शिरास्त्वयेव । स्व-
 पुच्छमास्येन निगृह्य सम्यक् पथश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥ ५० ॥
 प्रसुप्तनाभिन्द्र इव श्वसन्ती सदा प्रवृद्धा प्रभया ज्वलन्ती । नाभौ

१ ध्यानसाधन योगस्य परमपयोजनसाधकम् । तदधिकाराप्तये साधकं पूर्वसाधनसम्प-
 भेर्भक्षितव्यम् । अत्र एवामध्यानाधिकारलमात्रागेवानुष्ठेयां शास्त्रविहिता साधनसमूहा
 ह्यत्र वर्ण्यन्ते । एतच्च सर्वं वर्णनं तन्त्रपुराणे पत्तिपदादिभ्यः संप्रद्वीतं ज्ञेयं न पूर्वं । एता
 सर्वा एव क्रिया शब्दार्थज्ञानरूपेण दशाध्यावप्रवचनकोलेऽध्येतव्याः सङ्गुस्त्राभे तु भावतो
 याथास्तरवेनानुष्ठेयाः ।

सदा तिष्ठति कुण्डली सा तिर्य्यङ्मु देहेषु तथेतरेषु ॥५१॥ वायु-
 ना विधुतवह्निशिखाभिः कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् । कुण्डलीं
 दहति यस्त्वहिरूपां संस्पर्न् नस्वस्तु स एव ॥ ५२ ॥ सन्तप्तो
 वह्निना तत्र वायुना च प्रचोदितः । प्रसार्य्य फणमृद्गोमं प्रबोधं
 यात्यसौ तदा ॥ ५३ ॥ बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये प्राणास्तु
 संभूय कलेवरेऽस्मिन् । चरन्ति सर्व्वे सह वह्निनेव यथा पटे त-
 न्तुगतिस्तथैव ॥ ५४ ॥ जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरा-
 यणः । ततो नयेदपानन्तु नाभेरूर्ध्वमिदं स्पर्न् ॥ ५५ ॥ वायुर्य-
 दा वायुसत्वेन सार्द्धं नाभिं त्वतिक्रम्य गतः शरीरे । रोगाश्च
 नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः कान्तिस्तदानीं भवति प्रमुग्धे ॥ ५६ ॥
 ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः पावकेन सह यान्ति समुद्रम् । के चने-
 ह विमृशन्ति तदा स्याद्दीक्षणादिह सुदीपशिखायाः ॥ ५७ ॥
 निरोधितः स्याद्बृदि तने वायुर्मध्ये सदा वायुसत्वेन सार्द्धम् ।
 सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य कुर्यात्पुनस्तूर्द्धमुखं प्रियेऽत्र ॥ ५८ ॥
 प्रबुद्धहृदयाम्भोजे देव्यस्मिन् ब्रह्मणः पुरे । बलाकाग्रेणिवद्बो-
 धि राजते स्म समीरणः ॥ ५९ ॥ आभ्रूपध्यात्सुषुम्नायां संस्थि-
 तो हुतभुक् सदा । सजलाम्बुदमालासु विबुल्लेखेव राजते ॥ ६० ॥
 प्रबुद्धहृत्पद्मजसंस्थितेऽग्नौ प्राणे च तस्मिन् प्रविवेशिते ह । वि-
 ह्वानि बाह्ये च तयान्तरेऽपि दीपादिदृश्यानि भवन्ति सयः ॥
 ॥ ६१ ॥ स वह्निं वायुमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये धिया तदा । ध्याये-
 दनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥ ६२ ॥ तस्मिन् ब्रह्मपुरे देवि
 ब्रह्मेवाज्ञानमोहितः । प्रान्त्याहृष्टः स जीवः स्यादाच्छन्नो मह-
 दादिभिः ॥ ६३ ॥ मध्यमे च हृदयेऽपि ललाटे स्थायुर्वज्ज्वलति लिङ्ग-
 महश्यम् । अस्ति देवि परमार्थमिदं तत्पश्य पश्य मनसा रुचि-
 राभम् ॥ ६४ ॥ ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे वा यः पश्यति ज्ञानमयीं
 प्रभां तु । शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं पश्यन्ति ते ब्रह्म तदेकह-

हृषा ॥ ६५ ॥ मनोलयं यदा याति भूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
 जिह्वाभूलेऽसृत्तत्वाद्यो भूमध्ये चात्मदर्शनम् । कम्पनं च तथाभूर्धि
 मनसैवात्मदर्शनम् ॥ ६६ ॥ देवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि च
 चन्द्रमाः । ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशन्ते हि योगिनाम् ॥ ६७ ॥
 श्रुवोऽन्तरे विष्णुपदे च नाभौ मनोलयं यावदिदं प्रयाति । ता-
 वत्समम्यस्य पुनः समध्ये सोमं सदा संस्मर पूर्णरूपम् ॥ ६८ ॥
 समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्नमृते सुसंस्थे । तस्मिन्
 सदा याति मनोलयश्च मुक्तेः समीपं तदिति ह्रवन्ति ॥ ६९ ॥
 समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च सदात्मनिष्ठे । आनन्द-
 बोधात्मकमस्ति सत्यं त्वं देवि पश्याद्यु विशुद्धबुद्ध्या ॥ ७० ॥
 हृत्पद्मे व्योम्नि यदेकरूपं सत्यं सदानन्दमयं तु सूक्ष्मम् । तद्वत्स
 निर्भासमयं गुहायामिति श्रुतेश्चापि समाश्रुवन्ति ॥ ७१ ॥ अणो-
 रणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तम-
 द्युतं पश्य विशुद्धबुद्ध्या प्रयाणकालेऽपि विहीनशोकेम् ॥ ७२ ॥
 कुण्डलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी । प्राणविषा महाविषा
 यस्ता वेत्ति स वेदैवित् ॥ ७३ ॥ तैलधारानवच्छिन्नं दीर्घघण्टानि-
 नादवत् । अवाच्यं प्रणवस्याहं स साक्षादीश्वरोऽव्ययः ॥ ७४ ॥
 पद्मासन समारुह्य समकायाशिरोधरः । नासाग्रदृष्टिरेकान्ते जपेदो-
 ङ्कारमव्ययम् ॥ ७५ ॥ मूर्ध्नि स्वस्ति लोकाः सोमसूच्याभिदेवताः ।
 तस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तस्मात्प्रार्तिभदर्शनम् ॥ ७६ ॥ शुचि-
 र्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि दशयेत्प्रातिभं सदा । न स लिप्यति पापेन

१ भागुरिपातदृष्टि ४४ श्लोकमारभेतदन्ता क्रिया श्रीमपूज्यपादयोगिनाञ्जयन्कथम
 हविर्गस्योपदिष्टा । २ बुद्धलिनीतत्रम् । अत्राप्याये वर्णता ब्रह्मप्यालोपयोगिनो लभ्यो
 गमन्त्रिधनो ध्यानक्रियासमूहा सर्वे विविष्टोन्नताधिपारिभिरेव सत्तापनीया । ३ ते य
 सहरोरपदेशेनैवानुष्ठानं शक्यन्ते । अत एव— सुखदिष्टमार्गेण इति मु० श्रुते । “सुखा-
 न्कप्रमार्गेण” । “एतद्विषयं मृत्युतारकं गुरुणा लब्धम्” । इत्यादि मृ० श्रुति । ४ वेत्तानि
 पूर्ववचनदनुवर्तनीयम् । ५ वचनद्वय श्रीमपूज्यपादयोगिनाञ्जयन्कथमपिब्रह्मजस्य ।

पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ७७ ॥ क्रिया चेच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी
 रौद्री च वैष्णवी । त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरो-
 मिति ॥ ७८ ॥ ज्योतिर्ध्यानं परो योगो बहुभाग्येन लभ्यते ।
 गुरोः कृपाप्रसादेन प्राप्यते मुरुभक्तितः ॥ ७९ ॥ सृष्टिर्ध्वं क्रिया
 यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति । आत्मा साक्षाद्भवेत्स्मात्तस्माद्भयानं
 विशिष्यते ॥ ८० ॥ प्राणायामादिवद्भवेत् प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।
 प्रत्याहारविषद्भवेत् ज्ञायते धारणा शुभा ॥ ८१ ॥ धारणा द्वा-
 दश प्रोक्तं ध्यानं ध्यानविशारदैः । ध्यानद्वादशकैर्नैव समाधिरभि-
 धीयते ॥ ८२ ॥ यत्तमाधो परं ज्योतिरनन्तं विश्वतो मुखम् ।
 तस्मिन् दृष्टे क्रिया कर्म यातायातं न विद्यते ॥ ८३ ॥ आत्मा-
 नमराणि कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं
 पश्येन्निगूढवत् ॥ ८४ ॥ ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ।
 तन्मनो विलयं याति तदिष्णोः परमं पदम् ॥ ८५ ॥ ओङ्कारध्व-
 निनादेन वायोः संहरणान्तिकम् । निराळम्बं समुद्दिश्य यत्र
 नादो लयं गतः ॥ ८६ ॥ समध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च स्वं
 कुरु । आत्मानं समयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ८७ ॥ स्थि-
 रबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः । निष्क्रियं तदिजानीयान्नमनो
 यत्र लयं गतम् ॥ ८८ ॥ मन्त्रयोगो हृदश्चैव लययोगः पृथक् पृथक् ।
 स्थूलं ज्योतिस्तथा सूक्ष्मं ध्यानस्य त्रिविधं विदुः ॥ ८९ ॥ स्थूलं सू-
 त्तमयं प्रोक्तं ज्योतिस्तेजोमयं तथा । सूक्ष्मं बिन्दुमयं ब्रह्म कुण्ड-
 ली परदेवता ॥ ९० ॥ स्थूलध्यानाच्छतगुणं तेजो ध्यानं प्रचक्षते । तेजो-
 ध्यानाल्लसुगुणं सूक्ष्मध्यानं विशिष्यते ॥ ९१ ॥ परात्परतरं ब्रह्म ध्यानं
 सर्वत्र दुर्लभम् । आत्मा साक्षाद्भवेत्स्मात्तस्माद्भयानं विशिष्यते

१ सूक्ष्मविरिति ७६ श्लोकप्रारम्भे तद्वत् क्रिया १०८ उपनिषत्कथिता । २ पञ्चो-
 पासनामम्भसि यद्विधिषु स्थूलध्यानं ज्योतिःकल्पनाभ्यासं ज्योतिर्ध्यानम् तथा कुण्डलिनीमहास-
 त्तिभ्यामपि यद्विन्दुध्यानञ्च सर्वलयेतानि ध्यानानि सगुणोपामनायामन्तर्भवन्ति एतद्विधि-
 ध्यानानुष्ठानपेक्षया तुरस्तन्त्रस्य अक्षयदर्शय ध्यानानुष्ठानमेव समुपैतत्परतया परिणीयते ।

॥ ९२॥ एवं सम्यस्य सुदीर्घकालं यमादिभिर्युक्ततनुर्मिताशी ।
 आनन्दमासाय गुहां प्रविष्टं मुक्तिं ब्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ॥९३॥
 भूतानि यस्मात्प्रभवन्ति सर्वे येनैव जीवन्ति चराचराणि । जा-
 तानि यस्मिन्विलयं प्रयान्ति तद्ब्रह्म विद्वीति वदन्ति सर्वे ॥९४॥
 इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मनि धारयेत् । कश्चित्कालं म-
 हाप्राप्ते धारणेऽपि पूजिता ॥ ९५ ॥ वेदादेव सदा देवा वेदा-
 देव सदा नराः । वेदादेव सदा लोका वेदादेव महेश्वरः ॥ ९६ ॥
 इति चित्तव्यवस्था या धारणा सा प्रकीर्तिता । ब्रह्मैवाहं सदा
 नाहं देवो यस्योऽथवा नरः ॥ ९७ ॥ न देहेन्द्रियबुद्ध्यादिर्न मा-
 या नान्यदेवता । इति बुद्धिव्यवस्थाऽपि धारणा सेति हि श्रुतिः
 ॥ ९८ ॥ सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं सर्वशास्त्रविशारदे । आगमान्तैक-
 संसिद्धमास्तेषु भवता सदा ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां धारणावर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

ध्यानवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु देवि
 तपोधने । ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ १ ॥ प्रा-
 णायामेर्दहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् । प्रत्याहारेण सं-
 सर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ २ ॥ यदा मनः स्वं विरजं

योगेन सुसमाहितं । काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनांसाग्रावलोक-
नः ॥ ३ ॥ ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु । सगुणं
निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ॥ ४ ॥ मन्त्रयोगानुसारेण
तन्त्रशास्त्रवियानतः । ध्यानं सप्तविधं स्यात् विष्णुदेवस्य पूजने
॥ ५ ॥ चतुर्विंशति रूपञ्च ध्यानं वै शक्तिदेवतम् । शङ्करोपास-
नायाञ्च ध्यानं पञ्चविधं मतम् ॥ ६ ॥ श्रीसूर्यस्य समर्चाया
गणेशस्यापि बह्विधे । उपासनासु कथिते ध्याने द्वे रूपकल्पने

१ अत्र एव “तत्र प्रथमेकानता ध्यानम्” इति योगदर्शनम् “ब्रह्मवा मन समा-
स्था मनसा सर्वाणि ध्यानाः ध्यानेति” । इति कौ० श्रुति । तदेतद्व्यान सर्वस्यानुपासना
काङ्क्ष परम फल । तच्च वैदिकमतरगमुपासन नामरूपात्मक ध्यानफलक । नामात्मकमपि प्र-
थमादिमहाप्रणाल्या वाचिकोपाशुमानसिकजरूप । मेधायामादिभावना रूप तु रूपात्मक । अत
एव “तस्य बाह्य प्रणव तत्रपस्तदर्थभावन” इति योगसूत्र “अपाच्यत पुनर्ध्यायेत्
ध्यानाच्छास्त्र पुनर्जपेत् इत्युपासते प तद्गुणगणनामकस्तौत्रपाठोपि नामानभावमर्हतीति
तस्यापि नामोपासनायां निवृत्ततीतोऽधिकारो बोध्य “एष मे सर्वधर्माणां धर्माधिक-
तमो मत । यद्रक्षसा पुटरीकाश्च स्तविरर्चनर मश” इति स्मरणात् । तथा च कर्मणो
नित्यनेमित्तिकप्रत्यक्षेण ज्ञानस्य अवगमनमनिदिध्यासनरूपेण यथा श्रैविष्य तथैव स्तोत्र-
जन्यालम्बणेनोपासनातिथिव्य शेषम् । २ बहिर्जगतोऽभ्यर्तनप्रवेक्षार्थं द्वारस्वरूप हि प्र-
त्याहारसाधनम् । आत्मसाक्षात्कारस्य च ध्यानसाधनमेव केकरोपाय । प्रत्याहारवन्ध्याना
साधको बहि प्रपञ्चध्यान सहरणमभ्यस्यति ध्यानावस्थायाञ्च बहि प्रपञ्चमेका गति
विस्मृत्य परमात्मयेव समाश्रयन्ते । सगुणध्यानावस्थायां सगुणभाववत्त्वनेन सार्धक-
वस्मृते जगत्प्रपञ्चे तद्भावावत्त्वानुरूपतयेव समवशिष्यते । अत्र सगुणध्यान मुमुक्षुषा
तादृक्प्रदायक न भवति । एवञ्च निर्गुणभावजनकनिर्गुणध्यायमेव सर्वोत्तम गण्यते ।
अत्र महिनाया निर्गुणध्यानविषय एव विस्तरेण वाग्यते । ३ मन्त्रयोगानुसारेण पुनरेषु
तत्रेषु च वर्णितानि बह्विधानि मन्त्रध्यानानि नैव केवल कल्पनाभितानि । पञ्चोपासना-
विधौ ध्यानमेव समाहृतं स वै पूर्ववत्तान्त्रिकसिद्धान्तमेकानुष्ठाय निष्ठा इति तेषां सदृश-
या स्वरूपस्य च विचारेण सर्वे सम्यग्ज्ञातु शक्यते । प्राचीनमहाभागा त्रिकान्तदोशना
धर्मनिष्ठाता सर्व भूदेवताविक्रमावपूर्णा इति प्रसिद्धमेव । मन्त्रयोगस्य वर्णनमिदं श्रीका-
पिलतत्राजम् । अत एव “अहामपि ध्यानयोगेण” इत्यादि श्रुति । श्रैविष्या-
दिपञ्चरूपस्य त्रयो ध्यानेषु एतं चतुर्विंशति पञ्चविंश कपिलतत्रोक्तं ज्ञेयं । तत्रैव
पुराणतत्रादिषु ध्यानावतराण्युक्तानि तानि सर्वाण्यपि समादिसरवास्वेवानुष्ठेयानि ।

॥ ७ ॥ ऊर्द्धधोमध्यभेदेन स्थानानां त्रिविधेन वै । ध्यानं ज्यो-
तिर्मयं प्रोक्तं त्रिविधं हंठयोगिभिः ॥ ८ ॥ लययोगविधानास्तु
सर्वध्यानेषु चोत्तमम् । कथितं पावनं ध्यानं बिन्दुध्यानं पति-
व्रते ॥ ९ ॥ एतस्य साधकः शक्तः कर्तुं ध्यानस्य भावनाम् ।
यदा कुण्डलिनीशक्तिर्जाग्रती तिष्ठति स्थिरा ॥ १० ॥ पूर्वं ते
वर्णिता देवि त्रिया बहुविधा मया । बिन्दुध्यानोपयोगिन्यो
रम्याः श्रेष्ठकैलान्विताः ॥ ११ ॥ त्रिषु योगेषु चोक्तानां ध्याना-
ना धारणाविधिम् । ध्यानरीतिं च नियतं विद्याद्गुरुमुत्ताज्जनः ॥
॥ १२ ॥ प्रागुक्तेषु च सर्वेषु ध्यानेषु परमं मतम् । ध्यानं भा-
वसुरम्यं वै लययोगस्य साधुभिः ॥ १३ ॥ किञ्च मोक्षानुकूला-
यामवस्थायां प्रजायते । शक्तिर्ध्यातुं परं ब्रह्म साधकस्य सु-
योगिनः ॥ १४ ॥ पूर्वमुक्तेषु सर्वेषु ध्यानेषु ध्यानविद्वरे । प्रकृ-
तेः सगुणाया वै सम्बन्धो विद्यते सदा ॥ १५ ॥ ब्रह्मध्याने तु
परमे सम्बन्धो नास्ति तादृशः । अतस्तन्निर्गुणं ध्यानं तत्त्वतो
गदितं बुधैः ॥ १६ ॥ योगिनस्त्रिविधाः सर्वे प्राप्य सिद्धिं स्वसा-
धनैः । लब्ध्वा भगवतः पूर्णां कृपामन्ते परां शुभाम् ॥ १७ ॥
राजयोगाधिकाराणामुपयोगि परात्परम् । कुर्वन्ति ब्रह्मणो
ध्यानं सच्चिदानन्दरूपिणः ॥ १८ ॥ ब्रह्मध्याने तु शक्तिः सा
तदैव ज्ञायते परा । यदा श्रीभगवान् देवः सर्वतापनिवारकः
॥ १९ ॥ सर्वशक्तिः सदा भक्तवत्सलो लोकरजनः । हरिः करो-

१ अत्र एव "प्राणायामस्तथा ध्यानम्" इत्यादि च० श्रुतिः । २ अत्र एव "तेनो-
चितं वा ध्यानम्" इत्यादि वेदा० श्रुतिः । ३ अत्र एव "स्वरूपध्याननिर्गमम्" ।
इत्यादि मु० श्रुतिः । "अमनो ध्यानम्" इत्यादि छां० श्रुतिः । एवं सगुणोपासनब्रह्मो-
पासनेऽनुपासकतया द्वैतध्याने तदनुसारेण ध्यानमपि सगुणनिर्गुणभेदेन द्विविधम् । तत्र
मन्त्रहठयोगे त्रिषु योगेषु यद्ब्रह्म ध्यायति तत्तु सगुणध्यानं यत्तु राजयोगस्यापि ध्यानम्
तन्निर्गुणब्रह्मध्यानम् तदपि पूर्वाभाष्यामगमिभिरनेन प्रत्यक्षप्रवणवित्तवृत्तौ ब्रह्ममभिधिध्यासन-
रूपम् परात्परवर्णितवृत्तौ तु ब्रह्मविभूतितामूष्यभावनात्मकमपरात्परम् ।

ति कल्याणं साधकेषु कृपाकुलः ॥ २० ॥ तथापि ते हितार्थाय
 ब्रह्मध्यानविधिर्मया । वर्ण्यते वर्णनातीतः संक्षेपेण शुचिव्रते
 ॥ २१ ॥ ब्रह्मध्यानविधिश्चैष नेति नेति विचारतः । कूटस्थं पु-
 रुषं पश्यन् ज्ञानं दृश्यानिवारयन् ॥ २२ ॥ द्रष्टारमभिलक्ष्यैव
 प्रपतेत निरन्तरम् । स्थिरः पश्येच्च द्रष्टारं सावधानः सुसंयतः
 ॥ २३ ॥ एवं कियन्तं कालं वै साधकः साधयन् स्थिरः । लयमा-
 पादयन् दृश्यं द्रष्टारं च विलोकयन् ॥ २४ ॥ क्रमेण लभते
 शक्तिं योगिश्रेष्ठः स तत्त्ववित् । ब्रह्मध्याने परोत्कृष्टे सर्वदुःखवि-
 मोचने ॥ २५ ॥ मर्मस्थानानि नाडीनां संस्थानं च पृथक् पृथक् ।
 वायूनां स्थानकर्माणि ज्ञात्वा कर्मात्मवेदनम् ॥ २६ ॥ एवं
 ज्योतिर्मयं शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् । अत्यन्तमचलं नित्यमादि-
 मध्यान्तवर्जितम् ॥ २७ ॥ स्थूलं सूक्ष्ममनाकाशमसंस्पृश्यम-
 चाक्षुषम् । न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनौपमम् ॥ २८ ॥ आ-
 नन्दमजरं सत्यं सदसत्सर्वकारणम् । सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमज-
 मव्ययम् ॥ २९ ॥ अदृश्यं दृश्यमन्तर्ग्यं बहिःस्थं सर्वतोमुख-
 म् । सर्वदृक् सर्वतःपादं सर्वस्पृक् सर्वतः शिवम् ॥ ३० ॥
 ब्रह्म ब्रह्ममयोऽहं स्यामिति यद्वेदनं भवेत् । तदेतन्निर्गुणं ध्यान-
 मिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३१ ॥ एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मा-
 सान्मृत्युजिह्ववेत् । वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥
 ॥ ३२ ॥ जीवन्मुक्तस्य न काऽपि दुःखावाप्तिः कथं च न ।

१ मन्त्रहोत्रादियोगसम्बन्धी यो ध्यानतन्त्रः क्रियासाध्यो गुह्यपदेशसहाय्येनानुष्ठान-
 शक्यते, आत्मध्यानं तु मग्नारूपका साधकस्य तन्त्रज्ञानाधिकारे सज्जात एव सम्भवता-
 धनं भवति । २ अत एव “तमाहुः परमादिति” इत्युक्त्वा “तां योगमिति मन्यन्ते
 स्थिरानिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तास्तदा भवति योगो हि प्रमत्ताव्ययी ।” तथा “निष्कलं
 ध्यायमानः” इत्यादि श्रुतिः । “अथमा प्रतिमामूर्तं जगत्तोत्रादि मप्यया । उत्तमा मानरी
 पूजा सोऽहं पूजोत्तमोत्तमा ॥ अद्वैतमात्मना नास्ति द्वैतमेव विनश्यति । द्वैतद्वैताविभेदेन ब्रह्म
 व्यापयति योगिनः” ॥ इति भाष्यचूडामणितोत्रम् ।

किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥ ३३ ॥ एवं हरौ भ-

१ भव्या ब्रह्मध्यानेन तत्तावत्स्याया परिणतचित्तस्य योगिनो ब्रह्मविभूतिषु श्रीमद्भगवद्गीतामागताऽनुत्तमं तद्ब्रह्मदर्शनं महमैव भवति । तामा दिग्दर्शनं यथा- 'मत् परतरं किं चिन्नान्यदन्ति धनजय । मयि सर्वमिदं प्रोक्तं मुने मणिमणा इव ॥ रसोऽहमस्मिर्वीनेय प्रभासिम् शान्तिमय्या' । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ पृथ्वी गन्ध पृथिव्या च तेजः स्यास्मि विभावर्मा । जीवन् सर्वभूतेषु न पद्यात्म तपस्विषु ॥ काज मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ मनतनम् । बुद्धिर्बुद्धिमातामसि तेजस्तेजस्विनमहम् ॥ ३२ कर्तव्यां च ह कर्मणा-विवाजितम् । धर्मोऽविरहो भूनेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ये चैव सावित्रा भावा राजमा-स्तामसाश्च ये । मत् एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ 'अहमात्मा गुडाकेश स सर्वभूतादायस्थित । अहमादिधं मय्य च भूतानामत एव च ॥ आदिस्थानामहं विष्णुर्व्यतिथा रविरशामान् । मरिचिषमस्थामस्मि नक्षत्राणामहं जशी ॥ वेदानां सामवेदाऽस्मि देवानामस्मि वामन । इन्द्रिणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ रक्षाणां जङ्गमश्चास्मि वितेशो यक्ष-रक्षाम् । वसुधा पावकश्चास्मि मेरुः शिखण्डिनामहम् ॥ एतेधर्मा ये सुखं मां विद्धि पार्थ गृहस्वपतिम् । सेनानीनामहं स्वदं सरमास्मि सत्गरः ॥ महर्षीणां भृगुरहं निरामस्येवम-श्मम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमन्त्यः ॥ अथ यः सर्वभूतानां देवर्षीणां च मारुतः । गन्धर्षीणां रिपवश्च विद्वानां च विद्वाने मुनि । उच्चैः श्रवणमश्वनां विद्धि मां ममृतोद्भवम् । ऐरावतं गरुडैर्गणा नराणां च नराधिपम् ॥ आयुधानां महं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रज्जलश्चास्मि कदर्पं सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ अनन्तश्चास्मि नागाणां वरुणो यद-सामहम् । पितृणामयमां चरस्मि यमं मयमतमहम् । प्रह्लादश्चास्मि ईशानां वानं कतयता मरुम् । मृगाणां च मृगेशोऽहं वीजनेयश्च पक्षिणाम् ॥ पवनं पवनमास्मि गगनं शस्त्रभूतम-हम् । क्षत्रणां मकरश्चास्मि श्वेतमभस्मि जहन्वी ॥ सर्गाणामादित्यश्च मय्यैवाहमर्जुन । अन्दाः सविद्या विद्यानां यदं प्रवदतामहम् ॥ अक्षराणामक्षरमेव ब्रह्म सामामिकस्य च । अहमेवाक्षय कालो धानाहं शिश्नैर्मय्य । मृत्युं सर्वहृत्श्चाहमुद्वहश्च भविष्यताम् । काले श्रीवक्त्रं च नारीणां स्मृतिर्मया धृतिः क्षमा ॥ गृहस्ताम स ग साक्षां मायत्री छन्दसामहम् । मानवानां मार्गशार्थोऽहमुत्तमः कृत्स्नाकरः ॥ धृन् छन्दनमस्मि तेजस्तेजस्विनमहम् । ज-योमि व्यदमयोऽस्मि मय्य सत्त्वतामहम् ॥ वृष्णिनां कर्मदेवोऽस्मि पाण्डवना धनञ्जय । सु-नीलमय्यहं व्यस्य कवीनामुत्तमां कविः ॥ दहो दमयतमस्मि नीतीरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवस्मि गुप्तानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ 'गुणानां चाग्रहं माम्भ्यं गुणिन्योऽपि त्रयो गुणः । अश्रमाणामहं तुर्यो नभ्यर्षणां नपाऽभिजिन् । यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं जनानामभिहितनम् । सत्त्वगुरोऽस्म्यभिर्मियां धेनूनामस्मि वीचनम् । तेजः श्रीं वीरैरर्थ्यं ह्योरन्यानां सामगं मग । वीर्यं तिमिषु विज्ञानं यत्र यत्र स मेऽशकः ॥ 'यथापि सर्वभूतानां बीजं त-दहमर्जुन । न तदस्ति विना यस्यां यया भूतं यथाचरम् ॥ नातोऽस्ति मम दिव्यानां बिभू-तीनां परतः । एष तु देवानां प्रोक्तो विमूनेविस्तरो मया' ॥ इत्यादि ॥

गवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्दय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
 औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुर्यमानस्तच्चाऽपि चित्तबडिशं शनै-
 र्वियुङ्क्ते ॥३४॥ मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विस्क्तं निर्व्वाणमृ-
 च्छति मनः सहसा यथार्चिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधान-
 मेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥ सर्वेन्द्रियगुणा-
 भासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं
 बृहत् ॥३६॥ आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोरणोरणीयान्म-
 हतो महीयान् । तमक्तुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्म-
 हिमानमीशम् ॥ ३७ ॥ य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्य-
 ति । ब्रह्मीभूय स एवं हि वेदपस उदाहृतः ॥ ३८ ॥ विषयास-
 क्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति । यत्नेन विषयासक्तिं तस्मा-
 योगी विवर्जयेत् ॥ ३९ ॥ तस्मात्त्वं च वरारोहे फलं त्यक्तवैव
 नित्यशः । विधिवत्कर्म कुर्व्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥४०॥
 अन्यान्यपि बहून्वाहुर्ध्यानानि ध्यानवित्तपाः । मुल्यान्येतानि
 चेतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥ ४१ ॥ सगुणं गुणहीनं वा वि-
 ज्ञायात्मानमात्मनि । सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा
 कुरु ॥ ४२ ॥ देव्युवाच ॥ स्वामिन्यद्भवता प्रोक्तं ध्यानांगं स-
 र्वतो वरम् । तत्कथं क्रियते नाथ श्रीमता ध्यानसाधनम् ॥४३॥
 श्रीश्रीमयुसूदन उवाच ॥ दृष्ट्वा तत्त्वेन देवेश स्मराम्येनं तु नि-
 त्यशः । तृष्णातुरो यथैवाभस्तद्विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४४ ॥
 हिमेनाकुलितं विश्वं स्मरत्यग्निं यथा तथा । स्मरन्ति सततं विष्णुं
 पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४५ ॥ पतिव्रता यथा नारीं पतिं स्मरति
 नित्यशः । तथा स्मरामि देवेशं विष्णुं विश्वेश्वरेश्वरम् ॥ ४६ ॥
 दूरस्योऽपि यथा गेहं चातको जलदं यथा । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मविद-
 स्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४७ ॥ हंसा मानसमिच्छन्ति ऋ-
 षयः स्मरणं हरेः । मक्ताश्च भक्तिमिच्छन्ति तथा विष्णुं स्मरा-

म्यहम् ॥ ४८ ॥ वैष्णवाश्च यथा भक्तिं पशवश्च यथा तृणम् ।
 धर्ममिच्छन्ति वै संतस्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४९ ॥ प्रा-
 णिनां वल्लभो देहो यत्र आत्माऽवतिष्ठते । आयुर्वाञ्छन्ति वै
 जीवास्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ५० ॥ भ्रमराश्च यथा पुष्पं
 चञ्चवाका दिवाकरम् । यथाऽत्मवल्लभा भक्तिं तथा विष्णुं स्म-
 राम्यहम् ॥ ५१ ॥ यथा भ्रमार्ता विश्रामं निद्रां व्यसनिनो यथा ।
 यथाऽऽलस्योऽश्नतो विद्यां तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ५२ ॥
 सूर्यकान्तस्वेर्योगाद्गन्धिस्तत्र प्रजायते । एवं वै साधुसंयोगाद्गौ
 भक्तिः प्रजायते ॥ ५३ ॥ शीतरश्मिशिला यद्वच्चन्द्रयोगादपः
 स्रवेत् । एवं वैष्णवसंयोगाद्भक्तिर्भवति शाश्वती ॥ कुमुदती
 यथा सोमं दृष्ट्वा पुष्पं विकाशते । तद्वदेव कृता भक्तिर्भुक्तिदा
 सर्वदा नृणाम् ॥ ५४ ॥ यथा नलस्य संव्रस्ता भ्रमरी स्मरणं
 चरेत् । तेन स्मरणयोगेन नलसारूप्यतामियात् ॥ ५५ ॥ अहो
 विष्णोश्च माहात्म्यमद्भुतं लोमहर्षणम् । यदृच्छयापि स्मरणं
 त्रिधा भुक्तिप्रदायकम् ॥ ५६ ॥ एकेन भक्तियोगेन समीपे दृ-
 श्यते क्षणात् । सान्निध्येऽपि स्थितो दूरे नेत्रयो रंजनं यथा ॥ ५७ ॥
 इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितार्या ध्यानवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

भक्तियोगवर्णनम् ।

देव्युवाच ॥ भगवन्भक्तियोगं मे सरहस्यं मुनिर्मलम् । समाधि-
 योगात्प्रथमं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
 उवाच ॥ भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः । तस्मा-

स्तेषां बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनमूयसी ॥ २ ॥ श्रवणं मननं
चैव निदिध्यासनमेव च । परे श्रुते च या भक्तिः परिचर्यादिकं
हरेः । एषा सेवेति संप्रोक्ता यया तद्दर्शनं भवेत् ॥ ३ ॥ स्नेहा-
नुबन्धो यस्तस्मिन्बहुमानपुरःसरः । भक्तिरित्युच्यते सैव करणं
परमीशितुः ॥ ४ ॥ महत्त्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाभिधीयते । त-
थैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिकम् ॥ ५ ॥ माहात्म्यज्ञानपू-
र्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मु-
क्तिर्नचान्यथा ॥ ६ ॥ भक्त्यैव हृष्टिमम्येति विष्णुर्नान्येन केन
चित् । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यदिद्वर्धनम् ॥ ७ ॥ भ-
क्तिस्थः परमो विष्णुस्तथैवेनं वशं नयेत् । तथैव दर्शनं यातः
प्रदयाम्मुक्तिमेतर्था ॥ ८ ॥ यया समस्तलोकानां जीवनं सलिलं
स्मृतं । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं भक्तिरिष्यते ॥ ९ ॥ स तु
भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव प्रिये । साधुभिर्हस्तहृदयो भक्तैर्भ-

१ गारुडे । २ बृहत्संहिता । ३ मायाविमवे । ४ पाद्ये । ५ विष्णुपुराण अतएव
न तत्रापि माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादः । 'ओं तद्विहीनं जगत्प्रणामि' इति श्रीनारदसू-
त्रम् । ६ श्रीभागवते, अत एव ओं "आत्मरूपविरोधेनेति शालिङ्गम्" इति नारद-
सूत्रम् । ७ मयावीभवे पञ्चोपासनाविज्ञानानुसारं पञ्चनामरूपात्मवस्य परब्रह्मण एव
भजनीयतया वेदशास्त्रेषु विवक्षितनाम क्वापि विरोधमप । अत एव पञ्चनामपरब्रह्मण
शिवगीता, गणेशगीता, मगवतीगीता, आदित्यगीता, भगवद्गीता तथा विष्णुशिवदिसहस्र
नामाऽपि सम्पुण्यन्ते । वेदेऽपि 'तदेवाग्निम्स्तदादित्यस्तद्वायुस्तद् चन्द्रमा । तदेव शुक्रं त
इन्द्रं तदप स प्रजापति इति यजु । तथा च "त यथायथोपासते तदेव भवति ॥'
इति श्रुत्या तत्तन्नामरूपात्मकस्व परब्रह्मणो नामरूपाणुपाधिप्रयोगानन्तरं तत्तदुपासकानां त-
त्तदामकऽनङ्कस्त्रमे प्रवेश इति तत्त्वम् । ८ अत एव "अद्वा भक्तिज्ञानयोगादवेहि
इति केवल्योपनिषत्, "भक्तिरेवेन नयति मतिरेवेन दर्शयति भक्तिवशं पुरुषो भक्तिरेव
भूयसी' इति माण्डूक्ये । 'यस्य देवे परा भक्तिर्वशा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथि
तात्पर्या प्रकाशते महामनः" इति श्वेताश्वतथगोपनिषत् । ९ न केवलमुपासनाकाण्ड एव
भक्त्युपयोग किं तु कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डेऽपि तदुक्तं श्रीभगवता व्यासदेवेन "पराधरात्मव
निश्च विष्णुरेव मनात्तनः । इति निश्चित्य मनसा योगद्वितयमभ्यसेत् ॥ योगद्वितय कर्मयोग
ज्ञानयोग चेति तदर्थः ।

क्तजनप्रियः ॥ १० ॥ तस्मिन्निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
 यशो कुर्वन्ति तं भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ ११ ॥ साधवो
 हृदयं तस्य साधूनां हृदयं हि सः । तदन्यत्ते न जानन्ति न
 तेभ्यः स मनागापि ॥ १२ ॥ जन्मांतरसहस्रेषु तपोध्यानसमा-
 धिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजोयते ॥ १३ ॥
 जन्मांतरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजं । वैष्णवत्वं लभेत्कश्चित्स-
 र्वपापक्षमादिह ॥ १४ ॥ केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरा-
 यणाः । अयं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥ १५ ॥
 न तथा ह्यधवान्भद्रे पूयेत तपआदिभिः । यथा कृष्णार्पितप्रा-
 णस्तत्पूरुषनिषेवया ॥ १६ ॥ सध्रीचीनो ह्ययं लोके पंथाः
 क्षेमोऽकुतोभयः । सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥
 ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराहमुस्तं । न निःपु-
 नन्ति सारज्ञे सुराकुंभमिवापगा ॥ १८ ॥ फलीभूतं न तज्ज्ञानं
 वैराग्यं नैव कर्म च । भक्तिर्न यावद्रोर्विदे देहिनां प्रेमलक्षणा ॥
 ॥ १९ ॥ यथाग्निः सुसमृद्धाऽर्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् ।
 तथा तद्विषया भक्तिः करोत्येनांसि कृत्स्नशः ॥ २० ॥ न
 साधयति तंयोगो न सांख्यं धर्मकर्मणी । न स्वाध्यायस्तप-
 स्त्यागो यथा भक्ती रसात्मिका ॥ २१ ॥ भक्त्या न एकया
 ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम् । भक्तिः पुनाति तन्निष्ठा श्व-
 पाकानपि संभवात् ॥ २२ ॥ कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा
 विना । विनानन्दाश्रुकलया शुष्येद्भक्त्या विनाऽऽशयः ॥ २३ ॥

१ अत्र एव “गजान् पतिर्गुणजन्म भवता यदूनां दवाप्रियं कुलपतिं व च किं करो व. ।
 अन्वेतमग भगवान् मज्जा मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचिस्म न अपियोगम्” ॥ इति
 श्रीगुणपादस्य भगवतः शुकदेवस्य वचनं श्रीमद्भगवते, तेन तस्यातिदुर्लभत्वेऽपि तस्यापुपा-
 दशनेत्यादि भगवत्कृपया मनां मगनिनामे तु तत्सौलभ्यमपीत्याह “आ मुह्यतन्मु महत्-
 पयैव भगवत्कृपाऽऽह्ला” इति श्रीभगवद्भक्तम् । “यदृणो तत्तपमा न यद्वि न चैव्यया निर्वै-
 पगाद्ग्राह्यः । ॥ छन्दसा नैव जन्मिन्पुनैवना महत्पादरजो भियेकाम्” इति श्रीमद्भगवते ।

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपज्जते । तं चानुस्मरतश्चित्तं त-
स्मिन्नेव प्रलीयते ॥ २४ ॥ चतुर्विधा भजंते तं जनाः सुकृतिनः
प्रिये । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चान्त्यो विशिष्यन्ते ॥ २५ ॥
अभिसंधाय यद्विंसां दंभं मात्सर्यमेव वा । संरंभी भिन्नदृग्भावं
हरो कुर्यात्स तामसः ॥ २६ ॥ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्य-
मेव वा । अर्चादावर्चयेद्यस्तं पृथग्भावः स राजसः ॥ २७ ॥ क-
र्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्या तदर्पणं । यजेद्यष्टाव्यमिति वा पृथ-

१ एव च समनस्त्वाना देहिना तदनुस्मरणोपपन्नमिदं सत्यमधिकारं सिद्धो भवति इ
तीयमेव भक्तियोगस्य कर्मोद्देश्योऽधिकृता तदुक्तं भगवता “अपि चेत्सुदुराचारो भजते मा
मन्यमाकृ । सायुर्वेव म मत्तव्यं सम्यग्यवसितो हि स ” ॥ “आन्ययोऽधिकृत्यो पा
रपयित्वा मान्यवत् । अतोऽपि विप्रकृमावाला अपि तद्वैभवे ’ इति च भक्तिसूत्राभा-या “यत्रामधेय-
श्रवणानुकीर्तनाद्यद्वयनाधत्तस्मरणदपि कथितं । आदोऽपि मद्य सवनाय कल्पते कुत पुनस्ते
भगवद्गुणानात् । किं तद्गुणानुपुल्लिङ्गमुत्कृष्टाभारिकका यवना ससादय । येऽन्ये च पापा
यदपाश्रयाश्रयाच्युष्यति तस्मै प्रमविणवे नमः ” ॥ इत्यादि श्रीभागवते, तथा चान्यदेशी-
या परधर्मावलम्बिनो यथा केवलं भक्तिमार्गावलम्बेनैवोपनायस्या प्रस्तास्तत्प्रयेषु समुपल-
भ्यन्ते न तथा ते कर्माद्यलक्षणेन कदाचिदपि तामवरणा प्राप्ता रूपं कर्मादिद्विधकारामा-
वान् । तदुदाहरणमात्रं यथा—ईसासमतर्धर्मस्य श्रीमन्केष्मिन्प्रणीत “इमिटेसन आकृ क्राइन्”
महमवर्धमतर्धर्मस्य श्रीमदिमाम्गीजालिप्रणीत “क्रिमीयात् सहादत्” नामादिप्रयेषु नतनिचारा
यथा सति तथा तद्वैभवेनैव गतव्या । अनो वैदिकोपासनागान्येव कैरपि यदि समदुष्टि
तानि मनेषुस्तर्हि ते सर्वेऽप्युज्जति प्राप्नुयुरित्यहो माहृदयान्तिशयो वैदिकधर्मस्य अत्येव सना
तनधर्मत्वेन सर्वदृष्ट्यमानवान् । २ श्रीमद्भगवद्गीताय तत्र त्रयं पूर्वं गीता ज्ञानी तु परमा
मत्ते राधिरागीति मत्ते द्वैविध्यमेव प्राचीनमहर्षिण्येषु श्रीमन्पुण्यादकथयसमता गीणी—“तानि-
मर्थपदा काव्य परस्तात्” इति शास्त्रित्वमस्ति दर्शनसूत्र २९ । तथा श्रीमपूण्यादकथ-
रायणसमता परा “आत्मैकपदा नादरायण ” इति तत्सूत्रान् । श्रीमत्पूण्यादकथरायणमते तु
“उभयपरा शास्त्रित्वं शब्दोपपत्तिभ्याम्” इति सूत्रान् उभयत्र सम्मतिरिति तदुक्तं श्रीम-
भगवता “उदास मने पवैते ज्ञानी तामैव मे मत । आदिनत म हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमा
गतिम् ॥” इति । अत एव “ओ गागी त्रिया गुणभेदादार्थाभेदेददा” । “ओ उत्तर-
स्मात्तरस्मात्पूण्यादकथरायणमते” इति श्रीनारदसूत्रम् । “गीता त्रिविधमिति तेन ननुत्य-
र्थवात्साहचर्यम् । बहिरन्तरस्यमुमयमोष्टि सर्वत्र” इति मतिदर्शनम् ।

गभावः स सात्विकः ॥ २८ ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनिः
 सा स्वभावजा । सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु
 ॥ २९ ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भामिनि । श्रद्धाप-
 योऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३० ॥ श्रद्धापृवाः सर्व-
 धर्मा मनोरथफलप्रदाः । श्रद्धया साध्यते सर्वं श्रद्धया तुष्यते
 हारिः ॥ ३१ ॥ भक्तिर्भक्त्यैव कर्तव्या तथा कर्माणि भक्तिः ।
 कर्माणि श्रद्धाहीनानि न सिध्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ ३२ ॥ सा
 भक्तिर्द्विविधा ज्ञेया सात्विक्या श्रद्धया कृता । वैधी रागात्मिका
 चेति विस्तरं तत्त्वतः शृणु ॥ ३३ ॥ आया शास्त्रगुरुभ्यां या
 श्रुत्वा विष्णो प्रवर्त्यते । साधनानि बहूनि स्युः तस्याः संसा-
 धने प्रिये ॥ ३४ ॥ देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविक कर्मणाम् ।
 सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु यां ॥ ३५ ॥ अनिमि-
 त्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गीयसी । जरयत्याशु या कोशं नि-
 ग्नीर्णमनलो यथा ॥ ३६ ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पाद-
 सेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सत्यमात्मनिवेदनम् ॥ ३७ ॥ इ-
 ति पुंसां पतिता विष्णो भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । नियते भगवत्पद्धा
 बहुसाधनसंभृता ॥ ३८ ॥ प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरो-
 वहम् । धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥ ३९ ॥
 यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविभुद् स कृत्स्नविप्लूतहन्धर्मा वि-
 नष्टाः । सपदि गृहकुटुम्बं दीनमृत्सृज्य दीना बहव इह विहङ्गा
 भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ ४० ॥ मधुसूदनेतन्मंगलं मंगलानां सक-

१ भक्तस्य श्रद्धायाश्च त्रिविध्यं केवलं तयो सात्विकस्यैवोपादेयत्वात् प्रदर्शयति इति-
 रसो राजस्तामसयोर्हेतुत्वमेव साधनेन बोद्धव्यम् । २ देवतामिदियाभिमानिना केवलवै-
 दिकमनुष्ठानपराणां सत्त्वे सत्त्वमात्रप्रधानके भगवति या स्वाभाविकी एकाग्रताख्या वृत्तिरिति
 तदर्थः । ३ इति श्रीमद्भागवते सप्ता स्कान्दे । अत एव "भक्त्या भजनोपसहारादींश्च
 परमैतदेतानां । रागार्थे प्रकीर्तिसाहचर्याभितरेषाम् । अन्तरान्ते तु शेषे स्वरूपास्वादी य
 काश्चिन् । गोष्ठा ॥ समाधिमिद्धि" इति भक्तिदर्शनम् । ४ श्रवणमाहात्म्य श्रीमद्भागवते ।

लनिगमवह्नीसत्फलं चित्स्वरूपं । सकृदपि परिणीतं श्रद्धया हे-
 ल्या वा शशिसुखि नरमात्रं तारयेत्कृष्णनाम ॥ ४१ ॥ चेतो
 दर्पणमार्जनं भव महादावाग्निनिर्वापणं श्रेयःकैरवचंद्रिकावि-
 तरणं विद्यावधूजीवनं । आनंदाम्बुधिबंधनं प्रतिपदं पूर्णामृता-
 स्वादनं सर्वात्मस्त्रपनं परं विजयते श्रीकृष्णसंकीर्तनम् ॥ ४२ ॥
 सा हानिस्तन्यदच्छिद्रं सा चान्यजडबुद्धता । यन्मुहूर्तं क्षणं वापि
 वासुदेवो न चिन्त्यते ॥ ४३ ॥ स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो
 न जातु चित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः ॥ ४४ ॥
 यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं विषः । सद्यः
 क्षिणोत्पन्वद्भयेभती सती यया पदांगुष्ठविनिःसृता सरित् ॥ ४५ ॥
 यथा श्रीर्नित्यमुक्तापि प्राप्तकामापि च स्वयं । उपास्ते विष्णु-
 भवेकमेवं भक्तो हरेर्भवेत् ॥ ४६ ॥ स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां
 भुवि संपदाम् । सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ ४७ ॥
 सन्धे कुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यम् । उद्दि-
 प्रशुद्धेरसदात्मभावात्सर्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ४८ ॥ ए-
 कोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभूधेन तुल्यः ।
 दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ४९ ॥
 नान्यं तदंष्ट्रुपनयादपवर्गमूर्तः क्षेमं जनस्य पारितोभियदेवि
 विद्मः । ब्रह्मा निभेत्यलमतो द्विपारार्घ्यधिष्यः कालस्य तत्किमुत्त
 तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ५० ॥ दास्यादि त्रितयं देवि प्रेमसीमा-
 गतं यदा । भवेत्तदा साधकानामित्यं तत्प्रार्थनं वरम् ॥ ५१ ॥
 यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु
 दह्यमानः । दुःसौपथं तदपि दुःसप्ततद्वियाहं भूमन् भ्रमामि

१ कीर्तनाहास्य पात्रे तथा श्रीकृष्णचैतन्यमहाप्रभुरित्याद्यां व्यत एव “नाह तिष्ठामि
 वैकुण्ठे योनिना दृश्ये न च । मद्रता यत्र गायति तत्र तिष्ठामि नमः” ॥ इति भगवद्वा-
 क्यम् । २ स्मरणमाहास्य श्रीगारुडे । ३ पादसेवामाहास्य श्रीमद्भागवत तथा श्रीम
 द्भगवत्पदे । ४ सर्वनामाहास्य श्रीमद्भागवते । ५ यदनमाहास्य श्रीपादे तथा भगवते ।

वद मे तव दास्ययोगेम् ॥ ५२ ॥ तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री
 दास्य पुनर्जन्मानि जन्मानि स्यात् । महानुभावेन गुणालयेन
 विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गे ॥ ५३ ॥ वपुरादिषु योऽपि कोऽपि वा
 गुणतोऽस्मानि यथा तथाऽपि वा । भगवैस्तव पादपद्मयोहम-
 येव मया समर्पिते ॥ ५४ ॥ श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षितभव-
 ह्य्यासकिः कीर्तने प्रल्हादः स्मरणे तदंभिभजने लक्ष्मीः पृथुः
 पूजने । अन्नरस्त्वभिवदने कपिपविर्दास्येऽय सख्येऽर्चने सर्व-
 स्वात्मनिवेदने बलिरभूत्कृष्णाभिरेश परम् ॥ ५५ ॥ सा त्वं
 मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने । कर्षो हरे-
 र्मंदिरमार्जनादिषु श्रुतिं कुरुष्वाच्युतसत्कपोदये ॥ ५६ ॥ मुकु-
 न्दलिङ्गालषट्शनि दृशो तद्भृत्यगात्रस्पर्शसङ्गम् । घ्राणं च त-
 त्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसना तदर्पिते ॥ ५७ ॥ पादौ
 हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने । कामं च
 दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया इति ॥ ५८ ॥
 तस्या भक्तेः परा काष्ठा सर्वस्वात्मसमर्पणम् । तदाश्रयः प्रप-
 त्तिश्च वरणं शरणागतिः ॥ ५९ ॥ रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽ-
 हमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णो मेमरसप्रदा ॥ ६० ॥
 मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेत्स कथं च न । दोषो यद्यपि तस्य
 स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ ६१ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवाऽस्मीति
 च याचते । अमय सर्वभूतेभ्यो ददात्येतद्वतं हरेः ॥ ६२ ॥
 अतो निवेदनं स्वस्य स्मर्तव्यं सततं प्रिये । स्मरत्येवं कृपापूर-
 पारावारीऽपि तादृशान् ॥ ६३ ॥ एष यं वृणुते लभ्यो न
 मे भक्तः प्रणश्यति । इति तद्वचनाच्चापि ततः सा दृढता

१ दस्यविजय आश्रयभावे । २ सर्वविजय आश्रयभावे । ३ व्याप्तनिवेदनविज्ञाने
 श्रीमन्मधुमूदनस्य । अथ एव 'दृष्टिहेतुप्रवृत्तिरभिज्ञानपातवत्' । इति भक्तिदर्श-
 नम् । ४ श्रीश्रीमार्जने आश्रयभावयम् ।

गतो ॥ ६४ ॥ भावमुत्पादयेत्कांचित्प्रसादेन भूयसा । तदा
 रागात्मिका नात्रा कथ्यते भक्तिकोविदेः ॥ ६५ ॥ निगमकल्प-
 ततोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् । पिबत भागवतं
 रसमालयं मुहुरहो रसिका भवि भावुकाः ॥ ६६ ॥ संसारसिन्धु-
 मतिदुस्तरमुत्तितीर्थोर्नान्यः श्रवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य । लीला-
 कयारसनियेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःसद्वार्दितस्य ॥ ६७ ॥
 उत्कर्षजविशेषैः स भावोऽप्यष्टविधो मतः । आदौ भावस्ततः
 प्रेमा प्रणयः स्नेह एव च ॥ ६८ ॥ रागो मानोऽनुरागश्च महा-
 भावस्तथाष्टमः । विस्तरस्तु यथा शास्त्रं द्रष्टव्यो रसभावुकैः ॥
 ६९ ॥ उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्ण्यसंहारसत्ततः । सर्वे र-
 साश्च भावाश्च तरंगा इव वोरिवो ॥ ७० ॥ एवमेकात्मकेऽर्नेते
 नित्ये ब्रह्ममये सुखे । स्वयं भावे भक्तिरसे भेदां द्वादश कीर्ति-

१ “यदेवैव आत्मा कृष्णे तेन गन्धस्त्वयं आत्मा चिक्नुते तन् स्वात्मा” इति श्रुते । “तत
 प्रेम तथासत्तिर्व्यसन च यदा भवेत् । बाज तदुच्यते सास्त्रे दृढ यत्रापि नश्यति ॥ स्नेहा
 द्वागविनाश इत्यादिमक्यास्याद्गृहाराणि । यदा इत्युच्यतेन कृष्णे कृताः स्वात्मादेव हि” ॥
 इति श्रीमद्भक्त्यार्या । नारदस्य “दक्षिताऽश्विनाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलता”
 इति नारदसूत्रम् । २ श्रीमद्भाष्यटीकाभिनिरस्यामृतमिध्यादिषु न रा बापदेवकृतमुत्पादक-
 हरिलीलादिप्रयोगे तथा भक्तिमीमांसाम्भक्तिस्तायनकृष्णाभृतमहाशयैरेष च विस्तरा द्रष्टव्यः ।
 ३ अत एव “द्रेष्यन्ति कृष्णावाऽमशब्दाश्च गग” इति भक्तिसूत्रम् । “भावप्रधानमाख्या-
 तम्” इति च निरुक्तम् । तत्र आगच्छत वेदवेद्य मन्त्रभावप्रधानमित्यपि महोपममत भवति ।
 ४ अत एव “स्वो वे म” “यम श्रवाय त्वन्वान्दी मयति” इति च सैतरीय-
 श्रुतिः । “किं रसान विनाहो तद्भजनम्” इति भजनि तस्य पुना रसनम्” इति श्रीतानि-
 तीयश्रुतिः । मल्लिङ्गम्भाष्यप्रकारार्थस्माभिर्मितिरमायेन सविस्तरं वर्णित इति । “जन्माद्यस्य
 यतोन्वयत्” इत्यत्र परमहंसप्रियं यत्पुण्या श्रीमत्परमहंसपरिवाजनाचार्यवैष्णवश्रीमत्पुसूदन-
 सारस्वतीपुण्यादास्तदनुसारेण दशोद्गमविशिष्टभक्तिरमायनस्यादिमपच सूत्रभूत “नवरस-
 मितित ना केवल वा पुमर्थं परममिह सुकुन्दे भक्तियोगो वदन्ति” इत्यादि । तत्र पुमर्थं पर
 प्रत्येयम् । तथा च नि ज्ञेयस्यापि परब्रह्मण सच्चिदानन्दा इव नवरसस्याधिभावरूपाः
 स्वरूपविशेषा पुमर्थ इति स्पष्टमेव तत् । “परास्य शक्तिर्विविधं श्रूयते स्वामिनि श्री ज्ञा-
 नवक्त्रिया च । महेन्द्रस्य सगंध ज्ञानमो न पराक्रम” इत्यादि स्वरूपव्याख्यते ।

ताः ॥ ७१ ॥ ईशात्मकास्तत्कृपया भावुकात्मान ईतिताः । दि-
 इमात्रमत्र तन्नाम निर्देशादि उदीर्यते ॥ ७२ ॥ शान्तिर्दास्यं च
 सख्यं च वात्सल्यं रतिरेव च । पंचैव मुख्या गौणास्तु वीरः क-
 रुण एव च ॥ ७३ ॥ अद्भुतो हाससङ्गश्च भयानक इति स्मृतः ।
 बीभत्सश्च तथा रौद्रः सप्तेऽपि रसाः शुभाः ॥ ७४ ॥ शृंगार-
 वीरकरुणाऽद्भुतहास्यभयानकाः । बीभत्सरौद्रौ च रसाः शान्तो
 वत्सल एव च । एवं के चिद्वर्णयति दश भेदान्सुमगलान् ॥ ७५ ॥
 शृंगारी राधिकाया मसिषु सकरुणः ह्वेददग्धेष्वघाहैर्वीभत्सी
 तस्य गर्भे व्रजकुलतनयाचैलचौर्यं प्रहासी । वीरी दैत्येषु राद्री
 कुपितवति तुरासांहि ह्य्यगवीनस्तेषु भीमान् विचित्री निजम-
 हसि शमीदामवन्धे स जीयात् ॥ ७६ ॥ मेढानामशनिर्नुणा न-
 रवरः स्त्रीणां स्मरो भूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसता क्षितिभुजा
 शास्ता स्वपित्रो शिशुः । मृत्युर्भोजपतेर्विराड्विदुषा तत्त्व पर
 योगिना वृष्णीना परदेवतेति विदितो रङ्ग गतः साग्रजः ॥ ७७ ॥
 श्रीमत्सन्तकुमारायाः शतव्रत्सरसात्मकाः । हनूमदुद्वयाश्च
 दास्यास्थादपरा मताः ॥ ७८ ॥ गोपबालाः सुदामायास्तत्सख्या-
 नदभागिनः । यशोदानदगोपायास्तद्दात्सल्याऽभिमानिनः ॥ ७९ ॥
 भैष्मीराधादिरूपेषु शृंगारः परमोऽस्वलः । भीष्मो वीरे दशरथः
 करुणे स्थितिमाप्तवान् ॥ ८० ॥ बल्यर्जुनयशोदाना विश्वरूपस्य
 दर्शने । अत्यद्भुतरसास्वादः कृष्णानुग्रहतोभवेत् ॥ ८१ ॥ गो-
 पालबाला हासस्य श्रीदामोदहनादिषु । एवमन्यत्र भीत्यादि

१ आध्यात्मिकाश्च नित्यनैमित्तिकमन्य द्विधा तत्र नियन्त्रितास्त्वप्रपञ्चः नैमित्तिकाश्च प्र-
 कटा ये चाध्य-मगाद्यनिकारिणो भावकृपापात्रास्ते तु चिदानन्दमयाप्रकटभूतानां नित्य-
 मेव दश-वर्णनं तत्रैव प्रकटनीत्यामव स्वस्वायानामात्रमोवतिराभासो न प्रकटलाभा-
 मिति तदुक्तं । उभयं च मे दिव्यमव यो वति तन्त । मुद्रोऽव नाभिजनात् लवः
 मामजमन्यय इति रत्नायां जयति जननवाम इत्यादिश्रवणवत् तदन्तरालानयव
 भावुकजनमन्ययानति ।

त्रितयेपि विचिंत्यताम् ॥ ८२ ॥ गोप्यः कामाद्गयात्कंसो हे-
पाञ्चेयादयो नृपाः । संबाहृण्यः स्नेहात्पार्था भक्त्या मुनी-
श्वराः ॥ ८३ ॥ ब्रह्माद्वैतज्ञानिनस्तु शांतास्वादपरायणाः । द्वैता-
दास्यं सख्यमापि विशिष्टाद्वैतिनः परम् ॥ ८४ ॥ शुद्धाद्वैतास्तु
वात्सल्यं द्वैताद्वैता रतिं तथा । भजंत्येते ब्रह्मविदः कृतकृत्या
भवन्त्यपी ॥ ८५ ॥ तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये-
त् । निविष्टं भावनापाकान्महाभावो यदा भवेत् ॥ ८६ ॥ कीट-
पेशस्कृतोर्न्यायात्तदा तत्साम्यतामियात् । जीवन्मुक्तो गुणार्तीतः
स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ८७ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र
चैव त्रिक एक कालः । प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रतः स्युस्तुष्टिः
पुष्टिः क्षुदपायोऽनुयासम् ॥ ८८ ॥ तस्यैवाहं ममैवाहो स एवा-
हमिति त्रिधा । भगवद्रसरूपं स्यात्पूर्वोक्त्याम्योसपाकतः ॥ ८९ ॥
त्रिप्रतिमं च यद्रूपं स एवाहमिति स्फुटम् । अपरोक्षदृशिर्हानी
एकभक्तिः स उच्यते ॥ ९० ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमा-

१ तथा च वचनवि सप्रदायेषु परमार्थतो विशेषभावेन सर्वथा वैदिकत्वेनेक्यमस्तीति
स्वस्वाचार्योक्तिसम्प्रदायानुगोपेन स्वहितससाधने तीन यत्न कुर्वतु मात्सर्यं त्यजतु सौहार्दं
भजतिवति सर्वे भगवन् । २ अत एव “ओ गुणमाहृत्यामक्तिरूपासक्तिगुणामतिस्मरणम
सिदास्यामक्तिमह्यमसिक्तात्मासिक्ता सन्धासिक्तामभिवेदनासिक्तमवतानासिपरमवि
हामतिरूपा षष्ठधर्मेऽदशधा भवति” । इति श्रीनारदसूत्रम् । “तत्परिशुद्धिश्च गम्या
लोकुरल्लिगेभ्यः । मगमलबहुमानप्रतिपिहितेहृतविचिकित्सामहिमरुवातितदर्थप्राणस्थानतादी-
यता सर्वतटाश प्रतिवृत्त्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुन्यात्” इति भक्तिदर्शनम् ।
३ श्रीनारदसूत्रादभरममपरिमात्रनागर्गमधुमृदुनमरुदरतिभगवत्पादीयभक्तिरसायने । अत
मत्र “तव वय स्म” इति ऐतरेयब्रुवे तथा “सत्यवि मेदापगमे नाथ तत्राऽहं न मामकीन-
स्त्वम्” इत्यादिश्रीमच्छंकरभगवत्पादा । द्वितीये ममैवमावित्यत्र सर्वरसेषु तत्रापि स्फुट वा-
त्सल्यादिषु रवीयमवन । तृतीये “स एवाहमित्यत्र सोहमस्मि स एवाहमस्मि” इति भुक्ति “हृ-
णोऽह पश्यात गतिं लप्ति त्रिमिति तमना” इति श्रीरामे ब्रजदेव्युक्तिर्विरहे मधुरापुराहमिति
भावदर्शकैति श्रीजयदेवश्च । ४ अत एव “सा परानुरक्तिरीश्वरे” इति भक्तिदर्शनम् ।
“ओ सा तस्मि परमप्रेमरूपा” “ओ भक्ता एकानिनो मुख्या” इति श्रीनारदसूत्रम् ।
“सेवा तमात्रे गतिर्यप्रत्यभिज्ञानम्” इति भक्तिदर्शनम् ।

त्मनः । भूतानि भगवत्पात्मन्नेष भागवतोत्तमः ॥९१॥ न पा-
रमेष्ट्यं न मदेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योग-
सिद्धीत्पुनर्भवं वा तदर्पितात्मेच्छति तद्दिनान्यत् ॥ ९२ ॥ वि-
सृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्दरिद्रवशाभिहितोऽप्यघोषनाशः ।
प्रणयस्शमया धृताग्निपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥९३॥
त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिपार्धमापि यः स वेष्णवाद्यः
॥ ९४ ॥ स भक्तः सर्वदा देवि यथा प्रार्थयते हरिं । तथा शृणु
परं वाच्यं तस्य विष्णुस्त्वावहम् ॥ ९५ ॥ नैवोद्विजे पर दुस्त्ययदे-
तरण्यास्त्वद्दीर्घगायनमहामृतमग्रचित्तः । शोचे ततो विमुसचेतस
इन्द्रियार्यमायासुखाय भरमुद्वहतो विमृदन् ॥ ९६ ॥ प्रायेण दे-
वमुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरंति विज्ञे न परार्थनिष्ठाः ।
नेतान् विहाय कृपणान् विमुसक्षरेको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्र-
मतोऽर्जुपश्ये ॥ ९७ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
सुदुर्लभः प्रज्ञातात्मा कौटिम्बपि सदा प्रिये ॥ ९८ ॥ त्वयापि
सर्वतं देवि भक्त्या सेव्यः सुहृत्सतां । स हि माना पिता चैव कृ-
त्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया भाक्तियोगवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

१ अत एव । “मान्देवसार्द्धिमाप्यमक्यैकत्वमप्युत् । दीयमानं न गृह्णति विना
परसेवनं जना” ॥ इति श्रीभगवद्वाक्यम् । “नार्थेर्भेष पात्रमेष्ट्यं शानं धिष्यं तथैव च ।
रसाधिपत्यं योगार्द्धं न वास्त्विति हरेर्नैव ॥ हरेण दीयमानं वा मानेकं यद्वेश्वरः ।
॥ गृह्णति कदाचितो सत्समाजदन्विता ॥ मर्त्येभ्य तेन वाञ्छन्ति भगवद्देवहानुरा ।
मन्त्रिहृते न तप्रेम यथा दूतरे भवेत् ॥ मर्त्येभ्य दीयमानं वा स्वमन्त्रविमानिनः ।
नैरपेक्षाम वाञ्छन्ति मत्तास्तसेवकोमुखा । एवञ्च वापि वैतन्यं न वाञ्छन्ति कदापि न ।
एव येताह दत्तञ्च स्वयमेव परस्य च ॥ इति श्रीभगवत्सहितायाम् । २ त्रिगुण
जन्माहकारात्परमं परमीश्वरं ततोऽर्कमेव च जंवाधिकार । ईशध्यान एव पूर्णं सद्
जगत्स्य सहजमेव स्वाध्यायमागस्तपश्चर्यमाणं सर्वदा तत्तन्व्यन्मन्त्रेन करोति । नीव-

अष्टादशोऽध्यायः ॥

समाधिवर्णनम् ॥

॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ समाधिमधुना वक्ष्ये भवपाशवि-
नाशनम् । अनाद्यविवानहस्य यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥ आ-
रुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः
कारणमुच्यते ॥ २ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नैगते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ ३ ॥ उद्धरेदात्मना-
त्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मेव चात्मनो बंधुरात्मेव रिपुरा-
त्मनः ॥ ४ ॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसं-

—आहारमृत्पिण्डिनिहिनस्वारान्योऽपूर्णं सन् तमाशु । तस्मैत्यान्यत्रपकारादिपर स्वीयाक-
ल्याणमाप्नोते । यदि स्वसत्त्वा भगवानेव कृपयन्ति तदाऽहं प्रत्ययतिरस्कृतिष्य । परं पारं प्रका-
शमात्मानमाशु पश्यन्त्यात्मकाष्ठस्त प्रत्यन्यजावमुमुक्षापर सत्तेव प्रार्थयते स्वीय कल्याण
वेच्छति । यथा श्रीसत्कर्मगत । “अविनयमपनय विष्णो दमय मन क्षमय विषयमृगतृ-
ष्णाम् । भूतदया विस्तारद तावय सत्साम्पादन ॥ इत्यादिपदस्तोत्रम् । यथा
वा ‘सर्वेन मुनिन सन्तु सर्वे सन्तु निगमया । सर्व भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्द्वेषमाप्नुया-
त् ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द उत्तिष्ठ गरुडध्वज । उत्तिष्ठ कमलकांत धैर्येकदे भद्रं कुरु ॥
न रोदधति मां योगो न सांख्य धर्म एव च । न शङ्कायास्तपस्तपस्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ॥
मत्ताणि यज्ञाद्यन्दाणि तीर्थानि श्रियमा वसा । यथावच्छेदे सत्सङ्ग सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥
मन्मथेन हि देतेय यातुधाना मृगा खगा । गन्धर्वोस्वरस्ते नगा सिद्धाधारणमुद्रका ॥
विद्याधरा मधुचेयु वीर्या दूदा स्त्रियोऽरजः । रजस्तप्य प्रवृत्तयस्तस्मिन्सस्मिन्सुखोऽ-
नघ ॥ बहवो मपद प्राप्तास्त्वाग्रजायाधवादय । वृषपर्षा कनिर्बोणो भयश्चाथ विमोषण ॥
मुप्रीतो हनुमत्पुत्रो गजो गुरो वणिक्पथ । न्यान कृञ्ज व्रजे गोघ्नो यज्ञपत्यस्तथा परे ॥
ते नार्धतमृतिगणा गोपासितमहत्तमा । अत्रतातमनपस सस्तङ्गा मामुपागता ॥ केरुनेन
हि भोभेन गोघ्नो गान्धो नगा मृगा । येन्ये मृदधिये नागा मिद्धा मागायुग्जजया ॥ य न
योगेन साधयेन दानवततपोऽध्वरे । न्याय्यास्त्रायाधमन्यामि प्रभुयाधनत्राणापि इत्यादिपर
महत्त्ववचने सत्त्वोपय भक्तियोगो भागवतमगमाध्य इति परमं नवम् ।

स्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ ५ ॥ तं विद्यातुःस्व-
 संयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनि-
 विण्णचेतसा ॥ ६ ॥ संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेष-
 तः । मनसेवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ ७ ॥ प्रशांत-
 मनस ह्येनं योगिनं सुखयुक्तमम् । उच्येति शांतरजसं ब्रह्मभूतम-
 कल्मषम् ॥ ८ ॥ युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सु-
 खेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ ९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं नि-
 रुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥
 ॥ १० ॥ सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न
 चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ११ ॥ य लब्ध्वा चाऽपरं लाभं
 मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुम्हापि वि-
 चाल्यते ॥ १२ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ई-
 क्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ १३ ॥ परं ज्ञान परं
 साख्य परं कर्म विसृजता । परा भक्तिः समाधिश्च योगपर्य्याय-
 वाचकाः ॥ १४ ॥ ज्ञायते विश्वमखिलं तत्त्वं श्रीपरमात्मनः ।
 साक्षात्कारेण योगेन परं ज्ञानं तदुच्यते ॥ १५ ॥ साख्येन सर्व-
 तत्त्वानि परं तत्त्वमसंख्यया । योगेन साक्षात्क्रियते तत्साख्यं वै
 परं स्मृतम् ॥ १६ ॥ गर्हितं चापि योगार्थं कृष्णप्रीत्यै च कर्म
 यत् । अकामं चापि वेदोक्तं नैष्कर्म्यं तत्प्रचक्षते ॥ १७ ॥ वासु-
 देवात्मकं विश्वं साक्षात्कारेण विंदति । यद्वाभक्त्यं परो लाभः
 तद्देवाय परं स्मृतम् ॥ १८ ॥ सेवया ज्ञानयोगाभ्यां यया सा-
 क्षाज्जनार्दनः ॥ त्रियते सा परा भक्तिः सत्प्रेमात्मादिनी मता ॥
 ॥ १९ ॥ सतत्त्वो युज्यते जीवः समाधौ परमात्मनि । संयोगो
 योगिनां श्रेष्ठो वियोगो वै यदैन्यथा ॥ २० ॥ समाधिः समता-
 यस्या जीवात्मपरमात्मनोः । ब्रह्मण्येव स्थितिर्वा सा समाधिः

प्रत्यगात्मनोः ॥ २१ ॥ ध्यायेद्यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा
 तथा । ध्यात्वेवात्मनि संस्थाप्य नाऽन्यथात्मा वशो भवेत् ॥
 ॥ २२ ॥ एवमेव हि सर्वत्र यत्प्रसक्तस्तु यो नरः । तथात्मा
 सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ अभिन्नता यथा
 गच्छेन्नयम्बु जलधिस्थितम् । तथात्माऽभिन्न एवात्र समाधिं
 समवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ एतदुक्तं भवत्यत्र देवि ब्रह्मविदाम्बरे ।
 कर्मैव विधिवत्कुर्वन्कामसंकल्पवर्जितम् ॥ २५ ॥ वेदान्तेऽपि
 शास्त्रेषु सुशिक्षितमनास्तथा । गुरुणा चोपदिष्टार्थं युक्तयोपेतं वरा-
 नने ॥ २६ ॥ विद्वद्भिः सर्वशान्दोर्ध्विचार्य्य च पुनः पुनः ।
 निश्चितार्थेषु तस्मिंस्तु सुशिक्षितमनाः सदा ॥ २७ ॥ योगमेवाऽ-
 म्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः । ततस्त्वाम्यन्तरेऽधिष्ठेन्वाद्यैर्वा
 कालसूचकैः ॥ २८ ॥ विनिश्चित्यात्मनः कालमन्वेष्ट्वा परमार्थ-
 वित् । निर्भयः सुप्रसन्नात्मा भूत्वा तु विजितेन्द्रियः ॥ २९ ॥
 स्वकर्मनिरतः क्षान्तः सर्वभूतहिते रतः । श्रदाय विषा पु-
 त्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥ ३० ॥ संस्कारानात्मनः सर्व-
 तुपदिश्य तथाऽनघे । पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिश्च समावृते
 ॥ ३१ ॥ भूमौ कुशान् समास्तीर्य्य कृष्णाजिनमयाऽपि वा । त-
 स्मिन् सुवह्णपर्य्यङ्को मन्त्रैर्वह्णकलेवरः ॥ ३२ ॥ आसने नाऽन्य-

१ अत्र एव तदेवास्मात्प्रतिर्भास्य स्वरूपशून्यामिव समाधि । 'तदा द्रष्टुं स्वल्पैव
 स्थानम् । इत्यादि श्रीमन्मन्त्रोपादमगवत्पञ्चजालियोगदर्शने । 'समाधिनिर्गतमत्स्य
 चतनम्' । एवं हि म० श्रुति । 'समाधिरवगोऽभय' । इत्यादि म० श्रुति ।
 २ मुखधर्यकं मुखजालम् । 'अन्तरङ्गममुद्रस्व रोषे वेत्तयतेऽपि वा । ब्रह्मप्रणव
 सङ्गमनादो 'योनिर्मया'मक ॥ मनस्तत्र एव याति तद्विष्णो परम पदम् । तावदाकाशस
 कपो यावच्छब्द प्रवर्तते ॥ नि शब्द तावत् ब्रह्म परमात्मा समीपते । नादो याव मनस्त
 वयादा तेऽपि मनो मनी ॥ यशब्दश्चाहरे क्षीणे नि शब्द परम पदम् । सदा नादानुमधानाम
 सीमा यामना तु या ॥ निरञ्जने स्थिते मनोवाय न सञ्चय । नादकोटिसङ्ख्यानि विद्मो
 दिशतानि च ॥ सर्वं तत्र एव याति ब्रह्मप्रणवनादके । सर्ववस्थानि निर्मित सर्वचिन्तादि
 वाजत ॥ मृतवसिष्ठेने योगी स मुक्तो नात्र संशय ।' इत्यादि नान्येऽपि ॥

धीरास्ते प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः । नवद्वाराणि संयम्य देव्य-
स्मिन् ब्रह्मणः पुरे ॥ ३३ ॥ उन्निद्रहृदयाम्भोजे प्राणायामैः प्र-
बोधिते । व्योम्नि तस्मिन् प्रभारूपेऽप्यन्तरे सर्वकारणे ॥ ३४ ॥
मनोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डितः । मूर्ध्यादायात्मनः
प्राणं भुवोर्मध्ये तदानये ॥ ३५ ॥ कारणे परमानन्दे स्थिते
वायुं विधारयन् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् सुसमाहितः ॥
॥ ३६ ॥ शरीरं संत्यजेद्विद्वाननेन विधिना द्विजः । समाधायम्य-
सेतत्त्वं ययोगेनात्मदर्शनम् ॥ ३७ ॥ तदेव संस्परेद्योगीत्यजन्स्व
तत्कलेवरम् । तं तमेवेत्यसौ भावमिति यद्भगवद्वचः ॥ ३८ ॥
त्वञ्चैव योगमास्थाय ध्यायन्त्यात्मानमात्मनि । स्वकर्मनिरता
शान्ता त्यजान्ते देहमात्मनः ॥ ३९ ॥ ज्ञानेनेव सहेतेन नित्य-
कर्माणि कुर्वतः । निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्देवि करे स्थिता ॥
॥ ४० ॥ सामान्यतो मया देवि वर्णितं मतिमदरे । समाधितश्च-
रूप ते योगानां चरमं फलम् ॥ ४१ ॥ तथा समाधिसिद्ध्याऽन्ते

१ निर्वाक्यममाधिभावप्राप्तस्य योगिनो जीवमुक्तस्य पक्षे जीवनं मरणं वा तुल्यमेव
प्रतिभाति । तथापि ततो निवृत्ताधिकारिणा साविकल्पममाधिता योगिनस्त्वैवोपकारार्थमत्रैव
मुपदिश्यते । साधकमात्म-पश्य हि देहत्यागो विशिष्टाविवृत पादको भवति । अतस्त्व-
स्थानं महतिगमकरो हृद्देशसमूहो नियतमेव ज्ञातव्यः ॥ अथ साधनोपदेशः श्रीमत्पुत्र-
पादयोगीकलचुडामणिमहर्षिपाशवन्वत्सकथितः । अत्रैव बोध्यम् । प्रशमनीया मृत्युहि द्वि-
विधा । योगेन तथा धर्मपुत्रेण । भगवतो जगद्भूतस्य चन्द्राधिपतिनाम्ने ज्ञाता स्म ।
अथा प्राप्तेनोक्ता श्वश्रुतजोत्पाऽपरा । पुर्या विश्वं वर्धये या योगिनः प्राकृत देह त्यक्त्वा
रश्मिरूपायामिति । याया विश्वं पालयित्वा धर्मपुत्रान् दे योगेन तन्मद्भावे धारतापं देह
त्यक्त्वा सूर्यमण्डलात्पात्य स्वर्गप्राप्तिं तत्र स्वरूपायामिति । अन्यरूपेण तु मृत्युं पशुनिरधा
मृत्युरिव मनुष्याणामपीति च प्राचीनं परिहर्तव्यं एव । तन्तु श्रीभगवते 'स्विर सुखं चामन
माश्रितो यतिर्वदा जिह्ममिममं लोकः । वागे च देसो च मनो न मज्जयेत्प्राण नियन्त्रेण
नया जितासु' इत्यादिना योगमर्गेण देहत्यागः । 'योगेनान्ते तत्त्वज्ञानात्प्रथमं त्रयं पश्ये'
इति कान्दिशम् । "स्वर्गद्वारमपावृतं ॥ सुखिनः क्षत्रिया पश्ये तन्मते सुदमीदृशम् ॥ धर्मोऽहं
युद्धाग्नेर्योन्यन्ध्रियस्य न विद्यते" इति च श्रीभगवन्ने । श्रीश्रीमहर्षिपादिव्राह्मणा श्री
तथा सुप्र वाङ्मतानि मान्यथा मतव्यमिति ।

शरीरं त्यजतां नृणां । मोक्षलभप्रकारश्च संक्षेपेणोक्तवानहम् ॥
 ॥ ४२ ॥ अधुना तव कल्याणं चिकीर्षुश्चिरजीविनि । विस्तरेण
 वदिष्यामि समाधेस्तत्त्वमुत्तमम् ॥ ४३ ॥ योगिना परमाराध्यो
 योगशास्त्रप्रवर्तकः । समाधितत्त्वमेवं वे व्याचकार पतञ्जलिः ॥ ४४ ॥
 सम्प्रज्ञातस्तथाऽसम्प्रज्ञातो ह्यो भवतः प्रिये । समाधेर्योगसंसिद्धे-
 र्भेदो योगिसमादृतो ॥ ४५ ॥ सम्प्रज्ञातस्वरूपेण साधवो वै स-
 माधिना । सारूप्यादिप्रदं मोक्षं सम्प्राप्नोति महाफलम् ॥ ४६ ॥
 असम्प्रज्ञातरूपेण परोत्कृष्टसमाधिना । ब्रह्मकैवल्यरूपं च परमं
 लभते फलम् ॥ ४७ ॥ महाभावप्रकाशेन मन्त्रयोगविधानतः ।
 समाधिः साधकानां यो जायते साधनप्रिये ॥ ४८ ॥ यश्च प्रा-
 णनिरोधेन हृदशास्त्रनिरूपितः । समाधिर्जायते सम्यक् साध-
 नानां महत्फलम् ॥ ४९ ॥ यश्चस्यादनुसन्धानाच्चादस्य ज्योतिष-
 स्तथा । समाधिर्लययोगेन जायते मनसो लयात् ॥ ५० ॥ त्रय-
 श्वेते मयोक्तास्ते सम्प्रज्ञाताः समाधयः । योगत्रयस्य योगज्ञे फ-
 लरूपाः प्रकीर्तिताः ॥ ५१ ॥ ज्ञाने तु पूर्णता प्राप्ते ब्रह्मसद्भा-
 वमेत्य वै । राजयोगेन युक्तानां समाधिर्यो भवेत्पुनः ॥ ५२ ॥ स हि
 सर्वसमाधीना श्रेष्ठः प्रेष्टश्च सर्वथा । पुरुषार्थः स एवात्र परमो
 मोहपारकृत् ॥ ५३ ॥ असम्प्रज्ञातरूपोऽसौ समाधिर्जायते यदा ।
 ब्रह्मकैवल्यमेवैतत्साधकानां परं धन ॥ ५४ ॥ स एवोपास्यभाव-
 ध्वोपासनानां परोक्षितम् । सीमा च सा परा सर्वयोगानां सा-

१ सप्रज्ञातसमाधिरवस्थाया पूर्णोऽपि वेगव्यये कोपि मन्त्रचोऽपशिष्येत । अतस्तदवस्थाया
 मूली सति साधकः परमेष्ठिमात्मैक्यमात्म्यादिकमेव कममुक्तिपदं ब्रूयते, ततश्च तस्य
 पुनर्ब्रह्मधनसमाधौ विद्यत एव । अनो हि निर्विश्लेषमसाधिरैव परमोक्षतिविषयः सर्वमय
 रहितश्च भवति ॥ अत एव 'सप्रज्ञातसमाधिः असम्प्रज्ञातनामयः समाधिः इत्यादि सु०
 भूति । २ अत एव 'आमसत्त्व तदा ज्ञानम्' इत्युक्त्वा । 'अस्पर्शयोगे च नाम हृदसो
 सर्वयोगिभे । योगिना विन्यति ह्यात्मादमये मयदर्शिन ॥ अलिङ्गमनाभास निपन ब्रह्म
 तत्तदा । मुप्रज्ञात सद्ब्रूयते समाधिरवस्थोऽमय ।' इत्यादि भूति । ३ 'पुरपापं
 शून्यानां पुणानां प्रक्षिप्रतः कैवल्य स्वकल्पप्रतिष्ठा वा विच्छति' इति योगदर्शनम् ।

धनस्य च ॥ ५५ ॥ सरित्पतौ निविष्टाम्बु यथाऽभिन्नं लयं त्वि-
यात् । तथाऽभिन्नं मनस्तत्र समार्थिं समेवाभ्रयात् ॥ ५६ ॥ नाहं
देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च । न मनोऽहं न बुद्धिश्च
नेव चित्तमहंकृतिः ॥ ५७ ॥ नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निर्न
चानिलः । न चाऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥
॥ ५८ ॥ नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संसृतिः । तदा
साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ५९ ॥ इति धीर्या मु-
निश्रेष्ठ सा समधिनिहोच्यते ॥ ६० ॥ सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं
भजति योगतः । तथात्ममनसोरेक्य समधिगमिषीयते ॥ ६१ ॥
निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः । वृत्तिविस्मरणं
सम्यक् समधिर्ज्ञानसत्तकः ॥ ६२ ॥ ऊर्ध्वपूर्णमधः पूर्णं मध्यपूर्णं
तदात्मकम् । सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य स्तंक्षणम् ॥ ६३ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया समाधिदर्शने नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

वैराग्याऽभ्यासमाहात्म्यवर्णनम् ।

देव्युवाच ॥ कृपया ते कृपासिन्धो प्राणनाथ श्रुतं मया । स-
दाचारादिधर्माणां वर्णनं लोकोत्तमम् ॥ १ ॥ श्रुताश्च देवपू-
जानां भेदा विविधरूपगाः । अष्टाङ्गानां च योगानां पूर्णं विद-
रणं श्रुतम् ॥ २ ॥ श्रुत्वा च परमानन्दो भवतः कृपया मया ।
अनुभूतः पुनः प्रष्टुं प्रणोदयति मा भृशम् ॥ ३ ॥ को वा मि-

१ अत एव 'समाधि' सविन्यासे परज वैक्यतामिति । इत्यादि आत्मपुन्यपादक-
ण्डोपायनवेदन्याम । २ इति श्रीभूतमहितायाम् । ३ इति श्रीमधुसूदनसहितायां महर्षिर्विशिष्टः ।
४ इति श्रीमधुसूदनसहितायां महर्षिर्विशिष्टः । ५ इति श्रीमधुसूदनसहितायां महर्षिर्विशिष्टः ।

योऽस्ति सम्बन्धो धर्माणा बहुरूपिणां । आचारादिसमाध्यन्त-
 नानाभेदजुषां विभो ॥ ४ ॥ किं वाऽवश्यं च कर्तव्यं साधकैः
 सिद्धिवाञ्छकैः । देवं वा वस्तु किं नाम यद्बहु श्रूयते भुवि ॥ ५ ॥
 उपदेशं तैवेतेषु विषयेषु सुधोपमम् । श्रुत्वानुष्ठाय तद्रूपं स्यामहं
 सार्थजीविना ॥ ६ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ परितुष्टोऽस्मि ते
 भद्रे तव प्रश्नैश्च धीमति । अधुनेव प्रवक्ष्यामि यन्मा पृच्छसि
 सुव्रते ॥ ७ ॥ आचारादिसमाध्यन्तसाधनानां पतिव्रते । सर्व्वे-
 पामेक एवेह सम्बन्धः सम्प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥ सदाचाराननुष्ठाय शास्त्रो-
 क्तान् सज्जनहृत्तान् । नरो नरस्त्वमग्येति ह्यन्यथा पशुरेव सः ॥ ९ ॥
 ततो वर्णाश्रमाणाञ्च धर्मान् नानाविधान् प्रिये । नित्यान्नैमित्ति-
 काश्चैव साधयन् संयतेन्द्रियः ॥ १० ॥ बुद्धिमापादयद्बुद्ध्या वि-
 पयेषु च सर्व्वतः । वैराग्यं भजते यर्हि साधकः सुसमाहितः
 ॥ ११ ॥ तदैव जायते चास्य शक्तिर्मुक्तिविधायिनी । उपास-
 नामनुष्ठानुमीश्वरस्य जगत्प्रभोः ॥ १२ ॥ यथैकेन पतत्रेण ह-
 टेनापि सुसन्धिना । न शक्नोति कदाचिद्दे समुद्रं विहङ्गमः
 ॥ १३ ॥ तथा वैराग्यवृद्ध्युत्पत्त्यासाधनास्त्रसमुन्नतिम् । विना नैव
 विमोक्षस्य समुपायोऽस्ति कश्चन ॥ १४ ॥ साधनानि हि स-
 र्व्वाणि सन्ति यावन्ति शौक्ष्ण्यतः । उपासनास्वरूपाणि तानि स-
 र्व्वाणि सुव्रते ॥ १५ ॥ अङ्गानि यानि चाष्टौ हि साधनानां शु-
 चिव्रते । अष्टाङ्गयोगनात्रैव श्रूयन्ते तानि शास्त्रतः ॥ १६ ॥ वै-
 राग्यं साधको गत्वा परिहृत्य बहिर्जगत् । अन्तर्ज्ञानपरो भूत्वा

१ "आर्जव चानृश्यं च दम इन्द्रियनिग्रह । सर्वसाधारण धर्मे चातुर्वर्ण्यं ब्रवीममनु ।" इति
 स्मरणम् । २ अथ एव "अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते" इति भगवद्वाक्यं श्री-
 भद्रगवद्वाक्याम् । ३ आपस्तम्बविश्वसर्षपेतेष्वध्यायेषु संहिताया अम्बो वागता निश्चिना
 एवोपदेशा उपासनाधिकारान्तरात् ज्ञातव्या । स्वोत्कर्षसाधनार्थं साधकैः श्रीमन्नन्दचरणाय
 सौम्यदेव क्रियाजित समन्वयिष्ठो सर्वमेव तदनुष्ठान "क्रियायोग" इति साधनमित्युपासनेति
 च नाम्नः परिचीर्यते ॥

ह्यन्तःस्थो नावसीदति ॥ १७ ॥ साधनानां तयोक्तानां समभ्या-
साच्छन्नैः शनैः । जनैरात्मपदं रम्यं गम्यते नात्र संशयः ॥ १८ ॥
अतो हे चैव पूर्वोक्तिं वाञ्छनीये सदानये । वैराग्यबुद्धेरुत्कर्षः
साधनानाञ्च साधनम् ॥ १९ ॥ किं नामेदं बत सुखं येयं संसा-
रसन्ततिः । जायते मृतये लोको त्रिषते जननाय च ॥ अ-
स्थिराः सर्वे एवेमे सचराचरचेष्टिताः ॥ २० ॥ आपदां पतयः
पापा भावा विभैवभूमयः ॥ २१ ॥ अयःशलाकासदृशाः पर-
स्परमसङ्गिनः । क्षिप्यन्ते केवलं भावा मनःकल्पनया स्वया ॥
॥ २२ ॥ मनः समायत्तमिदं जगदाभोगि दृश्यते । मनश्चासदि-
वाभाति केन स्म परिमोहिताः ॥ २३ ॥ कास्तादृशो यासु न
सन्ति दोषाः कास्ता दिशो यासु न दुःखदाहः । कास्ताः प्रजा
यासु न भङ्गुस्त्वम् कास्ताः क्रिया यासु न नाम माया ॥ २४ ॥
असत्तेव वयं कष्टं विकृष्टा मूढबुद्धयः । मृगतृष्णाभ्रमसा दूरे वने
मुग्धमृगा इव ॥ २५ ॥ न केन चिच्च विक्रीता विक्रीता इव सं-
स्थिताः । बत मूढा वयं सर्वे जनाः किमिव शाब्देरम् ॥ २६ ॥
किमेतेषु प्रपञ्चेषु भोगा नाम सुदुर्भगाः । सुधेव हि वयं मो-
हात्संस्थिता बह्वर्भावनाः ॥ २७ ॥ आ ज्ञातं बहुकालेन व्यर्थ-

१ अत्र एव "अभ्यासवैराग्याभ्या तमिरांश ।" इति श्रीमधुसूदनपादभगवन्पतञ्जलियोगदर्शने । २ 'राज्या राज्या व्यतीतायामावृत्त्यस्य यदा । गाधोदके मस्य ॥ सुखं विदेन कस्तदा ॥ पुष्पाणीव विषि वतमन्त्रं गलमानस । अनवाप्तेषु कामेषु मृत्वाभ्येति मानव ॥ श्व कार्यमद्य कुवात पूर्वोद्ध चानराहिक । न हि प्रलापते मृत्यु कृत बाऽस्य न वा कृत ॥ अर्थाव क्रूर यच्छेयो मा त्वा कालोऽप्यगामहान् । को हि जानति कस्याय मृद्युक्तानो भविष्यति ॥ अदृष्टेभ्येव कार्येषु मृत्युर्वै सप्रवर्षणि । युवैव धर्मशीलं स्यादनिमित्तं हि जीवितम्' इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि । ३ इति श्रीमधुसूदनपादमहाप्रबोधिने । शराव इदं जानमिच वि मूढा । ४ "यद्दृष्टमामागिष्ठश्रीमनुकय समनुजनेत् । ग्राम्यमाहममादद्यादस्यादपि हि यापन ॥ तद्वन्मपारवर्जितरमानिष्टन् अमन पर । यात्रार्थमवादाहार व्याधितो भेषज यथा ॥" श्रीमनुकय रागम् । "स्वदेहजानिस्वसजान् यद्वदगावृर्धोम्यजेत् । स्वसजानस्वकोस्तद्वस्तुन्य शान् वृर्धोम्यजेत् ॥" इति शांतिपर्वणि ।

मेव वयं वने । मोहे निपतिता मुग्धाः श्वप्रे मुग्धा मृगा इव ॥
 ॥ २८ ॥ पर्णानि जीर्णानि यथा तरूणां समेत्य जन्माश्च लघं
 प्रयांति । तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः समेत्य गच्छन्ति कु-
 तोऽप्यहोभिः ॥ २९ ॥ भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानश्च
 रागिणः । अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वयुः ॥ ३० ॥
 युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च स्रण्डनम् । ग्रयश्च तरङ्गा-
 नाभास्था नायुषि युज्यते ॥ ३१ ॥ मनोरमा कर्षति चित्तवृत्तिं
 कर्द्वसाध्या क्षणभङ्गुरा च । व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा श्वत्रोत्थि-
 ता पुष्पलतैव लक्ष्मीः ॥ ३२ ॥ ललनालानसंल्लीना देवि मान-
 वदन्तिनः । प्रबोधं नाधिगच्छन्ति हृवैरापि क्षमाङ्कुशैः ॥ ३३ ॥
 केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताभिशिखा
 नाभ्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ ३४ ॥ कामनाप्रा किरातेन विकी-
 र्णा मुग्धचेतसाम् । नाभ्यो नरविहङ्गानामङ्ग बन्धनवायुराः ॥ ३५ ॥
 यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः । स्त्रिय-
 स्त्यक्त्वा जगत्त्यक्ते जगत्त्यक्त्वा संसीभवेत् ॥ ३६ ॥ दूरं दूरमि-
 तो गत्वा समेत्य च पुनः पुनः । भ्रमत्याशु दिग्गन्तेषु तृष्णी-
 न्मत्ता तुरङ्गमी ॥ ३७ ॥ कुटिलां कोमलस्पर्शां विपवैषम्यशंसि-
 नी । दशत्यपि मनाक् स्पृष्ट्वा तृष्णा कृष्णैव भोगिनी ॥ ३८ ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्ण-
 वर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ३९ ॥ कामिन्येषा बहुमलवसा-
 मांसव्रीभत्सकाया चित्रं मोदं जनयति मनो मोहयन्ती जना-
 नाम् । चित्रं लोकास्ततवहुतरायासलभ्यं कदर्थं रक्षासेदात्कृ-

१ इति श्रीमद्युज्यपादमहर्षिस्तोत्रम् । २ “ एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च परिणं च ।
 तृष्णाबद्ध जगत्सर्वं च न न्यरिवर्तते ॥ विसृतनुर्वयैवायमनुरूपः सर्वतो विभे । तृष्णातनुनाय-
 तत्साया देहात् । सदा ॥ मृच्छा मयः यथा बन्धे ससागवति वायकः । तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णा-
 मृच्छा निवद्वर्धने ॥ ” इति शनिपर्वणि । ३ इति श्रीमद्युज्यपादमहर्षिस्तोत्रम् । कृष्णद्वैपायनवेदव्यासस्य ।

तद्वहुभयं काश्चनं कौमयन्ते ॥ ४० ॥ आदित्यस्य गतागतै-
रदग्धः संसीयते जीवितं व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो
न विज्ञायते । दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमादिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ४१ ॥ एवं ह्येषा
विषयमृगतद् नामदुःखैकहेतुन्ते ज्ञानाविषयफलकृत्तूनमापातर-
म्या । हेया सर्वैर्मलमतिभिर्ज्ञानवैर्याश्रयेण व्यक्तो बुद्धा सद-
सदनिशं स्पैर्यमापद्य सम्यक् ॥ ४२ ॥ भोगे रोगभयं कुले
च्युतिभयं चित्ते नृपालाद्भयं माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे
जराया भयम् । शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ता-
द्भयं सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणा वैराग्यमेवाभयम् ॥ ४३ ॥
इति विषयनिकांशं लौकिकेऽलौकिके वा नियतमलिनरूपे पूर्ण-
वैराग्यभाजाम् । मनसि मलविहीने पुण्यशीलक्रियाणां समुदय-
ति परा सा दिव्यवैराग्यबुद्धिः ॥ ४४ ॥ वैराग्यात्मकमशो विशुद्धि-
मनिशं यायात्सदासाधनेर्बुद्धिर्दार्ढ्यमियं विरक्तिजननी यायाद्भू-
शं माचिरम् । दार्ढ्याच्चैव तदा क्रमेण सुमतेः साधोर्विरक्तस्य वै
ज्ञानं याति सदा सुवृद्धिमतुलं चित्ते परं शोभनम् ॥ ४५ ॥ ए-

१ अत्र एव "किमग्रहेयं कनक्य काना" इति श्रीमत्पुण्यपादसङ्गताचार्यभगवतः ।
"निर्विषयस्त्वय्य मनसो मृत्तिमिव्यने" इति बृ० श्रुतिः । "या दुस्त्वज्ञा दुर्मतिर्भयं न
जीयति जीयते । याऽसौ प्रणालिको गेयस्तां तृणां त्वज्जलं सुखम् ॥" इति श्रीपुण्यपाद-
कृष्णद्वैपायनवेदव्यसभगवतः श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । २ इति वैराग्यश्लोकस्थम् । अत्र
एव "आग्निं निशम्य च धूर्त्तस्ति मन्यमानो तपः । माम्ति तपसमं दुःखं अपि न त्यजामस
सुखं ॥" इति श्रीमत्पुण्यपादभगवतः कृष्णद्वैपायनवेदव्यासस्य श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि ।
३ अत्रैव विद्वत्पुण्यपादभगवतः भेदद्वैराग्यं चत्वारो भवन्ति । तथा च प्रथमं
मन्त्रद्वैराग्यं नामाधिकारं सह चतुर्वैराग्याणां मन्त्रो विद्यते । यथा हि मन्त्रमैव
राग्यवत् साधको मन्त्रप्रयोगम्, उत्तमवैराग्यवत् हठयोगम्, अधिमात्रवैराग्यवत् लययो-
गम्, परवैराग्यवत् रागवैराग्यवत् अन्तिष्ठेति श्रुतिवृत्तं भवति । परवैराग्यस्य
मन्त्रश्लेषकानेनैव सति न्यायः समवति । एव च वैराग्यविक्रमाधनयोः परस्परं घटितं सम्भ-
वति विद्यते । अत्र एव "ममत्वेन भवेज्जो निर्ममत्वेन केवलम्" इत्यादि श्रुतिः ।

वञ्चैव यथा शनैः सुदृढतां संयाति वैरागिवा शक्तिः सत्पुरुषा-
र्थकृत्प्रतिदिनं वृद्धिं तथा गच्छति । शक्तिः सा पुरुषार्थसाधन-
कारी सम्यक् प्रयुक्ता जनैरन्ते मोक्षपदं परं नयति तान् सर्वा-
भिलाषास्पदम् ॥ ४६ ॥ सर्वमेवेह हि सदा संसारे तत्त्वविद्वरे ।
सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ४७ ॥ इह हीन्दो-
न्निवेदेति शीतलाह्लादनं हृदि । परिस्पन्दफलप्राप्तौ पौरुषादेव
नान्यतः ॥ ४८ ॥ पौरुषं स्पन्दफलवद्दृष्टं प्रत्यक्षतो न यत् । क-
ल्पितं मोहितैर्मन्देर्देवं किञ्चिन्न विचिंते ॥ ४९ ॥ साधूपदिष्टमा-
र्गेण यन्मनोऽङ्गविचेष्टितम् । तत्पौरुषं तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टि-
तम् ॥ ५० ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।
तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ ५१ ॥ अनर्थः प्रा-
प्यते यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् । अनर्थकर्तृ बलवत्तत्र ज्ञेयं
स्वपौरुषम् ॥ ५२ ॥ द्वौ हुंहाविब युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ।
प्राक्तनश्चेहिकश्चैव शाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ॥ ५३ ॥ अतः पुरु-
षयत्नेन यतितव्यं तथा यथा । पुंसा तन्त्रेण सयोगाद्येनाश्वयत-
नो जयेत् ॥ ५४ ॥ परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्ताग्नितूर्णयन् ।
शुभेनाशुभमुन्मुक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ५५ ॥ तावत्तावत्प्रय-
त्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् । प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति
स्वयम् ॥ ५६ ॥ शुभेन पौरुषेणाशु शुभमासायते कलम् । अ-
शुभेनाशुभं नित्यं देवं नाम न किञ्च न ॥ ५७ ॥ न गन्तव्यम-
नुयोगैः साम्यं पुरुषगर्हभैः । उद्योगस्तु यथाशास्त्रं लोकहितय-
सिद्धये ॥ ५८ ॥ योऽयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् । अ-
वश्यं स तमाप्नोति न चेदहान्निवर्त्तते ॥ ५९ ॥ पौरुषेण प्रय-
त्नेन त्रैलोक्येऽन्यसुन्दराम् । कश्चित्प्राणिविशेषो हि शक्ततां

१ इति श्रीमत्पुण्ड्रपादमहर्षिचरितः । दैर प्राग्वा, तदपि पूर्वानुष्ठितं पौरुषमेव न नृ-
तनोऽन्यत् । २ हुंहा मये ।

समुपागतः ॥ ६० ॥ सारेण पुरुषार्थेन स्वेनैव मकरध्वजः । क-
 श्चिदेव पुमानेव पुरुषोत्तमतां गतः ॥ ६१ ॥ दैन्यदारीद्रवदुः-
 स्वार्त्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः । पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्र-
 तुल्यताम् ॥ ६२ ॥ विश्वामित्रेण मुनिना देवमुत्सृज्य दूरतः ।
 पौरुषेणैव सम्प्राप्तं ब्राह्मण्यं देवि नान्यथा ॥ ६३ ॥ उत्साह दे-
 वसंपातं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे । पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवे-
 श्वराः ॥ ६४ ॥ यथा यथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति देवमस्तु तदेव च ॥ ६५ ॥ क्रमेणोपार्जि-
 तेऽप्यर्थं नष्टे कार्प्या न सेदता । न बलं यत्र मे शक्तं तत्र का
 परिदेवता ॥ ६६ ॥ यथाशास्त्रमनुच्छिन्नां मर्यादां स्वामनुज्झतः ।
 उपतिष्ठन्ति सर्व्वाणि रत्नान्यम्बुनिधाविव ॥ ६७ ॥ शास्त्रतो
 गुरुतश्चैव स्वतश्चैति त्रिसिद्धयः । सर्व्वत्र पुरुषार्थस्य न देवस्य
 कदा च न ॥ ६८ ॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् । प्र-
 यत्नाच्चित्तमित्येष सर्व्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ६९ ॥ पुरुषो जायते
 लोके वर्द्धते जीर्ण्यते पुनः । न तत्र दृश्यते देवं जरायौवनवा-
 ल्यवत् ॥ ७० ॥ देशादेशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणम् । व्या-
 पारश्च तथाङ्गानां पौरुषेण न देवतः ॥ ७१ ॥ स्वकर्मफलस-
 म्प्राप्ताविदमित्यमितीति याः । गिरस्ता देवनाम्नेवाः प्रसिद्धिं
 समुपागताः ॥ ७२ ॥ भावीत्यवश्यमेवार्थः पुरुषार्थेकसाधनः ।
 यः सोऽस्मिन्नलोकसंपाते देवशब्देन कथ्यते ॥ ७३ ॥ यदेव ती-
 व्रसंवेगाद्दृढं कर्म कृतं पुरा । तदेव देवशब्देन पर्यायेणैव
 कथ्यते ॥ ७४ ॥ तत्रैव मूढमतिभिर्देवमस्तीति निश्चयः । आ-
 त्तःस्ते दुःस्वबोधेन रज्ज्वामिव भुजङ्गमः ॥ ७५ ॥ मूढः प्रकल्पितं
 देवं तत्परास्ते क्षयं गताः । प्राज्ञास्तु पुरुषार्थेन पदमुत्तममागताः
 ॥ ७६ ॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरेत् । पौरु-
 षेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ७७ ॥ अन्युत्पन्नमना

यावद्भवस्यज्ञाततत्पदा । गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥
 ॥ ७८ ॥ आलस्यो यदि न भवेज्जगत्यनर्थः को न स्याद्बहुधनको
 बहुश्रुतो वा । आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता सम्पूर्णा नरप-
 शुभिश्च निर्धनेश्च ॥ ७९ ॥ तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः
 सत्समागमैः । प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत् ॥
 ॥ ८० ॥ एवं सर्वहितार्थाय तव चैव विशेषतः । विस्तरेण
 मया प्रोक्त लोकानां हितसाधनम् ॥ ८१ ॥ रहस्यं रम्यतात्पर्यं
 सर्वशास्त्रनियन्त्रितम् । वैराग्यस्य प्रशस्तस्य पुरुषार्थस्य शो-
 भने ॥ ८२ ॥ एवं मदुपदेशेन पूर्णसाधकता गता । यतस्व मु-
 क्तिमभ्येतुं संसारार्णवतारिणीम् ॥ ८३ ॥ देव्युवाच ॥ सच्छास्त्र-
 श्रवणान्नाथ मयि ते च कृपावशात् । वित्ते संसारवैराग्यमुदितं
 मे महाफलम् ॥ ८४ ॥ कस्तु पुरुषकारो मेऽनुष्ठेयः कश्च वाऽ-
 न्यथा । एवं विचारमापन्ना बुद्धिर्मे कुण्ठिता भृशम् ॥ ८५ ॥
 एकतः शास्त्रकाराणां विरोधः परिदृश्यते । मिथो मतेषु सर्वेषु
 बुद्धिस्तेन प्रतार्यते ॥ ८६ ॥ ततश्च साधनादीना संख्याहीना
 जगद्गुरो । सन्ति नानाऽधिकाराश्च बुद्धिस्तेन प्रमुह्यते ॥ ८७ ॥
 सन्देहं मे कृपासिन्धो मनस्तिमिरनाशक । अपनेदुभिमं नाथ

१ पूर्वकाले चारिमभारते आर्यगणा सर्वेपि निरागसा सोत्साहा सन्यगुशोगशक्ति
 आपन्नेदयकर्मणो प्रतिमता सत्वशालिनो दक्षधर्तुर्विषयपुरुषार्थशालिन “कणश क्षणशक्षीव
 विद्यामर्थं च साधयेत् । न वक्ष्य दिवस कुर्यात्” इतिप्रमाणान्ता पालयतोऽप्रमत्ता प्रयत्नपरा
 बह्व एवासात् । तदृष्टौव पगमोप्राति सर्वेष्वेव पुरगार्थेषु तदागीमसीत् । तदैपरीत्येनेदानि-
 तना यत आर्यगणा सति अत एवार्थमावशून्या अन्यैरभ्यर्थमाना पुरुषार्थरहिता स्वीयदेश
 विद्याधनसद्गुणावन्तिकात्सार स्वविपरीताना पूर्वपद्धतिमनुगमता सता शील यत्न समुपहसति
 न सहानुभूति कुर्वतीत्यवहो विपसा गति कान्श्य । ऐहलौकिकी पारलौकिकी काऽपि नित-
 तमपमा सिद्धि पुरप्राप्तगमन्तरा कैरपि कदापि न लब्धास्ति । “गच्छन्निपौनिका पति
 समुद्रमपि रूपयेत् । अगच्छन्वेनेतेयोऽपि पदमेक न गच्छति” अत सर्वैरपि स्वभिमतपुरु-
 पार्थपरमन्यम् । अत एव “ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । सूरस्य धारा निधिता
 दुग्धया दुग्धं पयस्तत्त्ववो वेदन्ति ।” इति श्रुति ।

त्वमेवार्हसि साम्प्रतम् ॥ ८८ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । माने-
 ऽक्ष्यद्विकणादवाक् कपिलवाक् त्वंशब्दवाच्ये तदो वाच्ये श-
 ण्डिलजादिवाक् फणिवचस्तात्पर्यवद्भीप्रहे । मीमांसा मतिशो-
 धि कर्मनिचये वेदान्तशास्त्रोकयस्तत्त्वं लक्ष्याविनिर्णयेऽनभिमते
 का वा विरोधे क्षतिः ॥ ८९ ॥ आचार्या वै महर्षीणां पूज्यानां
 देवि सर्वथा । मतेषु न विरोधोऽस्ति कुत्रापि श्रुतिसाधने
 ॥ ९० ॥ सप्तानां ज्ञानभूमीनां साधकस्यासिलस्य वै । भेदादि-
 रोध इत्येवं दर्शनेषु प्रतीयते ॥ ९१ ॥ ज्ञानस्य तु समस्तस्य शास्त्रे
 वा दर्शने क्वचित् । न विरोधो न भिन्नत्वं दृश्यते श्रूयते बुधेः
 ॥ ९२ ॥ यावन्तो धर्ममार्गा वै पृथिव्यां चलिताः पुरा । वेदोक्तं
 धर्मवित्ताने सर्वेषां कारणं मतम् ॥ ९३ ॥ प्रकृतीनामसंख्य-
 त्वान्नराणां पृथिवीतले । साधनानि भवेयुश्चेदसंख्यातानि का
 क्षतिः ॥ ९४ ॥ धर्मसंसाधनस्यास्य द्वे तु लक्ष्ये प्रकीर्तिते ।
 स्वर्गश्चैवापवर्गश्च सर्वमानाभिलक्षितः ॥ ९५ ॥ निकृष्टत्वेऽधि-
 कारस्य लक्ष्यः स्वर्गो भवत्युत । श्रेष्ठत्वे चास्य सर्वत्र मोक्ष

१ सप्तदर्शनविषयमुद्दिश्य विस्तृता टिप्पणी योगभेदानामाप्याये द्रष्टव्या । स्वभावसिद्ध
 समविद्या मनुन्याणां ज्ञानावस्थामनुसृत्यैव सप्तदर्शनविज्ञानस्याविर्भावोऽभवत् । अत्राय भाष्येव
 रीतिभेदस्तेषु शास्त्रेषु न वैयर्थ्यविहृतो विषयभेदात् । तत्र हि बहिर्दृष्ट्यैव दृष्टेयं विषयेषु
 भेदबुद्धिः सञ्जायते । तत्रस्तु महर्षीणां पूज्यसमाना विचारेषु न कश्चिदस्य मतभेदः ।
 एतद्विस्तार परिशिष्टाप्याये द्रष्टव्यः । २ सनातनधर्मविज्ञानमार्गो धर्ममार्गो कश्चाप्य जगति
 प्रचारितं विदेशीय महम्मदीय ईसागुप्तमत वा स्वदेशीय जैनबौद्धादिक वा सङ्गनादिना दूष-
 यितुमैव प्रवर्तते । यथा हि बहुपुत्रवत् वस्त्वत् पिता ज्ञानाज्ञानवात्सव्यीवनादिविशेष्यतास्व-
 पुत्रान्यथैवित्येहेतुकारणकयती, तथा लक्ष्यविषय भिन्नारसाधनानां परावरावभेदेन धर्मशास्त्राणां
 विविधानामपट्टेष्टेष्टव्यरूपेणाऽपि सनातनधर्मविज्ञानमार्गं सर्वानेव तान् धर्ममार्गानुजिता-
 दरेणैव म्मादित्ये । श्रीमद्वाङ्म जगत्पितेव सनातनवैदिकधर्मापि सर्वव्यापकं समदर्शं मा-
 र्गजनीहितकरी पूर्णज्ञानयुक्तं च । अत एव “एकमोऽव्यवहारे” “सुत्रभाष्यमेकमेव स किं-
 दानन्दद्वैतकरमात्रा” इत्यादिश्रुतिः । ३ अत एव “यतोऽभ्युदयानि श्रेयास्मिद्धिं स धर्मः ।”
 “सद्ब्रह्मणाश्रयस्य प्राधान्यम् ।” इति पूज्यपादमहर्षिकणादवैशाखदर्शने ।

एवाभिलक्ष्यते ॥९६॥ एवञ्च न विरोधोऽस्ति वैदिकेषु मतेष्वपि ।
नेव वा ज्ञानवैषम्यं सर्वमेकरसं स्मृतम् ॥ ९७ ॥ सत्यं नामाव्ययं
नित्यमविकारि तथैव च । सर्वधर्माविरुद्धेन योगेनेतदवाप्यते ॥
॥ ९८ ॥ त्वया यत्साधनं ज्ञातं सद्गुरोरुपदेशतः । प्रकृतेरनुकूलं
यत्तन्मुख्यं विद्धि सर्वदा ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां वैराग्याऽध्यासमाहात्म्यवर्णनं नाम
ऊनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ।

ज्ञानयोगवर्णनम् ।

देव्युवाच । के वा विभागा वेदानां तात्पर्यं वा किमुत्तमम् ।
पुनस्तारतरं हृषं वद मां कृपया प्रभो ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
उवाच । उपासनापरः काण्डः कर्मकाण्डस्तथाऽपरः । ज्ञानका-
ण्डश्च वेदानां विभागाः प्रथितास्तथः ॥ २ ॥ तत्राहं प्रोक्तवान्

१ अत एव “मर्थ वेदा युत्तमं मुप्रमाणा ब्राह्म ज्ञान परम त्वेकमेव । प्रकाशयन् न
विरोधं कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहामे ॥” इति श्रीमध्वभाष्योदाहृतपैङ्गि श्रुति । २ इति
श्रीमत्पु रपादभगवत् वेदव्यास श्रीमहाभास्ते । ३ परब्रह्मभावतुका यथा सच्चिदानन्द इति
त्रिधा तदनुभवं कुरुति तथैव शब्दप्रकरणे वेदस्यापि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण त्रीन्म वेदवि-
द्विर्ज्ञायते । ते च वेदा “अनन्ता वै वेदा ” इति श्रुतेर्यद्यप्यनन्तास्तथाप्यस्मिन्कल्पे यावा-
स्तद्भागो मुनिभिर्दृष्ट स एव श्रीमत्परा गुरोरेषु कथ्यते तत्तथा “ तथाऽपि मुनिगार्हत्या
शास्त्राभेदेन भेदित । अनन्ता वै द्विजा वेदा वेदार्थाऽपि द्विजोत्तमा ॥ अनन्तो वेदवेद्यस्य
शकरस्य शिवस्य तु । मायया न स्वरूपेण द्विजा हा देवैर्भवम् ॥ ब्रह्माणं मुनय एव
मृगं तस्मै महेश्वरः । दत्तवानप्यिला वेदानात्मन्येव स्थितानिमात्र ॥ ब्रह्मा सर्वभूतकर्ता
शिवस्य परमात्मन । प्रसादादेव यदस्य स्मृतौ सम्भार मुक्ता ॥ निष्णोवेभ्यजगत्प्रभो
विश्वेशस्य शिवस्य तु । आज्ञया फण्या यतो ग्यामो जने गुरुमम् ॥ ॥ पुनर्देवदेवस्य
प्रसादादभिव्यक्ते । मक्षिण मङ्गलान्वेदाश्चतुर्धा वृत्तवान द्विजा ॥ ऋग्वेद प्रथम प्रोक्तो-

भद्रे तत्त्वानि निखिलानि वै । सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपाणि स्थूलानि
परमाणि च ॥ ३ ॥ सर्व्याणि सुगभीराणि भक्तिगर्भाणि शोभने ।
उपासनाविषयिणो वेदकाण्डस्य ते पुरा ॥ ४ ॥ अधुना ते
हितार्थाय ज्ञानकाण्डस्य चोत्तमम् । रहस्यं रम्यतात्पर्यं वर्णयामि
शुचित्रते ॥ ५ ॥ सारतत्त्वं विजानीहि यत्तेऽहं वक्ष्ये साम्प्रतम् ।
ज्ञानकाण्डस्य वेदानां विदुषां परमं प्रियम् ॥ ६ ॥ एतद्वि परमं
तत्त्वं श्रीकृष्णो भगवान् पुरा । व्याचकारार्जुनस्यैतत्स्वयं ब्रह्म
सनातनम् ॥ ७ ॥ एष वै विदुषा मान्यो मुनीन्द्रो बादरायणः ।
तपस्वी सत्यसन्धश्च परार्थेकप्रयोजनः ॥ ८ ॥ त्रैलोक्यपूजितश्चा-
सी ब्रह्मवेत्ता त्रिकालवित् । निगमागमतत्त्वज्ञो ब्रह्मण्यो ब्राह्मण-
प्रियः ॥ ९ ॥ ज्ञानभक्तिप्रियाकाण्डसमतादर्शकः सुहृत् । प्रणेता
पञ्चमस्यापि वेदस्य कलितापहृत् ॥ १० ॥ जिताभिर्ज्ञो ऋषिभे-
ष्टः सर्वधर्मवेदाम्बरः । वेदस्य च चतुर्भेदकर्त्ता वेदान्तसूत्रकृत्
॥ ११ ॥ विज्ञानविग्रहः साक्षाद्भगवान्भास्करपुतिः । कविचूडाम-
णिस्तद्वै निबन्ध जगद्धितम् ॥ १२ ॥ एतज्ज्ञानं विजानीहि सद-

यनुर्वेदन्तत पर । तृतीय सामवेदाख्यश्चतुर्थोऽथर्व उच्यते ॥ एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदे
भेदिनोऽमुना । चतुर्वेदे द्विषा एकशतभेदेन भेदिन ॥ नवधा भेदितोऽथर्ववेद साम
सहस्रधा । 'व्यस्तवेदतया व्यस्त इति लोके श्रुतो मुनि ॥' इत्यादि आनुमदित्वायाम् ॥

१ आपराधस्य ग्रन्थस्य उन्मिश्रितिर्पर्यन्ते कथायेषु उपासनावाङ्मयैव विस्तरेण वर्णन
कृतम् । सत्पुरुषार्थरूपेणोपासनासाधनेनैव वेदजन जीव उत्पत्ति साधयित समर्थ । उपासना
मार्गस्य शैलीमान्य समाख्यत्रयमेव क्रमशः सत्राय सामको मुक्तिमश्नति । एवं उपासना
विधेयैकमेव वैज्ञानिक स्थित्य समीचीनत भवति । सत्पुरुषार्थमनुसरत उपासनामाप्तिलभमा-
नस्य साधकस्यात करणे ज्ञानचैतन्य मविकारो जायते तस्य च ज्ञानविकारास्य पूर्ण
तैव मुक्तिरिति कथ्यते ॥ २ अथ एव- कथमस्मात्स्वरण कैमिनिक्पिने पतजापि च
नुम । श्रीमद्भगवत्पञ्चोपनिषदमीश्वरवर्णिश्व साडित्यम् । इति च श्रीनीलकण्ठोक्तार्थम् ।

सद्व्यक्तिरूपकम् । सतो भेदेन विज्ञानमसतश्च तथान्वये ॥ १३ ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टो-
ऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १४ ॥ न जायते म्रियते वा क-
दाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्व-
तोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १५ ॥ वासांसि जी-
र्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरी-
राणि विहाय जीर्णान्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥ १६ ॥ वृ-
द्धेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्पतिव्रते । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृ-
पणाः फलहेतवः ॥ १७ ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकुतदु-
ष्कृते । तस्मायोगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ १८ ॥
कर्मज बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धवि-

१ सामान्यतो ज्ञानस्य द्वौ भेदौ, ज्ञान विज्ञानश्चेति । ज्ञानस्य लौकिकत्वे निहितं त
ज्ञानमनुयाभिधीयते, आध्यात्मिकचालीकित्वं ज्ञान विज्ञाननाम्ना कथ्यते । अत एव “ज्ञान
विज्ञानतत्त्वतः” इत्यादि ग्रन्थोऽभ्युति । यदा ह्यलौकिकप्रतापकेन साधक संपदार्थस्य प्र
क्षणोऽनपदार्थस्य च साक्षात् पृथक्सम्बन्धस्य सदैव विज्ञानदशाया स्थिरतया समवस्थान्
शक्नोति तदैव तस्य मोक्षभावोऽप्युदय सजायते ॥ अत एव “ज्ञान श्रेयश्रेयसावक्षेपम्” ।
इत्यादिश्रुति । २ “उद्यद्भि सविता यद्वत्सज्जने रश्मिमण्डल । स एवान्तमपानाच्छस्तदेवा
त्मनि वच्छति । अतरामा तथा देहमाविश्यद्विरात्मिभि । प्राग्देवियुगापच सोऽस्तमाकृत्य
गच्छति । प्रणतं कर्मणा मायं नाप्यमान एन एन ॥ प्राग्देवियुगं कर्मफलं प्रवृत्त धर्ममात्र
वान् ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । ३ अत एव—“येन येन शरारेण यथार्थं
करोम्यय । तेन तेन शरीरेण तत्फलमुपाप्नुते ॥ यथा ह्येकरणा भूमिरे पृथ्वीभूतसारिणी ।
तथा कर्मानुमा बुद्धिगतामानुदर्शिना ॥ ज्ञानपूर्वा भवेत्पिप्सा निष्ठापूर्वाऽभिसंधिता । अभिस
पिपूर्वकं कर्म कर्मसूत्रं ततः पन् ॥ फल कर्मात्मक विद्याकर्म ज्ञेयार्थक तथा ज्ञेय ज्ञानार्थक
विद्याज्ञान गदसदात्मक ॥ ज्ञानार्थं च पन्थानं च ज्ञेयानां कर्मणां तथा । क्षयाते यत्फल
तेषां ज्ञान ज्ञेयप्रतिष्ठित ॥ इति श्रीमहाभारते मोक्षधर्मम् । सनातनधर्मविज्ञानानुसारेण
न भवति जायस्य मृत्युभावकम् । तादृशमृत्युवादस्य युक्तिविगर्हितवान् । एकैकस्य कर्म
प्रवाहग्राह्यमाने स्थूलसूक्ष्मस्य परिवर्तनं यत्राति जीवानाम्, तदेव च देहपरिवर्तनं स्थूलं
दर्शिभिर्मृत्युमिति कथ्यते ॥ अत एव “न तस्य गमो न जग न मृत्यु” । इत्यादि स्वे-
श्रुति । “शरीरमात्रं मृत्युना” इत्यादि छान्दोग्ये श्रुति ।

निर्मुक्ताः पटं गच्छन्त्यनामयम् ॥ १९ ॥ अपि चेदसि पापिभ्यः
 सर्वेभ्यः पापकृत्तमा । सर्वं ज्ञानपुत्रेणैव वृजिनं सन्तरेप्यसि
 ॥ २० ॥ यथैवासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुस्ते प्रिये । ज्ञानाग्निः
 सर्वकर्मणि भस्मसात्कुस्ते तथो ॥ २१ ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं
 पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति
 ॥ २२ ॥ श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः सयतेन्द्रियः । ज्ञानं
 लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ २३ ॥ न कर्तृत्वं न
 कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसयोग स्वभा-
 वस्तु प्रवर्तते ॥ २४ ॥ नादत्ते कस्य चित्पापं न चैव सुकृतं
 विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ २५ ॥ ज्ञा-
 नेन तु तदज्ञानं येषा नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्र-
 काशयति तत्परम् ॥ २६ ॥ तद्ब्रह्मस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परा-
 यणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ २७ ॥ यो-
 ऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्व्याप्तिरेव यः । स योगी ब्रह्मनि-
 र्व्याणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २८ ॥ इदं शरीरं तत्त्वज्ञे क्षेत्रमि-

१ प्रकृत्यामवाद एवाज्ञानम्, प्रकृतिपुरुषयोर्भेदविवेकश्चैव ज्ञानमिति कथ्यते । अज्ञा-
 नाद्बोधो ज्ञानाच्च मुक्तिरावार्ता सञ्जायते । वस्तुतस्तु ज्ञानस्य मुक्तिकारणत्वात्, मुक्तिका-
 रणेन सह बन्धकारणस्य सम्बन्धाप्रसगाच्च ज्ञानोदये एव साधकस्य सञ्जाने तस्य
 पापकर्मजात बन्धनमूल विनश्यति । ज्ञानाण्डमेवमेव परमाद्भुत विज्ञानरहस्यम् ॥
 अत एव “ज्ञानमेव पर तेषा पवित्र ज्ञानमुत्तमम्” इत्यादि बृह० श्रुति । ‘ज्ञानं मृत्यु-
 त्पत्तिविनाशरहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते’ इत्यादि श्रयो० श्रुति । २ अपि च
 “दोषघोरेऽपि नोपमर्षणं प्रधानस्य कुत्रवचनम्” इति श्रीमत्पुन्यपादमगवत पण्डितस्य
 सांख्यदर्शने । ३ अत एव ‘यज्ञोपर्वतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यस्यैव पुरस्तात् । भव्य-
 ध्यमध्यं प्रतिमुञ्च्य शूभं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।” “सूचनात्सूत्रमिच्छाहं सूत्रं नाम परं
 पदम् । तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारण । येन सर्वमिदं प्रातः सूत्रे मणिगणा इव ।
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगावित्तत्त्वदाशवान् । अमरं विदित्वा नाम्ना वस्य ज्ञानमयी शिष्या ।
 स शिष्यस्तु क्वचित् विद्याप्रेतरे केलेभ्यश्चिह्नः । शिष्या ज्ञानमयी यस्य तदवत स तमयम् ।
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदः ।” इत्यादि ब्रह्मोपनिषत् ।

त्यभिधीयते । एतयोवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २९ ॥
 क्षेत्रज्ञश्चापि तं विद्धि सर्वक्षेत्रेषु शोभने । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं य-
 चज्ज्ञानं यत् यमं ॥ ३० ॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि
 यतश्च यत् । ॥ च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३१ ॥
 प्रापिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदेष्वेव
 हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ३२ ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव
 च । इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ३३ ॥ इच्छा
 द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सवि-
 कारमुदाहृतम् ॥ ३४ ॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरा-
 र्जवम् । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥ ३५ ॥
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुः-
 खदोषानुदर्शनम् ॥ ३६ ॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यश्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ३७ ॥ ईश्वरेऽनन्ययो-
 गेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसर्गि ॥
 ॥ ३८ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञान-
 मिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ३९ ॥ हेतयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि
 यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
 ॥ ४० ॥ सर्व्यतः पाणिपादन्तत्सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्व्वतः
 श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४१ ॥ सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं

१ “शरीरादिभिरितित एमान्” इति साख्यदर्शनम् । २ भूत एव “इन्द्रियाणां पृ-
 थग्भावमुदाहृतमर्थी च नत् । पृथगुत्पाद्यमानानां भूत्वा धीरो न ज्ञोचति” ॥ “इन्द्रिये-
 भ्यः परं मनो मनसं मत्वमुत्तमम् । सत्त्वादिषु महतामा महतोऽन्यत्तमुत्तमम्” ॥ “अ-
 न्यस्तातु परं पृथगे व्यापकोऽस्ति एव च । य ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति” ॥
 “न सदशो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कथं नैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिहितो य
 एतद्विदुर्मृताग्ने भवति ॥” “तेभ्यो विलक्षणं साक्षी” । इत्यादि श्रुतिः । ३ “वेदाश्च वेद्य
 तु विभि च हृत्स्थमयो निरुक्त परमार्थता च । सर्व्वं शरीरव्यभि न प्रवेद तस्यैव देवा
 स्मृहयति नित्य ॥ भूमावपक्व दिवि चाग्नेय दित्पय योऽजमजमप्ये । पतात्रिण पक्षिणम-
 तरिक्षे यो वेद भोग्यव्यभि रथिदीप्त” ॥ इति श्रीमद्भारते मोक्षधर्म ।

सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वमृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ-
 च ॥ ४२ ॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तद-
 विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ ४३ ॥ अविभक्तञ्च भूतेषु वि-
 भक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तुं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु
 च ॥ ४४ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं
 ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ४५ ॥ तद्भक्त एतद्दि-
 ज्ञाय तद्वावायोपपद्यते । इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयश्चोक्तं समास-
 तः ॥ ४६ ॥ प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विध्यनादी उभावपि । विकाराश्च
 गुणाञ्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ ४७ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे
 हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥
 ४८ ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
 कारणं गुणसङ्घोस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ ४९ ॥ उग्रद्रष्टानुमन्ता च
 भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः
 परः ॥ ५० ॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह । सर्वथा
 वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ५१ ॥ सपं सर्वेषु भूतेषु
 तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स प-

१ अत्र एव—“सूक्ष्मेण मनसा विप्रो वाचा वक्तुं न शक्नुमः । मनो हि मनसा ग्रन्थं दर्श-
 नेन च दर्शनं ॥ ज्ञानेन निर्मणीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा । मनसा चोद्विग्रहममश्न प्र-
 तिपद्यते ॥ इति श्रीमहामारते मोक्षधर्मम् । २ प्रकृतिपरिणामश्च जगत्प्रपञ्च पुरुषरूपश्च
 परब्रह्मेति द्वयमेवादिविहीनम् । अनादिरे च वस्तुविशेषस्य, तस्यानन्तत्वमपि मुक्तिस्त-
 सतिद्वमेवेति अत्र प्रथममनन्त मयते, जगत्प्रपञ्चस्यानन्तत्वेपि जीवानां फले न तदन्त-
 मवति । तथावे मुक्तिपदस्याऽबुद्ध्यो नैव सम्बन्धेति मुक्तिदशाया जीवस्य चेतनासौ ब्रह्मण्य-
 नन्तत्वेनन्याधाररूपे, अज्ञात प्राकृतिकश्चानन्तमून्प्रकृतौ लयमापद्यत । एव च विद्यमानेपि
 जगत्प्रपञ्चे मुक्तपुरुषस्य फले तज्ज्ञानं विनृप्तेव भवति । “एषेव पुरुषस्य मुक्तिः एष
 एव च ‘प्रकृतेर्नयमाव’ । फलतस्तु प्रकृतिपुरुषयोर्द्वयोर्मप्यनादिकादे नास्ति कश्चिद्विराधः ॥
 अत एव “विमुक्तमोक्षार्थं स्वर्थं वा प्रधानस्य” इति श्रमन्त्युपपादभगवन् कपिनन्दन
 साख्यदर्शने । ३ अत एव “अथाधुनागममुमानेन बोधो धूम्रादिभिरिव बहे” । “तत्
 प्रकृते” इत्यादि श्रीमत्पुरुषपादभगवान् कथितं माख्यदर्शने ।

इयति ॥ ५२ ॥ सर्वं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न
 हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ५३ ॥ प्रकृ-
 त्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथा-
 त्मानप्रकर्तारं स पश्यति ॥ ५४ ॥ यथा भूतपृथग्भावमेकस्थम-
 नुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ५५ ॥
 अनादिस्वानिर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि धर्मे-
 ज्ञेन करोति न लिप्यते ॥ ५६ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं
 नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ५७ ॥
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा
 कृत्स्नं प्रकाशयति सुखे ॥ ५८ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानच-
 क्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षश्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ५९ ॥ अथ
 ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शांतिमात्मनः । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च
 ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ ६० ॥ परावरं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपल-
 म्यते । विषया देवि सृष्टानां विषेवेह परा गतिः ॥ ६१ ॥ भू-
 तानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् । जरायुजांडजोद्भिज्ज-
 स्वैदजं चोपलक्षयेत् ॥ ६२ ॥ स्थावरैर्म्यो विशिष्टानि जंगमान्यु-
 पधारयेत् । उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशेष्यया ॥ ६३ ॥
 आह्वैर्बहुपादानि जंगमानि हयानि तु । बहुपाद्गघो विशिष्टानि
 द्विपादानि वह्न्यपि ॥ ६४ ॥ द्विपादानि हयान्याहुः पार्थिवानी-
 तराणि च । पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यग्नानि भुंजते ॥ ६५ ॥
 पार्थिवानि हयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि तु । मध्यमानि विशिष्टा-

१ अत एव “वद्रा तद्रा तदुच्छ्रितः पुरपार्यस्तदुच्छ्रितः पुरपार्थः” इति साख्य-
 दर्शनम् । “पुण्यपापमयं देह क्षणवन्तर्मसश्मन् । क्षणदेह पुनर्देही ब्रह्मवसुपगच्छति ॥
 पुण्यपापक्षयार्थं हि सांख्यज्ञान विधीयते । तस्यैव ब्रह्म पश्यति ब्रह्मभावे परां गतिम्” ॥
 इति श्रीमहाभारते मोक्षधर्मे । २ अत एव “गवामनेकवर्णानां श्वैरस्याप्येकवर्णता ।
 श्वैरप्यपश्यते ज्ञानं विद्विन्मु गवो यथा” इति ब्र. श्रुतिः ।

निजातिधर्मोपधारणात् ॥ ६६ ॥ मध्यमानि ह्यान्याहुर्धर्मज्ञानी-
तराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ ६७ ॥
धर्मज्ञानि ह्यान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च । वेदज्ञानि विशिष्टानि
वेदो ज्ञेयु प्रतिष्ठितः ॥ ६८ ॥ वेदज्ञानि ह्यान्याहुः प्रवक्तृणीत-
राणि च । प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ ६९ ॥
विज्ञायते हि यैर्वेदाः सधर्माः सक्रियाफलाः । सधर्मा निखिला
वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ॥ ७० ॥ प्रवक्तृणि ह्या-
न्याहुरात्मज्ञानीतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्मा-
जन्मोपधारणात् ॥ ७१ ॥ धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वज्ञः स सर्व-
वित् । स त्यागी सत्यसंकल्पः सत्यः शुचिरश्वरः ॥ ७२ ॥
ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः । शब्दब्रह्मणि निष्णा-
तं परे च कृतनिश्चयं ॥ ७३ ॥ अन्तस्थ च बहिष्ठं च साधिय-
ज्ञाधिदैवतं । ज्ञानान्वितं हि पश्यन्ति ते देवास्तात ते हिजाः ॥ ७४ ॥
तेषु विश्वमिदं भूतं सर्वं च जगदाहितं । तेषां माहात्म्यभावस्य
सदृशं नास्ति किं च नै ॥ ७५ ॥ ज्ञानाम्नासाज्ञागरणं जिज्ञा-
सार्थमनन्तरं । विज्ञानाभिनिवेशानु स जागर्त्यनिशं सदा ॥ ७६ ॥
तच्चित्तं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं । एतदेकपरस्य च ज्ञाना-
म्यासं विदुर्बुधैः ॥ ७७ ॥ आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ।

१ इदमपि सर्वे ज्ञानोत्कर्षार्थेन यच्चनजातम् श्रीमद्भारतस्थम् ॥ अथ च “ कृमिकी-
टपतश्चेव श्रेष्ठा पश्चादयस्तथा । पश्चादिभ्यो नरा श्रेष्ठ नरेभ्यो ब्रह्मणास्तथा ॥ प्र-
गेभ्योऽप्य विद्वानो विद्वन्नु वृतमुद्धय । वृतमुद्धिपु कर्तारस्तेभ्य सन्यासिनो वरा ॥ तेषां
कुटीचका श्रेष्ठा बह्वक्षसमाश्रिता । बह्वक्षादग्रे ह्यसौ ह्यमातरमह्यवक ॥ परहृसादपिश्रेया-
नात्मविमत्स्यनोऽधिक ॥ तस्मादहमकिं पूज्या सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ” इति श्रीसूत्रसहि-
तायाम् ॥ २ अत एव “ लोकस्य नोपदेशास्तत्तिदि पूर्ववत् ” पारस्पर्येण तत्तिद्वौ वि-
मुक्तिश्चति ” इत्यादि श्रीमत्पुन्यपादमगवत् कपित्थस्य साक्यदर्शने । “ त पूर्वाऽपरानेनु
यजन मनन बुध । उक्ताह रो विमुक्तात्मा पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ” इति च श्रीपुन्यपाद-
भगवान् केन्यम् ।

बृहदश्रूयया देवि पुरुषो लभते महत् ॥ ७८ ॥ धर्मोपस्थो हीव-
 रूय उपायापायकृवरः । अपानासः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवव-
 नः ॥ ७९ ॥ चेतनावंधुरश्चालश्चाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्पर्श-
 नवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञानाभिः सर्वतन्मप्रवेदो
 ज्ञानसाराधिः । क्षेत्रज्ञाभिष्टितो धीरः श्रद्धादमपुर-सरः ॥ ८१ ॥
 त्यागसृदमाभुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः । जीवयुक्तो रथो
 दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ८२ ॥ यत्र काले त्वनाकृष्टिमावृत्तिं
 चैव योगिनः । प्रयाता याति त काल वक्ष्यामि कुलपूजिते
 ॥ ८३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्र-
 याता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा
 कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चाद्रमसं ज्योतिर्योगी
 प्राग्य निवर्त्तते ॥ ८५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते
 मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्त्तते पुनः ॥ ८६ ॥ नेते स-
 ती देवि जानन्योगी मुह्यति कश्च न । तस्मात्सर्वेषु कालेषु यो-
 गयुक्ता भवानद्ये ॥ ८७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तप-सु चैव दानेषु यत्पु-
 ष्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी पर स्था-
 नमुपैति चार्यम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसरितायां ज्ञानयोगवर्णनं नाम विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ॥

अध्यात्मरहस्यवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवच्छ्रोतुमिच्छामि यत्तदध्यात्मसंज्ञितम् । रहस्यं
 विश्वसृष्टपादिसमेतं ज्ञानसिद्धये ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ।

१ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । २ इति श्रीभगवद्गीतायाम् ।

यत्तद्ब्रह्म मनोवाचामगोचरमितीरितम् । तत्सर्वकारणं विद्धि स-
र्वाध्यात्मिकमित्यपि ॥२॥ अनाद्यंतपजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्यम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे संप्रवर्तते ॥ ३ ॥ स्वेच्छामायाख्यया
यत्तज्जगज्जन्मादिकारणम् । ईश्वराख्यं तु तत्तत्त्वमधिदैवमिति
स्मृतम् ॥ ४ ॥ सर्वज्ञः सद्गुरुर्वित्यो ह्यंतर्यामी कृपानिधिः ।
सर्वसद्गुणसारात्मा दोषशून्यः परः पुमान् ॥ ५ ॥ यत्कार्यब्रह्म
विश्वस्य निधानं प्राकृतात्मकम् । विराडाख्यं स्थूलतरमधिभूतं
तदुच्यते ॥ ६ ॥ यस्येहावयवैर्लोकाः कल्पयति मनीषिणः ।
कल्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनंदिभिः ॥ ७ ॥ ओं तत्सदिति
निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च

१ यद्यपि पर ब्रह्म मनोवाचामगोचरं तथाऽपि तत्तद्ब्रह्मो सुनयस्तस्मिन्नेवाद्भिताये पर
ब्रह्मणि प्रैविष्यं कल्पयति । यथाऽविद्यात्तच्छिन्नजीवैतन्वस्य स्थूलसूक्ष्मकारणरूपं देहत्रितय
मस्ति । तथा मायायाश्च पर ब्रह्म । मायोबहितं चेश । मायालीलाविस्मृतविहाराश्रितं च
विगद् । आध्यात्मिकादित्रैविध्याविवेकं सर्ववेदशास्त्रस्य परमं रहस्यं विराट्तरंगेतेषु सर्वे
ष्वपि कार्यकारणसमूहेषु श्रीरूपविवेचनमेव परमोद्गताधिकारः । तथैव शब्दब्रह्मणो वेद-
स्याऽपि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण आविर्भाव इति ज्ञेयम् । अत एव “तन्वमाध्यात्मिकं ब्रह्म”
इत्यादि गौ० श्रुतिः “आध्यात्मिकादि त्रैविध्यरूपम्” इत्यादि भा० श्रुतिः २ यज्ञस्य
साधनस्य रूपसाधनस्योदानरूपेण त्रिधा भिन्न धर्मविज्ञानवर्णनाख्ये पञ्चमेऽध्याये वर्णितः ।
तत्र साधनमपि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण त्रिधा भिन्न साधनोपासनाध्याये चैवा नवधा भेदा
निदिष्टास्तेन त्रिगुणभेदस्तत्तत्तद्विदानीभेदाः । एव तपसो दानस्यापि नवनवैक्यादशसकलनया
पञ्चव्यतिशज्भेदाः सर्वेयेते यज्ञभेदा एव । ये के चन ये केविद्यन्त्येयमाना धर्मशब्दाध्या-
स्ते सर्वयेतेष्वेव भेदेषु कस्मिन्नप्यतर्क्यमस्तीति सनातनम्वास्य वैदिकधर्मस्येयमेव सर्वसम्प्रा-
प्तकता बोध्या । एतेषां के चिद्भेदा श्रीमगवताऽपि गीता यथा “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नी
ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ देवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युष-
सते । ब्रह्मानवाक्ये यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ ओत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये सयमाग्निमुज्ज्वति । श-
ब्दादीन्विषयानय इन्द्रियाणिमुज्ज्वति ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्म-
नैवमयोगानीं जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ इन्द्रियज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञस्तथापरे । स्वाध्यायज्ञा
नयज्ञाश्च यनय सत्समागताः ॥ अग्निने जुह्वति प्राण प्राणेऽपानं तत्र परे । प्राणापानगती
रन्या प्राणायामप्रणयणाः ॥ अपरे नियताहारा प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । सर्वेयेते यज्ञविरो
यज्ञधीनकर्मणाः ॥ यज्ञशिष्टाऽजुतमुपां यानि यथा सनातनम् । नाय लोकोऽस्त्ययज्ञस्य-

विहिताः पुरा ॥ ८ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ९ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ १० ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दो देवि युज्यते ॥ ११ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाऽभिधीयते ॥ १२ ॥ अत्र द्वया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते देवि न च तत्प्रेत्य नो इहे ॥ १३ ॥ अधुना कथयिष्यामि सृष्टिज्ञानं सुदुर्लभम् । यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्रादुराविशेपं विशेषयत् ॥ १४ ॥ पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ १५ ॥ महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्धरुद्रभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि दश भ्रौत्रं स्वर्गद्वयसननासिकाः । वाक्चक्षुश्चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥ १७ ॥ मनो बुद्धिरहङ्काराश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥ १८ ॥ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह । सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः ॥ १९ ॥ अनायविषायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् । स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्व-

—कृतोऽयं कुरुत्तम ॥ एव बहुविधा वक्ता वितता अग्रणी मुखे । कर्मज्ञानं विद्धि तान् सर्वानेव ज्ञात्वा किमोक्ष्यसे ॥ श्रेयान् द्रव्यमयाश्चाज्ञानयज्ञ परतप । सर्वं कर्माऽसिद्धं पापं ज्ञाने परित्यज्यते ॥ तद्विद्धि प्रतिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ” इति ।

१ इति श्रीमद्वेदोक्तम् । २ अत्र एव “सत्वरजस्तमसा माय्यावस्था प्रकृति प्रकृतमहान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रिय तन्मात्रेभ्य स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः । ” इत्यादि श्रीमद्गुण्यव्याख्यानकृतिना आह्वयदर्शने । ३ कालस्य विस्तृतं स्वरूपं द्वादशाध्याये वर्णितमेव ।

ज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ २० ॥ पुरुषेश्वरयोस्त्र न वैलक्षण्यमण्वपि ।
तदन्यकल्पनाऽपार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणैः ॥ २१ ॥ अनादिरात्मा
पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन
सैमन्वितम् ॥ २२ ॥ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मा देवो गुणमयीं
विभुः । यहच्छयैवोपगतामम्यपद्यत लीलया ॥ २३ ॥ गुणैर्वि-
चित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुहे सद्यः स
इह ज्ञानगूहया ॥ २४ ॥ एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ २५ ॥ तदस्य सं-
सृतिबन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो
निर्वृतात्मनः ॥ २६ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ २७ ॥ देवात्सु-

१ प्रधानप्रकृतेर्धनुर्विशतिर्को गण । पञ्चविंशकं काल । पद्मिना पुरय इत्येव
तत्त्वसंख्यानं । तत्र तत्त्वेषु परस्परमतर्भावविभागव्या सत्त्वभेदेऽप्यर्थो न मतभेदाय
भवति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते “युक्त्य सन्ति सर्वत्र भाषन्ते मन्त्राणां यथा । माया मदी-
यामनृष्य वदतां किं नु दुर्धटम् ॥ न तदेव यथापि त्वं यदहं वक्षि तत्तथा । एव विवदता
हेतु शक्तयो मे हुरत्यथा ॥ यासां व्यनिकरादासीद्विकल्पो वदता पदम् । प्राप्ते शमदमेऽप्ये-
ति बन्धस्तमनुशाम्यति ॥ परंपरानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरयैर्भव । पञ्चापर्वप्रसङ्गानां यथा व-
क्तुं विवक्षितम् ॥ एकस्मिन्पत्रि इत्यन्ते प्रविष्टान्निराणं च । पूर्वस्मिन् वाऽपरस्मिन्वा त-
न्वे तत्रानि सर्वेश ॥ पीडापर्यमतोऽमीनां प्रसङ्गानमर्भन्सताम् । यथा विविक्षं यद्वक्ष्येह
मो युक्तिमभवान् इत्यादि । २ “सयातपदार्थव्यापुरुषस्य इति श्रीमत्पुण्यगदभगवत
कपिलस्य मौन्यदर्शने । अपि च “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रूपो नो व्योमापरो
यन् । किमा वरीव कुहकस्थं शर्मन्मम किमसीद्रूपं यमीरम् ॥ न सृष्ट्वासीदमुन न त-
र्हि न राज्या अह्म आमीन् प्रवेत । आनीदवात स्वधया तदेक तममाह्नाच्यप्रपन्नं किञ्च नम्य ॥
तमआसीत्तमसा गूढममे प्रवेत सखिल सर्वमा इदम् । तुच्छेन च विहितं यदासात्तपस्त-
मर्हत्वाऽऽतप्यतेकम् ॥ कामस्तदग्रे समवर्त्तताधिमनसो रेत प्रथमं यदाम्नात् । मनो च धु-
मसनि निरविन्दं हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा ॥ निरर्थांश्चो विन्तो रभिरपेक्षामथ दिवदा
सन्ति पश्चिदधीन् । रेतोषा आम साहिमान आम त्वत्वा अमन्तात्प्रयानि पन्तान् ॥ को
अहो वेद क ॥ प्रवोचन्नुत आ जज्ञा कुत इय विगृष्टि । अन्वाग्देवा अभ्य विसर्जनेनाथा
को वेद यन् आ बभूव ॥ इय विगृष्टि रेत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो अस्या
प्यथ परमं व्यामन् सो अहं वेद यदि वा न वेद ॥ इत्यादि ऋक्यजुर्गैः ।

मितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आद्यत वीर्यं सासूत
महत्तत्त्वं हिरण्यमम् ॥ २८ ॥ विश्वमात्मगतं व्यञ्जन्कृत्स्नो ज-
गदङ्कुरः । स्वतेजसाऽपिबचीवमात्मप्रस्थापनं तमः ॥ २९ ॥ यत्त-
त्सत्त्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदम् । यदाहुर्वामुदेवाख्यं चित्तं
तन्महेद्दात्मकम् ॥ ३० ॥ स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति
चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं शोक्तं यथाऽपि प्रकृतिः परा ॥ ३१ ॥
महत्त्वादिकुर्वाणाद्भगवद्दीर्घसंभवात् । क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिवि-
धः संपपद्यत ॥ ३२ ॥ वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्च यतो भवः ।
मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ ३३ ॥ सत्त्वशिरसं
साक्षाद्यमनन्तं प्रचक्षते । संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतन्द्रियैर्मनोमयम्
॥ ३४ ॥ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् । शान्त-
घोरविमृष्टत्वमिति वा स्यादहंकृतेः ॥ ३५ ॥ वैकारिकादिकुर्वा-
णामनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कौमसं-
भवः ॥ ३६ ॥ यद्विदुर्हानिरुद्धाख्यं हृषीकाणामर्धश्वरम् । शारदे-
न्दीवरह्यम संप्राप्यं योगिभिः शनैः ॥ ३७ ॥ तेजसानु विदुर्वा-
णादुद्विग्नत्वमभूत्सति । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ॥

१ अत एव “महदाद्य कार्यं तमन” (यत्प्रवृत्तेर्गण्य कार्यं तमहन् महत्तत्त्वं भ-
क्तकरणं बुद्धिः) इति साख्यदर्शनम् । २ अत एव “चरमोऽहंकारः” । “तत्तत्त्वम-
स्येषाम्” । इत्यादि साख्यदर्शनम् । ३ महत्तावे वासुदेवाख्यं अहंत्वे संकर्षणाख्यं तद्विकार-
भूतमनजादितत्त्वे अनिरुद्धाख्यं अभिदेवस्वरूपमुपास्यतया निर्दिश्यते । इदमेवास्ति तद्विकृता
त्यदर्शनरहस्यं बोध्यम् । ४ अत एव “अभिमानोऽहंकारः” एकादश पञ्चतन्मात्र
पञ्चार्थम् । “सत्त्वादिकमेवादशकं प्रवर्तते वैज्ञानादहंकारात्” । “कर्मद्वियवृत्तिर्द्रव्यरूप-
मेवादशकं मनः” इत्यादि सप्रत्यदर्शनम् । ५ अत्र मनस्तत्त्वाद्युत्पत्तिरिति वा बुद्धिः सा
तु शान्तिरिपाया धारणकर्त्री ज्ञानशक्तिस्वरूपा बोध्या न ॥ “मनस्तु परा बुद्धिः” इत्युक्ता
बुद्धिर्बोधा । मनो मतिर्गन्ना बुद्धिर्ज्ञानादयः पर्यायशब्दश्च भिन्नकमेव शास्त्रेण व्यवहियते ।
तत्र शुद्धाया उपपत्तयुक्ते प्रतिमा नाम मलिनायास्वरूपाया बुद्ध्यार्थाया नाम । तत्र भाषणा
बुद्धिः सर्वेषु चेतनेषु साधारणा । प्रतिमाबुद्धिस्तु समुद्रतलान्नाथिनाभिश्चेश्वरमाधारणा । प्र-
तिमा च महत्तत्त्वसंघर्षिणी कारणं तु तेजमाहृत्यकार्यरूपेतिशेषम् ।

॥ ३८ ॥ संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्यु-
 च्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥ ३९ ॥ तेजसानीन्द्रियाण्येव
 क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता
 ॥ ४० ॥ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवदीर्यचोदितात् । शब्दमात्रम-
 भूतस्मान्नभः श्रोत्रं च शब्दगम् ॥ ४१ ॥ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टु-
 र्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥
 ॥ ४२ ॥ भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणोद्वियात्म-
 धिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ॥ ४३ ॥ नभसः शब्दतन्मात्रा-
 त्कालगत्या विकुर्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च
 संग्रहः ॥ ४४ ॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एत-
 रस्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्यतः ॥ ४५ ॥ चालनं व्यू-
 हनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः क-
 र्माभिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं देवेरितादभूत् ।
 समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षुरूपोपलम्भनम् ॥ ४७ ॥ द्रव्याकृतित्वं
 गुणता व्यक्तिर्नस्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साधिव रूपमात्र-
 स्य वृत्तयः ॥ ४८ ॥ योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् । तेजसो
 वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तुडेव च ॥ ४९ ॥ रूपमात्रादिकुर्वा-
 णात्तेजसो देवचोदितात् । रसमात्रमभूतस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः
 ॥ ५० ॥ कषायो मधुरास्तिकः कटुम्ल इति नैकधा । भोति-
 काना विकारेण रस एको विभियते ॥ ५१ ॥ क्लेदनं पिण्डनं रुमिः
 प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयास्त्व-
 माः ॥ ५२ ॥ रसमात्रादिकुर्वाणादम्भसो देवचोदितात् । गन्ध-
 मात्रमभूतस्मात्पृथ्वी घाणस्तु गन्धगः ॥ ५३ ॥ करम्भपूतिसौ-
 रम्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् । द्रव्यावयववेषम्याद्रन्ध एको
 विभियते ॥ ५४ ॥ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सदिशेषणम् ।
 सर्वसत्त्वगुणोद्देदः पृथिवीवृद्धिलक्षणम् ॥ ५५ ॥ नभोऽणुविशो-

षोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य त-
त्स्पर्शनं विदुः ॥ ५६ ॥ तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षु-
रुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ॥ ५७ ॥
भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते । परस्य दृश्यते धर्मो
ह्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥ ५८ ॥ अतो विशेषो भावानां भूमावेवो-
पलक्ष्यते । एतान्यसंहृत्य यदा महदादीनि सप्त वै ॥ ५९ ॥
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनानुविद्वेभ्यो
युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ॥ ६० ॥ उच्यतं तदिह प्रोक्ता तत्त्वस्-

१ अत एव "स्थूलत् पचत मात्रस्य" इति साम्प्रदशनम् । स्थूलत् पचत्स्थूलभूतान्
कार्यान् सत्त्वजस्तमोभेदेन शान्तिघोरमूढरूपात् पचत मात्रस्य ज्ञानम् । पच स्थूलभूतानि तु
पचीकृतानि । पचीकरणं तु आनाशादि पचत्सु एकैक द्विधा सम विभज्य तेषु दशसु भागेषु
मध्ये प्राथमिकात् पच भागान् प्रत्येक चतुर्धा सम विभज्य तेषु चतुर्धा भागानां स्वस्व
द्वितीयाद्विभागं धारित्य च भागातरेषु मयोजनम् । अत एव भूतानि पचातृतापचीकृतभेदेन
द्विविधानि इति शेषम् । २ इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे । अत एव "ॐ सहनावविति
ज्ञाति । ३ अनाऽत पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायं शरीरम् । यत्कश्चिन्ना पृथिवी यद्वा
तदापी यदुष्णं तत्तेजो यत्सञ्चरति स वायुर्यत्सुखं तदाकाशम् । धोनाऽदीनि ज्ञानोद्भवाणि ।
श्रोत्रमाकाशो वायो व गन्धीषु रसुनिष्ठा पृथिव्या प्राणमिति । एवमिन्द्रियाणां यथाक्रमेण
शब्दस्पर्शरसगन्धाश्चेते विपया पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोपजा । वाक्प्राणिपादानां
पश्चाऽऽख्यानि कर्मिन्द्रियाणि । तेषां क्रमेण वचनाऽऽरागमनविसर्गोऽऽनवाधेते विपया ।
पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोपजा । मनोबुद्धिरहकारधित्तमि यन्तं कर्णचतुष्टयम् । तेषां क्रमेण
सङ्ख्यविकल्पाऽऽप्यवसायाऽभिमानाऽवधारणास्वरूपाश्चेते विपया । मनस्थानं गलाऽतं बु-
देर्वदनमहङ्कारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति । अस्तिवर्त्मनाडरोममासाधेति पृथिव्यशां
अभेदरसशुक्रस्वेदा अन्नं शा । क्षतं णाऽऽलस्यमोहमैथुनान्यग्ने । प्रसारणाविलम्बनस्थूलाऽगु-
मेपनिमेषाऽऽदि वायो । कामक्रोधलोभमोहमयायाकाशस्थ । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा पृथि-
विगुणा । शब्दस्पर्शरूपरसश्च वा गुणा । शब्दस्पर्शरूपावर्त्मिण्युणा । शब्दस्पर्शोविति वायुगुणौ ।
शब्द एक आवाशस्य । सात्त्विकराजस्तमसत्तद्गुणानि त्रयो गुणा "अहिंसा सत्यमस्त्वय-
नम्रचर्योऽपरिग्रह । अक्रोधो गुरुश्रुणा शौच सन्तोष आर्जवम् । अमानित्वमदम्भित्वमा-
स्ति तत्त्वमहिम्ना । एते सर्वे गुणा ज्ञेयास्तत्त्विकस्य विशेषा । महकृतोऽस्म्यहं मोक्षाऽ-
स्म्यहं वताऽभिमानवान् । एते गुणा राजसत्त्व प्रोच्यन्ते ब्रह्मादिभिः । निद्राऽलस्यो मोहराणो
मैथुनं चौर्यमेव च । एते गुणास्तामसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मादिभिः । ऊर्ध्वं सात्त्विको मध्ये राज-
सोऽधस्तामस इति । सत्यज्ञानं सात्त्विकम् । धर्मज्ञानं राजसम् । तिमिराऽधतामसमिति ।-

द्विस्तवानये । ततो व्यष्टिस्वरूपेण सृष्टिर्वहविधाप्यभूत् ॥ ६१ ॥
 योध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः । यस्तत्रोभयवि-
 च्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥ ६२ ॥ एकमेकतराभावे यदा नोप-
 लभाभहे । त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ६३ ॥
 समष्टिरूपं विस्तारादनंतं प्रकृतीशयोः । व्यष्टिरूपं त्वनंतं स्या-
 त्संख्याद्यानंत्यतस्तनयोः ॥ ६४ ॥ आविर्भावतिरोभवाभुभयोर्देश-
 कालतः । परिच्छिन्नौ यदा ज्ञातौ तदा सत्ता तयोः पृथक् ॥
 ॥ ६५ ॥ अत एवाधिदेवात्तु पुरुषादीशशब्दितात् । कूटस्थस्याधि-
 यज्ञस्य पृथक् सत्ता प्रेतीयते ॥ ६६ ॥ ब्रह्मविद्धिरतो ब्रह्म द्विधा
 वेद्यतया स्मृतं । स्वरूपं च तटस्थं च तच्चक्षुःस्पनुसारतः ॥ ६७ ॥
 स्वस्वरूपस्थितौ भानं त्रयाणापेकमेव तु । स्यात्परं व्यष्टिसत्तायां
 तेषां भानं विलक्षणम् ॥ ६८ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पस्त-
 त्वविद्वरे । एष वैकारिकः सगो गुणव्यतिकारात्मकः ॥ ६९ ॥
 ईशस्य मायागुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धिश्च गुणैर्विधत्ते । वैका-
 रिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदेवमधिभूतमन्यत् ॥ ७० ॥ दृ-
 श्यमाकं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः स्वे । आत्मा
 यदेवामपरो य आयः स्वयाऽनुभूत्याऽबिलसिद्धसिद्धिः ॥ ७१ ॥

—जाग्रत्सप्तबुधमिदं त्रिविधमिति त्रिविधा अवस्था । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाऽन्तःकरणचतुष्टयं चतु-
 र्दशकरणयुक्तं जाग्रत् । अन्तःकरणचतुष्टयेव सद्युक्तस्वप्नः । चित्तैककरणान्तुष्टुति ।
 केवलजीवयुक्तमेव तुरीयमिति । उर्मिलितनिर्मिलितमव्यवस्थजीवपरमाऽऽत्मतोर्मये जीवाऽमा-
 शेनज्ञ इति विज्ञायते । “बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपचवैर्मनसा धिया । शरीरं समदृशानिस्तुभ्यं तद्वि-
 द्ममुच्यते । मनो बुद्धिरहङ्कारः साऽनिराऽग्निज्जलानि भू । एतां प्रवृत्तयस्त्वष्टौ विकाराण्यो-
 रराऽपरं । श्रोत्रं त्वद् चक्षुषौ जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चमम् । पादोरग्नौ करौ पदी वा-
 चं चैव दशमी मता । शब्दरूपरसश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च । त्रयोविंशतिरेतानि तत्त्वानि
 प्रवृत्तानि तु । चतुर्विंशतिरन्यथ प्रधानं पुरुष परः ।” इति शारंगयोगनिबन्धः ।

१ अत एव “अद्वैतश्रुतिविशेषो जातिपरत्वात्” “जमादिबन्धवस्थात् पुरुषबहुव”
 इत्यादि साख्यदर्शनम् । तथा “तामैश्वर्यपदा काट्यप पञ्चत्वात्” इति भस्तिदर्शनम् । अ-
 पि च कूटस्थपञ्चस्य भेदप्रतीत्या साख्ये पुरुषबहुत्व तदनुसारेण तामैश्वर्यपदामिति मू-
 नेन काट्यपदं तदप्रदर्शनपरं भस्तिदर्शनं च नाभिकयासेद्धं तद्विद्वद्भ्यम् ।

एवं त्वगादि त्रिविधं विविक्तं ज्ञानादिकर्मादि च चित्तयुक्तम् ।
 योऽसौ गुणलोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ॥७२॥
 अदं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च । आत्मा
 परिज्ञानयस्यो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
 व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा तस्मात्परावृत्तभिया स्वलोकात् ॥७३॥
 एवं रूपेण कल्पन्ते कल्पका विश्वसंभवम् । अन्योन्यापाश्रया-
 त्सर्वमार्यतवदवस्तु यत् ॥ ७४ ॥ आध्यात्मिकादिरूपेण सर्वं व-
 स्तु प्रकाशते । विशेषलक्ष्योपादाने भेदो भवति नान्यथा ॥७५॥
 तथैव वस्तु नास्त्येव भासकं वर्तते परम् । स्वरूपत्वेन रूपेण
 स्वरूपं वस्तु भास्यते ॥ ७६ ॥ प्रकृतौ सस्थितं व्यक्तमतीतप्र-
 लये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिस्वरः ॥ ७७ ॥
 अनादिर्भगवान्कालो नास्त्योऽस्य देवि विद्यते । अव्युच्छिन्नास्त-
 तस्त्येते सर्गस्थित्यंतसंयमाः ॥७८॥ अथाध्यात्मरहस्यं ते कथया-
 मि सुदुर्लभम् । यज्ज्ञानादीशकृपया साधको मोक्षप्राप्तुयात् ॥७९॥

१ अनेदं तत्र-जैनवादादिभिर्द्वारेण तत्त्वविचारा बहव एवोक्ततापि कारणापका सति पर-
 तेषु सर्वेषुपि आदिभ्योतिकाध्यात्मिकस्वरूपयोग्यं स्थिततायेषु त्रिविधानुभवमपादन निर्दि-
 श्यते । आधेदिविज्ञस्य तृतीयस्य स्वरूपस्य तेषु परिचयोऽपि नतायमेव महती न्यूनता ।
 तस्यैवाधिदैवस्य प्रधानस्य त्रिविधं चाभिन्नतयानुद्देशेन वैदिकेऽभिमतं दर्शने सुदु-
 र्तापता महता भेदेन परिपूर्णतमो वैदिकः पथा । २ इति श्रामपुत्र्यपादभगवत वेदव्यान-
 श्च । तस्मात्स्वर्गोपापरावृत्तधीन्व कुत इति शब्दं तदुक्तं “तर्पणदो न भवति पुरःस्वैह
 कर्मणान् । निवर्तते तदा तर्प पापमतस्त यथा ॥ विषयेषु तु मसर्गोऽभ्यतस्य तु सश्र-
 यात् । मनसा चा यथा काशश्च न प्रतिवर्तते ॥ ज्ञानमुपगच्छे पुस्तं क्षयापापस्य कर्मण ।
 योऽऽदर्शयते प्रत्ये पदवत्त्वात्मनामात्मनि ॥ इति श्रीमहाभारते मोक्षधर्मः । ३ प्रह-
 ताविनि । अतीतग्रहण सर्वप्रत्ययोपलक्षणार्थं अतीतप्रत्यये ययस्मान् प्रहृती सदिश-
 नान निश्च ज्ञानोत् । तस्मान् नियस्य प्रहृती सवरणात् प्राकृतं अथ महाप्रलय
 उच्यते । ४ अनादिर्गिति । तत् कारणादेते सर्गस्थित्यंतसंयमा सर्गं स्थिति च तदने स-
 यम च अव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेण अविरता । अत एव ‘अनादाश्च यावदावाक्यवियदप्येव ।
 इदानीं भिन सर्वत्र नाथतोच्छेद् ” इत्यादि श्रीमत्पू यपदभगवत कलिलस्य साक्ष्यदर्शने ।
 इति पञ्च श्लोका विज्ञानभासतत्रत्या ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो वि-
 सर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ८० ॥ अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदे-
 वतम् । अधियज्ञं तमेवात्र देहे विद्धि विदा वरे ॥ ८१ ॥ एवं
 भावपुवं धीरो गृहीत्वा भक्तिमात्मनः । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च
 भावमेवाभिसंश्रयेत् ॥ ८२ ॥ पुरुषः स परो देवि भक्त्या लभ्य-
 स्त्वनन्यया । यस्यांतस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ८३ ॥
 इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बु-
 ह्निर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ८४ ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पु-
 रुषः परः । पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ८५ ॥
 एष सर्वेषु भूतेषु गृहोत्पान्ना न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बु-
 ह्दया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ८६ ॥ साधिभूताधिदेवं तं सा-
 धियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेपि पर ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ८७ ॥
 इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया मध्यात्मरहस्यवर्णननामैकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

कर्मयोगवर्णनम् ।

देव्युवाच । रहस्यं ज्ञानकाण्डस्य वेदानां तत्त्वतोऽधुना । श्रु-
 त्वाहं परमां तृप्तिं गता वेदविदा वर ॥ १ ॥ कर्मकाण्डस्य तत्त्वे-
 न रहस्यं वर्णयन्परम् । इदानीं कुरु मे नाथ कल्याणं परमं
 प्रभो ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । गुणानां परिणामेन सम्बन्धः
 प्रकृतेर्यथा । कर्मभिश्च शरीरेण सम्बन्धोऽस्तीह तादृशः ॥ ३ ॥
 न कर्मणा निवृत्तिः स्यात्स्थिते देहे कदा च न । कर्मानुष्ठान-
 वृत्तिर्देहधर्मः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ कृत्वापि कर्म यत्साधुरव-

१ श्रीमद्भगवद्गीतापनिष् । २ बुद्धेः परं महान् आत्मा महत्तम इत्यारिन्तरं भूतयः
 काष्ठवर्णनियता । ३ श्रीमद्भगवद्गीतापनिष् ।

र्मत्वं प्रतीच्छति । कर्मयोगः स एवास्य माहात्म्यं लोकविश्रु-
तम् ॥ ५ ॥ यथा कर्मप्रभावोऽयं सृष्टमात्सूक्ष्मतरो महान् । त-
थैव कर्मयोगस्य महिमातीन्द्रियकर्मः ॥ ६ ॥ शुभं वाऽशुभमु-
त्कृष्टं निकृष्टं वा बृहल्लघु । न नश्यति क्वचित्कर्म समये फल-
ति ध्रुवम् ॥ ७ ॥ यथेष्टं सात्त्विकं कर्म स्वर्गादिसुखकारणम् ।
तथैव सामसं कर्म यातनादुःखकारणम् ॥ ८ ॥ इत्येवाध्यात्मत-
त्वांशं विद्वद्भिर्ज्ञेयिभिः स्मृतम् । तत्तत्फलपभोगाय लोकानां
कल्पना कृता ॥ ९ ॥ सप्तानामूर्ध्वलोकानामधस्तात्तावतार्मपि ॥
कर्मेव कारण मन्ये बलस्येवेह भोजनम् ॥ १० ॥ एतत्संक्षेप-
रेण विस्तरेणापि भूयसा । श्रुतिस्मृतिपुराणार्थेर्दर्शितं लोकवत्स-
लैः ॥ ११ ॥ पठित्वा वा समाकर्ण्य तानि शास्त्राणि यत्नतः ।
सदादेयमसद्वैयं कर्मेव सुखमिच्छता ॥ १२ ॥ सकामकर्मणामेव
पन्था निष्कण्ठकः स्मृतः । निष्कामकर्मप्राशस्त्यं वक्तुमीशो न

१ समाधिर्वर्णनेनोपायानामाण्डविज्ञानम्, ज्ञानयोगवर्णनेन च ज्ञानकाण्डविज्ञान प्रदर्श्य अ-
ध्यायेऽस्मिन् कर्मयोगव्याख्यया कर्मकाण्डस्य परमादृत विज्ञान प्रदर्श्यते । त्रयाणामेव वे-
दकाण्डानामेकमेव लक्ष्यं भवति भावत्रयाणामु तन्निष्ठानां स्वतन्त्रत्वात्स्वतन्त्ररूपेणैव श्रोत्रि-
काण्डानि सविस्तरं वर्णितानि । अत एव ध्यानेनायानि पश्यति के विद्वानामात्मना ।
अथ साख्येन योगेन कर्मयोगेन चाप्ये ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषत् । २ अनातो
धर्मजिज्ञासा । इति कर्ममीमांसादर्शने वेदाध्ययनानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्यः स हि
नि श्रेयसेन पुरुष सयुनक्तिरिति प्रतिजानीमहे इति हि सूत्रभाष्यम् । षोडशालक्ष्णेऽर्थो
धर्मः । त्रियाप्रवर्तकं वचनेन भूतभवद्भविष्यत्सुखम्यवर्हितविप्रकृष्ट इत्येवमादिजाती
यशोऽर्थो लक्ष्यते सोऽर्थः पुरुष नि श्रेयसेन सयुनक्तिरिति प्रतिजानीमहे । षोडशैवेममर्थे शब्दो
त्यवगमयितुं नायत्किं च नैन्द्रियम् इति एतन्नेवार्थं तर्कपादेन ध्यमेन सूत्रयतिस्म भगवान्
जेमिति । ३ अत एव ' ऊर्ध्वं गच्छति स्वस्था मन्ये तिष्ठति रात्रसा । जघन-यगुग्वति
स्या भयो गच्छति तामसा ' इति श्रीमद्भाष्योपनिषत् । एव यथा सत्कर्मवर्मेण क्रमोजति
भवति तथा सर्वमेव धर्मविज्ञानवर्णनाध्याये सविस्तरं प्रपञ्चितम् । ४ प्रवृत्ते सप्तप्रकाररक्षा
दूर्वापो लोका सप्त सप्तचैव स त्तमोमया पुण्यपापमुक्त्वा यथा विराजि कल्पिता ।
५ 'देहादिपञ्चर यन् तदारोहोऽभिमानिता । विहितप्रतिपिद्धेय प्रवृत्तिर्भ्रमण भवेत् ॥ ॥'
इति श्रीविद्यारण्यमुनीश्वरा ।

कश्च न ॥ १३ ॥ निष्काममेव सत्कर्म मुक्तिं यच्छति दुर्लभाम् । कर्तव्यमिति कुर्वन्तमनिच्छन्तं फलान्यपि ॥ १४ ॥ कर्माणि नैव वध्नन्ति प्रमदा इव योगिनम् । फलान्यकांक्षमाणो योऽशुभं वा शुभमाचरेत् ॥ १५ ॥ सुखदुःखफलैः पार्श्वेन सम्बध्येत कर्हिचित् । सिद्ध्यन्सर्वेषु भूतेषु निन्दितां वर्जयन् क्रियाम् ॥ १६ ॥ केवल्यमपि संप्राप्तं हस्ते कृत्य सुखी भवेत् । इत्यादि सर्वशास्त्रेषु व्यासादिविविधर्षयः ॥ १७ ॥ निष्कामकर्मयोगस्य फलानन्त्यमलं जगुः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः स्त्री वायका च न ॥ १८ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वनस्थो वापि भिक्षुकः ॥ वर्त्तमानः सदाचारे यथा वर्णं यथाश्रमम् ॥ १९ ॥ यथाधिकारं निष्कामं स्वधर्मं चैव आश्रयेत् । संकल्पवर्जितं कर्मयोगं सत्साधने विदुः ॥ २० ॥ चतुर्वर्गप्रदस्तस्य कर्मयज्ञ उदाहृतः । नित्यनैमित्तिकत्वाम्या काम्यरूपेण च त्रिधा ॥ २१ ॥ कर्माणि भेदतः प्रोक्तमपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । आधिदैविकमध्यात्ममाधिभूतं पुनस्त्रिधा ॥ २२ ॥ अतो हि कर्मकाण्डस्य विस्तारोऽनन्त

१ विस्तृतम् । कर्ममन्त्रिवरणं सदाचारवर्णनाद्यादिष्वभिरूप्याधि प्रायः प्रपञ्चमेव पूर्वेमिति । २ अत एव नित्यकर्मविषये कर्ममीमांसादर्शनं । अपि वाऽप्येकदेशेऽस्यात् प्रज्ञाने ह्यर्थनिश्चितिशुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात्” अ ६ पा ३ सू० २ “विध्यपराधे च दर्शनानमासे” ३ प्रायश्चित्तविधानम् ४ तथा नैमित्तिकविषये च । “नैमित्तिके विचारत्वात्प्रत्युपशान्तमयत्स्यात्” अ ४ पा ३ अ २ । नैमित्तिके अथार्थे नियार्थं च प्रवृत्त भवेन निमित्तेन संबध्यते यथा ज्ञायर्थे कृत्वा प्रणीयते तावच्च धर्मीय पीयते उपरवृत्त्यते च एव निमित्ते दर्शयमाणमादौ गोदोहनादिनैमित्तिकं तांस्मिन् श्रवमाणे तत्रैवमवस्थात् कृतं विचारणान् विशेषे श्रवणम् इत्यर्थः । अयं निमित्ते तत्रैमित्तिकं न भवतीति तद्व्याप्यम् । काम्ये च काम्यानां यथोक्तकाम्यसङ्कले “कामो वा तत्सव्येने चेतने, कीने च नियमस्तदर्भम्” ४ । १ । ९ अ तथा काम्यानामोद्दिष्टामुक्तिरूपकत्वे “योगमिद्विर्वाप्यस्थोऽप्यस्योत्तितत्” ४ । ३ । १२ अ. इत्यादि । ३ “गहना कर्मणो गति” इति भगवद्भक्तकर्मणा विम्वारवाह्येऽपि तदधिष्ठायां भावभेदेनापि पुनस्तदेव कर्माधिष्ठायादिभेदेन निश्चयते । तत्राधिदैव यथा सोमयज्ञादि । अध्यात्म यथा ज्ञाति जीवहितार्थ धर्मज्ञानादियवप्रणयनादित्य । अधिभूत यथा ब्रह्मभोजनादि । दिग्दर्शनम्सुदाहृतं सुधेभिन्त्यम् ।

ईक्ष्यते । अत एव सुसंक्षिप्तं विज्ञानं वर्णयत्परम् ॥ २३ ॥ मी-
मासादर्शनं शास्त्रं सर्वतोऽत्यतिरिच्यते । अतश्चोत्कर्षमापन्नं
गीताशास्त्रं धरातले ॥ २४ ॥ यथोपनिषदः सन्ति वेदसारसमु-
ज्ज्वलाः । तथोपनिषदां सारं गीताशास्त्रं विदुर्वुधाः ॥ २५ ॥
तस्यापि सारं ते कर्मयोगं देवि ब्रुवेऽधुना । यमनुष्टाय देवाश्च
ऋषयश्च परं गताः ॥ २६ ॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न
विद्यते । स्वल्पमायस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ २७ ॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह पतिवत्सले । बहुशाखा हानन्ताश्च
बुद्धयो व्यक्तांशयिनाम् ॥ २८ ॥ योगस्था कुरु कर्मणि सङ्गं
त्यक्त्वा शुचिस्मिते । सिध्यासिध्दोः समा मृत्वा समत्वं योग
उच्यते ॥ २९ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति
यद्गत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वं स शान्तिमाप्नोति न का-
मकामी ॥ ३० ॥ न कर्मणामनारम्भान्नेष्कर्म्य पुरुषोऽश्नुते ।
न च सकृदसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ३१ ॥ न हि कश्चि-
रक्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्प्यते ह्यवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ३२ ॥ कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा भिय्याचारः स उच्यते ॥ ३३ ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभते प्रिये । कर्मैन्द्रियैः कर्म-

१ बहिरात्मैक्यमेवेन नृत्वा तावद्विनिधम् । बहिरात्म्यस्य प्रकृत्याश्रितत्वात्तदन्तर्भवति ।
अतर्ह्यस्य तु केवलमात्रात्मिकविज्ञानाश्रयेण निर्णयवास्तव्यमेव सम्भवति । सैव बुद्धि-
रन्तर्ह्यविषया व्यवसायात्मिका प्रज्ञा परात्वा एकेव निधीयते । २ यथा हि पूर्णा जल-
धिरसाह्यपदप्रसाराद्यतीतमपि नैव चञ्चलता प्राप्नोति, तथैव निष्कामभावावलम्बनेन पूर्णतामाप्त-
साधकस्यान कर्मण नैव कर्मस्रोतसा प्रतिधानैश्चावर्त्यलभते । एवं च पूर्णताप्राप्त साधकान्त-
करण सर्वोपस्थाप्यमेव सिद्ध्यतिष्ठते । अपूर्णमेव हि वस्तु चञ्चलमपि भवति पूर्णं तु न
कदापि परिवर्तनं भङ्गं । तथा च कामनादिदूषितत्वादर्पणभावप्रतिष्ठितमेवात्र कर्मण वृत्ति-
धानव्यवहारीभिर्बहिरात्म्यामिन्द्रियैर्विनिधायिभिर्वैरूपाडयते । निष्कामभावावलम्बनेन तु
पूर्णताप्राप्तं तु कर्मण न कदापि चाकल्प्येन्द्रियारम्भं भवतीति निश्चितमेव ॥

योगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ३४ ॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म
 व्यायो ह्यकर्मणः । शरीरस्यापि च ते न प्रसिध्येदकर्मतः
 ॥ ३५ ॥ यस्त्वात्मारतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव
 च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ३६ ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो
 नाकृतेनेह कश्च न । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः
 ॥ ३७ ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्स्यता जनकादयः । लोकसं-
 ग्रहेवापि पश्यन्ती कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्त-
 देवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ३९ ॥
 सक्ताः कर्मण्यविदासो यथा कुर्वन्ति शोभने । कुर्व्याद्दिदांस्त-
 थासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ ४० ॥ प्रकृतेः कियमाणानि गुणैः
 कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमृष्टात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ।
 ४१ ॥ तत्त्वविचु पतिप्राणे गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु
 वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ ४२ ॥ सदृश चेष्टते स्वस्याः प्र-
 कृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति
 ॥ ४३ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते
 कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ ४४ ॥ कर्मणो
 ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं ग-

१ अत एव 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जीवीषियेऽन समा' इति श्रुतिः ॥ "अतः यगी
 महि सगी सुय विषय राषव । इय ज्ञानकरा राम सहजाता विवर्धते" इति च महागमा
 यणम् । एव श्रुतिस्मृत्येव वाक्यताया अस्मिन्नेके निवामकर्मण्येव कुर्वन् जीवितुमिच्छेद
 ति । अत एव अ २ पा ४ अ १ "वावर्त्तविकोऽप्यात्म-कर्मधर्म-प्रकरणान् "क
 तुस्तु धर्मेतिपमावागशाख निमित्तं स्यात्" "जीवेने निमित्ते कर्मकर्तृधर्मो निवमधोपत
 इत्यधिकरणार्थः" इति कर्मयोगीमायादर्शनम् । २ कर्मयोगिनि स्वदृष्टान्तरादेशवचनैश्च
 जगति वधनागताना जीवानामपेक्षकन्याय साधयन्तीति कर्मयोगस्य परमोपकारिता प्रसिद्धा
 जीवन्मुक्ता हि "ज्ञानयोगभावयुक्ता" "कर्मयोगभावयुक्ता" चेति द्विभेदिका भवति ।
 जननादयो महाभान कर्मयोगभावयुक्ता जीवन्मुक्ता आपन् । यावदेव जगतामुपकारजात
 भूतपूर्व दत् भवति भावि च, निविलम्बेव तज्जीवन्मुक्तैर्महात्मभि आधिनि साध्यने साध्य
 च । इदमेव कर्मयोगस्य परम श्रेष्ठतमवगन्तव्यम् ॥

हना कर्मणो गेतिः ॥ ४५ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि
 च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ४६ ॥
 यस्य सर्वं समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्मि-
 णं तमाहुः पण्डितं बुधोः ॥ ४७ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नि-
 त्यवृत्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति
 सः ॥ ४८ ॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्वयानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ ४९ ॥ का-
 म्याना कर्मणा न्यास संन्यास कवयो विदुः । सर्वकर्मफल-
 त्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ ५० ॥ त्याज्य द्रोणवदित्येके
 कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चै-
 परे ॥ ५१ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
 कर्तव्यानीति मे देवि ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५२ ॥ नियतस्य
 तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः
 परिकीर्तितः ॥ ५३ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्प-
 जेत । स कृत्वा राजसं त्याग नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ५४ ॥
 कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते प्रिये ! । त्यक्त्वा सङ्गं फ-
 लश्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ५५ ॥ न द्वेष्टदुःखं कर्म
 कुशलं नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी जिज्ञासशयः
 ॥ ५६ ॥ न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु
 कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ५७ ॥ अनिष्टमिष्ट

१ कर्मज्ञानस्य स्वभावसिद्धशास्त्रीय कर्मवृत्तिक्षणमपि न शङ्केत्यवस्थानम् । परन्तु
 कर्मवृत्त्यायामपि स्वास्त्यकरणस्य भाववैलक्षण्यनूतामण जीवो नरक स्वर्ग मुक्तिपद वाते स
 लभते । अतएव विलक्षणफलत्रयप्रदायकवात्कर्मणो भावत्रयस्य विलक्षणमेष नामत्रय प्रदत्त
 म् । भावत्रयस्येतस्य दुर्ज्ञेय भवति कर्म यापार्थम् । यद्वत् हि कर्मणो गति स योगविद्विरेव
 परिज्ञातुं शक्यते । २ एतदेव कर्मयोगस्य विज्ञानम् । ३ एतदेव कर्मयोगिनो लक्षणम् ।
 ४ अत एव " एव यदि नायवास्ति न कर्म निष्पद्यते नरे " इति श्रुतिः । ५ कर्मणा
 प्राधान्यभूतं यथा यैर्देव्य न चिकिन्त्यते तानि प्रधानभूतानि त्रयस्य गुणभूतत्वात् ।
 इति अ २ पा १ सू ७ कर्मयोगासादृशम् ।

मिश्रश्च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु
 सन्न्यासिना कचित् ॥ ५८ ॥ सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्चयस-
 करानुभो । तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ ५९ ॥
 ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि
 महादेवि ! सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ साख्ययोगो पृथग्बालाः
 प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यग्भुवोर्विन्दते फ-
 लम् ॥ ६१ ॥ यत्साख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
 एकं साख्यश्च योगश्च यः पश्यति सा पश्यति ॥ ६२ ॥ सन्न्या-
 सस्तु शुभाचारे ! दुःखमात्रमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न
 चिरेणाधिगच्छति ॥ ६३ ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा
 जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६४ ॥
 नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यन् शृण्वन्
 स्पृशन् जिघ्रन्भ्रञ्चन् गच्छन् स्वप्नन् श्वसन् ॥ ६५ ॥ प्रलपन्
 विसृजन् गृह्णन्निपन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्त-
 न्त इति धारयन् ॥ ६६ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा
 करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥ ६७ ॥
 पद्मेमानि शुभाचारे ! कारणानि निबोध मे । साख्ये कृतान्ते
 प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ ६८ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता
 करणश्च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवश्चेवात्र पथमम्
 ॥ ६९ ॥ शरीरवाद्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्यार्ण्यं वा
 विपरीतं वा पद्भते तस्य हेतवः ॥ ७० ॥ तत्रैवं सति कर्त्तरिमा-
 त्मानं वेवलन्तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्म-

१ ज्ञानयोग कर्मयोगश्चेति द्वयमेव तुल्यफलप्रदं तत्तत्रैकैक्यम् । कर्मत्यागाधिक्यामु-
 त्पुष्टौ पुरतो ज्ञानयोगो, निष्कामकर्मसाधनाधिक्यात् कर्मयोगो निःस्पृहसत्त्वबोधिवर्धने ॥ अत-
 एव ' सर्वगो ह्येष ईश्वर सन्न्यासान्नाया । इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव ' परिपातपृथिवी
 मयहेत्वापरेणैकान् पारेदिश पारय । कनस्य तन्तु विनन विम्वय तदपश्यन् तदभवन्
 तदामान्' । इति श्रुतिः । ३ इदमपि सर्वकर्मयोगवर्णनवचनजात श्रीमद्भगवद्गीतापरम् ।

तिः ॥ ७१ ॥ विभ्युक्तं कर्म कर्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः । प्र-
योगकाले योगानां दुःसमित्येव न त्यजेत् ॥ ७२ ॥ अन्यायाच-
रणाभावे न हि ज्ञानस्य बाधनं । अतो विद्वानपि न्याय्यं वर्तेतो-
त्कर्षसिद्धये ॥ ७३ ॥ अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एतादृशोऽपि नाचारं श्रोतं स्मार्चं परित्यजेत् ॥ ७४ ॥ न निवि-
द्धानि वर्तते पूर्णज्ञानफलेच्छया । निषिद्धवर्जनं दातः संतुष्टः कु-
रते सदा ॥ ७५ ॥ विषया विनिवर्तते निराहारस्य देहिनाः । रस-
वर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ७६ ॥ बुद्धिः कर्मगुणैर्हो-
ना यदा मनसि वर्तते । तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम्
॥ ७७ ॥ अस्पर्शनमभ्युपगमनाद्गदमदर्शनं । अघ्राणमपि स-
कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ ७८ ॥ मनस्याकृतयो मग्ना मन-
स्त्वभिगतं मतिं । मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानं चाभिगतं परम् ॥
॥ ७९ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुद्ध्यते मनः । न बुद्धिर्बु-
द्ध्यते व्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥ ८० ॥ कर्मणां यस्य
निलयो निरयस्तस्य कीर्तितः । न देहिना ततः शक्यं त्यक्तुं
कर्मण्यशेषतः । तस्मादामरणाद्देहं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ ८१ ॥

१ इति श्रीमयूज्यपादमहोभिमदाज । २ इति श्रीमयूज्यक । ३ इति श्रीहस्तिशे । ४ इति
श्रीपात्रे । ५ एतदपरिहाराय निवृत्तं धर्ममाह विषया इति । आहरणमाहुरेव विषयभोगस्तद्विजितस्य
विषया शब्दाद्यभिगता विनिवर्तते परन्तु रसो ब्रह्मना मनो न निवर्तते सोऽपि परं क-
रणं दृष्ट्वा अवाप्तत्वात् कामस्य पुनो निवर्तते । भोगेच्छा त्यक्त्वाऽऽमानं पश्यते विषय
बधो निवर्तत इत्यर्थः । ६ कर्मगुणे कर्माणि गुणभूतानि येषां तीर्विषयगर्भं मनसि मन-
प्रधाने विषयदर्शिसिद्धिमाप्नोते तदा । मनोऽप्यति शेष । ब्रह्मसंपद्यते कुत यतस्तत्रैव प्रत्य-
गतं भवति । ॥ मनस्येति आहृत्यो घटादिन्यतः य, मन मन्त्र्यभूतत्वात् तत्रैव मग्ना मन-
सि । तथा चाक्षमाद्यचार्यप्रणीतं सूत्रं दोषभिमित्त्वाद्यो विषया साव्यवृत्ता इति । एवं
मनसो बुद्धो बुद्ध्यतीति तस्य जगति च सत्यं दृश्यं ॥ ८ इति श्रीमयूज्यपादमहोभिमदाज ।
श्रीमहामारणे । ९ इति श्रीमयूज्यपादमहोभिमदाज । १० एव “ पश्यन्तर्गममागम
कुर्यात्कर्माविचारयन् । यद्वद्वान सुनियतमानशेनैर्कर्ममाप्नुयात् ॥ ” इति कौपारवधुति ।

त्वञ्चैव संत्यजन्तीह फलं कर्म समाचर । योगेन परमात्मानं
युक्त्वा त्यज कलेवरम् ॥ ८० ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु
कदा च न । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ८१ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां कर्मयोगवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः । वेदान्तवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । ईशानुकम्पासंसिद्धौ वेदिकं कर्म सु-
व्रते । उक्तं चोपासनं तद्विज्ञानं विज्ञानपूर्वकम् ॥ १ ॥ परं भूयः
प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां
सिद्धिमितो गताः ॥ २ ॥ प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं
विना । न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमीक्षते ॥ ३ ॥ तस्मा-
द्देवान्तसंसिद्धं सद्वैतं न बाध्यते । अन्तकालेऽप्यतो भूतविवे-

१ अत्र एव “अनु कृतेस्तस्य च । अपि च स्मर्यते ।” इति वेदान्तदर्शनम् । “न तद्भ्रमयते
सुर्यो न शङ्काको न धाक्क” इत्यत्रा न निवर्तते तद्भ्रम परम मम ।” इति गीतोपनिषद् । इत्य-
वेदान्तवेद्यं प्रपदमिति सर्वत्र प्रश्लाऽनवकाश इत्यभिप्रेति । २ वेदान्तग्रन्थे पदे द्वैतभावो
न निवृत्तिः । अत एव वेदात् इति श्रेष्ठविज्ञानस्यापि नाम । त्रिपुटीबोधकोषामनाभावे सदम-
द्वयसिद्धिज्ञानभावे क्रियायोगभावे च द्वैतसम्बन्धो निश्चिन्तयेवावशिष्यते । परन्तु वेदान्तज्ञान-
सर्वोपस्थानं चर्मोपलब्धमेव भवति । अतः प्रामाण्याद्योक्तं जीवन्मुक्तं यद्भ्रमलक्षितं एव
तस्यावेकाग्रं न केवलं वेदान्तज्ञानं तथा च एकाग्र्यायता सर्वेष्वपदेशाद्विगणमयत्त कर-
णयता सर्वपोषणविकारिणा परमादरेण निरतमनुष्ठेया । अत्र एव श्रीमच्छंकरभगवत्पादसमुप-
दिष्टं सौमनस्यं च मन्त्रं चरितार्थम् । न हि सर्वप्रकारेणानुष्ठानमतराऽद्वैतमाधा यस्यपक्षो केवलं
मनोत्साहं सार्थकतां गमिष्यतीत्यनधिकारिवर्गेण सतोऽप्यम् । अत्र एव । “ तदेव निर्भयं
ब्रह्मज्ञानान्तेन समततः ” । इत्यादि शो० श्रुतिः । “ अभेददर्शनं ज्ञानम् ” इत्यादि स्क०
श्रुतिः । “ स्वयम्भूतं ज्ञानम् ” सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” । इत्यादि तै० श्रुतिः । “ सोऽ-
विमुक्त इत्युक्ते यो वै तदेव ” । इत्यादि जग० श्रुतिः ।

कान्निर्वृतिः स्थिता ॥ ४ ॥ अनेन यत्पदं लभ्यं परब्रह्माहया-
त्मकम् । दर्शनेषु तद्वोक्तं मुनिभिर्नामभेदतः ॥ ५ ॥ निष्का-
मावस्थितिः कुत्र परा भक्तिश्च कुत्र चित् । ब्रह्मसद्भावमन्यत्र
सर्वं तद्ब्रह्म निर्गुणम् ॥ ६ ॥ तदेव सततं जीवन्मुक्तानां परमं
पदम् । परमार्थतया सर्ववेदवेदान्तचिद्रसम् ॥ ७ ॥ एव ब्रह्म वेदैषु
ब्रह्मेव भवति स्वयम् । ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जा-
यते ॥ ८ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवेज्जनः । निर्द्वन्द्वो
नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ९ ॥ यावानर्थं उदपाने
सर्वतःसंयुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ॥ १० ॥
अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रवर्लियते । संकल्पो विविधः कर्ता
विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ११ ॥ निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात-
प्तात्स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्ब्रह्मात्मनः प्रभवन्ति हि ॥
॥ १२ ॥ चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमञ्जिता । तमोरजःस-
त्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ १३ ॥ सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यां
मायाविद्ये च ते मते । मायाविम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ
ईश्वरः ॥ १४ ॥ अविद्यावशागस्त्वन्वस्तद्ब्रह्मविद्यादनेकधा । सा-
कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥ १५ ॥ तमःप्रधानप्रकृ-
तेस्तद्ब्रह्मोपायेश्वराज्ञया । विद्यत्पवनतेजोऽम्बुबुधो भूतानि जेश्वरे ॥
॥ १६ ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः । तस्मादेतानि
ब्रह्मेव भवन्तीत्यवधारयेत् ॥ १७ ॥ प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तेजसत्वं

१ वेदिर्द्विद्वत्परास्त्रावे समुदिते ज्ञानुज्ज्वलादिद्विद्वत्परापूर्णौ वेदिकोपदेशस्य निष्पन्नप्रयो-
जना एव सम्पद्यते । तत्रैकद्वैतभावे जीवन्ब्रह्मणोरेक्यसत्त्वात्पन्न भवति, स च भावो ब्रह्म
पदसंविदानदभावादिशङ्काभिः समभिधीयते । इति श्रीमद्भगवद्गीतास्य । २ श्रीमन्नृपपाद-
नगवतो महर्षीशक्त्यस्य । ३ इदमेव मूर्ष्टियिज्ञानस्य गूढतमं रहस्यम् । विशेषविशेषेण तु
वेदान्तदर्शने दृश्यम् । अत्र एव = ययोर्यनाभि सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः
सम्पद्यन्ति । यथा सत पुष्पात्प्रेक्ष्यते तन्मात्रात्सम्पत्तीह विधायम् । इति श्रुतिः ।
४ अत्र एव "गतिरामात्मा च श्रुतवाच्यः" इति वेदान्तदर्शनम् ।

प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसंमष्टिता ॥ १८ ॥ सम-
 ष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽन्ये तु
 कथ्यन्ते व्याष्टिसंज्ञया ॥ १९ ॥ चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च
 यः पुनः ॥ चिच्छाया लिङ्गदेहस्या तत्संघो जीव उच्यते ॥ २० ॥
 माहेश्वरी तु या माया तस्या निर्माणशक्तिवत् । विद्यते मोह-
 शक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ २१ ॥ कूटस्थो ब्रह्मजीवेशावि-
 त्येवं चिच्छतुर्विधा । घटाकाशमहाकाशो जलाकाशाप्रसे यथा ॥
 ॥ २२ ॥ शक्तिरस्थैश्वरी का चित्सर्ववस्तुनियामिका । आ-
 नन्दमयमारम्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥ २३ ॥ वस्तुधर्मा नियम्येत्
 शक्त्या नैव यदा तदा । अन्योन्यधर्मसाङ्गपर्याद्विष्ठेयं जगत्स-
 ल्लु ॥ २४ ॥ चिच्छायावेशतः शक्तिश्चेतनेव विभाति सा । तच्छ-
 क्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मेश्वरता व्रजेत् ॥ २५ ॥ बुद्धौ तिष्ठन्नान्तरो-
 ऽस्या धिया नीक्ष्यश्च धीवपुः । वियमन्तर्यमयतीत्येव वेदेन
 घोषितम् ॥ २६ ॥ तन्तुः पटे स्थितो यद्बुपादानतया तथा ।
 सर्वोपादानरूपत्वात्सर्वत्रायमवस्थितः ॥ २७ ॥ उपक्रमादिभि-
 र्लिङ्गैस्तात्पर्यस्य विचारणात् । असङ्गब्रह्ममायावी सृजत्येव
 महेश्वरः ॥ २८ ॥ अन्न प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च ते ।
 कोशास्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥ २९ ॥ स्या-
 त्पञ्चीकृतभूतोत्पो देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञकः । लिङ्गे तु राज्ञेयः प्राणः
 प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह ॥ ३० ॥ सात्त्विकैर्धान्द्रियैः साक विमर्शा-
 त्मा मनोमयः । तैरेव साकं विज्ञानमयोवीर्निश्चयात्मिका ॥ ३१ ॥
 कारणे सत्त्वमानन्दमयोभोदादिवृत्तिभिः । तच्चत्कोशैस्तु तादा-
 त्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत् ॥ ३२ ॥ सत्कर्मपरिपाकात्ते कर-

१ ' इण्णादप्रवेशात्ता सृष्टिरीशकृता भवेत् । जगदादिविभोश्चत समसो जीवकृते
 क ॥' इति श्रीमपूज्यपादविद्यालक्ष्मणीधरा । २ कूटस्थ जीवन्ततानयामी । कूटस्थनि
 वरणमभ्यासगृहस्तान्मनायाये विवेचितम् । ३ अत एव "ज माधस्य यत " लोकवत्
 लोकाविवन्त्य ।" इति वेदान्तदर्शनम् । ४ पञ्चकोशविवरणं तैत्तिरीयश्रुत्युक्त्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

णानिधनोद्धृताः । प्राप्य तीतरुच्छायां विश्राम्यन्ति यथासु-
खम् ॥ ३३ ॥ उपदेशमवाप्तेवमाचार्यात्तत्त्वदर्शिनः । पञ्चकोश-
विवेकेन लभन्ते निर्वृतिं पराम् ॥ ३४ ॥ संसारः परमार्थोऽयं
सौक्ष्मः स्वात्मवस्तुनि । इति भ्रान्तिरविद्या स्याद्विद्यया निवर्तते
॥ ३५ ॥ आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः । इति
बाधो भवेद्विद्या लम्पतेऽसौ विचारणान् ॥ ३६ ॥ सदा विचार-
येत्तस्माज्जगज्जीवपरात्मनः । जीवभावजगद्भाववधे स्वात्मेव शि-
ष्यते ॥ ३७ ॥ जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वेस्तिरोहितः । तथा
जीवेन कूटस्थः सोऽन्वोन्याध्यास उच्यते ॥ ३८ ॥ अयं जीवो न
कूटस्थं विवर्ति कदा च न । अनादिरविवेकोऽयं मूढा विप्रेति
गम्यताम् ॥ ३९ ॥ विक्षेपावृत्तिरूपाभ्या द्विधा विद्या प्रकल्पिता ।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृत्तिः ॥ ४० ॥ अविद्यावृत्त-
कूटस्थे देहद्वययुता चित्तिः । शुक्तौ रूपावदध्यस्ता विक्षेपा-
ध्यास एव हि ॥ ४१ ॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मित-
म् । अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो श्लोकश्चिदात्मकः ॥ ४२ ॥
यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिं शुक्तौ वा रजतस्थितिम् । तद्वद्वस्त्राणि जीव-
त्वं वीक्ष्यमाणो न पश्यति ॥ ४३ ॥ यथा मृदि घटो नाम कनके
कुण्डलाभिधा । शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवसंज्ञा तथापरे ॥ ४४ ॥
यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीलं मरुस्थले । पुरुषत्वं यथा स्थानो
तद्वद्विष्वं चिदात्मनि ॥ ४५ ॥ ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विवि-

१ “आभास एव च” । इति वेदाददर्शनम् । “तत्रापि यो यस्मिन्प्रयोगेनात्मनस्ताम-
न्योपधर्माश्चाप्यस्येतरेतरविवेकेनाप्यतद्विवेचयोर्यथा शर्मणे मित्याज्ञानानिमित्तं स्यात्तृ-
ते मियुनीकुलामिदं समेदमिदं नैमर्शिकोऽयं लोकव्यवहारः । ” “तमेतमेव लक्षणमध्यास-
पठिता अवियेति मयन्ते तद्विज्ञेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैव सति यत्र
यदध्यासस्तत्तत्तेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणपि स न संभव्यते । ” इति श्रीमत्पुण्ड्रपा-
दभाषित शङ्कराचार्या । २ अत एव “उक्तमित्यत्र एव भावादित्यौ हुनेधि । अत्ररितं ते
रिति काशकृष्ण । प्रकृतिय प्रतिज्ञादृष्टानुपरोनाम् । ” इति वेदाददर्शनम् ।

च्येते । विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटीभवेत् ॥ ४६ ॥ मा-
यान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । स मायी सृजतीत्याहुः
श्वेताश्वतरशास्त्रिनः ॥ ४७ ॥ द्रवत्वमुदके बन्हावोष्ण्यं काठिन्य-
मश्मनि । मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा ॥ ४८ ॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत्तावच्चमत्कृतिम् । धत्ते मनसि पश्चात्तु
मायेपेत्युपशाम्यति ॥ ४९ ॥ अन्वयव्यतिरेकाम्यां पञ्चकोशधि-
वेकतः । स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते ॥ ५० ॥ परोक्षं
ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् । बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं द-
हति वह्निवन् ॥ ५१ ॥ अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्वरः ॥ ५२ ॥ अनिवृत्तेऽपीश-
सृष्टे हेते तस्य मृपात्मताम् । बुध्वा ब्रह्म द्वयं बोधुं शक्यं वस्त्वै-
क्यवादिना ॥ ५३ ॥ प्रलये तन्निवृत्तौ तु गुरुशास्त्राद्यभावात्तः ।
विरोधि द्वैताभावेऽपि न शक्यं बोधुमह्वयम् ॥ ५४ ॥ एतयोर्बुद्धि-
पादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् । यथैव मृदटादीनां विचारः सोऽ-
यमीदृशः ॥ ५५ ॥ अहमेको हि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ।
तदहं नात्र सन्देहो विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ५६ ॥ आत्मा वि-
निष्कलो ह्येको देहो बहुभिरावृतः । तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किम-

१ अत एव “अत्र पिबती सृष्टतस्य लोके गुहा प्रविष्टी परमे परार्थे । छायातपी
भद्रविदो वदन्ति पञ्चान्नयो ये च त्रिणाचिकेता । इति श्रुति तथा “गुहाप्रविष्टावामा
नोहितशर्श्वन्” इति वेदान्तदर्शनम् । २ अत एव “मायान्तु प्रकृतिं विद्या मायिनन्तु
महेश्वरम् ।” इति स्मृतिः । “मायामात्रं तु वास्तव्येनानभिष्यत्स्वरूपत्वात्” इति वे-
दान्तदर्शनम् । ३ “तच्छिन्तनं तत्तन्मन्त्रोन्मत्तं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरतत्त्वञ्च तदव्ययं
विदुर्बुधा ॥ वामननेककालीना दीर्घकालं निरन्तरम् । सादरव्याख्यस्वमाने सर्वधेयं
निवर्तते ॥” इति श्रीमत्पूज्यपादविचारग्रन्थोक्तम् । ४ अत एव “वाचस्पत्येन विचारो
नामधेयं मूर्तिवैक्येन सत्यं यथा सौर्यकेन लौहमणिना सर्वं रोहमयं विज्ञातं स्यात्”
इत्यादि श्रुतिः । “तदनन्तव्यवहारमभ्यशब्दादिभ्यः” इति वेदान्तदर्शनं च । एतयो परमा-
त्मजीवमनोसत्ता मायावृत्तयो ।

ज्ञानमतेः परम् ॥५७॥ देहोऽहमित्ययं मूढो धृत्वा तिष्ठत्यहो जनः ।
 ममायमित्यपि ज्ञात्वा घटद्रष्टेव सर्वदा ॥५८॥ ब्रह्मैवाहं समः
 ज्ञान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते
 बुधैः ॥५९॥ निर्विकारो निराकारो निरवयोऽहमव्ययः ।
 नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥६०॥ अहं
 द्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः । ममायमिति निर्देशा-
 त्कार्यं स्याद्देहकः पुमान् ॥६१॥ अहं विकारहीनस्तु देहो नित्यं
 विकारवान् । इति प्रतीयते साक्षात्कार्यं स्याद्देहकः पुमान् ॥६२॥
 यस्मात्परमिति श्रुत्यापीदं पुरुषलक्षणम् । विनिर्णीतं विमूढेन कथं
 स्याद्देहकः पुमान् ॥६३॥ सर्वं पुरुष एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते । अ-
 प्युच्यते यतः श्रुत्या कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥६४॥ चेतनस्यैकरू-
 पत्वाद्देहो युक्तो न कर्हिचित् । जीवत्वञ्च मृषा ज्ञेयं रज्ज्वा सर्पग्रहो

१ “तमेव लक्षणमध्यात पठिता अविद्येति मन्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपानुधारणं
 विद्यामाह । तत्रैव सति यत्र यदध्यामस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अनुमात्रेणापि सत् स-
 म्यज्यते ।” इति श्रीमत्पुरुषसुक्तभाष्येन च ॥ २ अत एव “योऽयं विज्ञान-
 मय प्राणोऽयं हृद्यन्तर्ग्याति पुरुष स समान स तुभी लोकानुसन्धरति प्यादतीव लैलापताव
 स हि स्वप्नो भूतमे शीकमनिरामनि मृत्योरुपाणि पश्यति । स वा अयं पुरुष जायमान
 शरीरमभिसंपद्यमानं धाम्नि समज्यते । स उग्रामिभ्रियमाणं धाम्नि विजहाति । तत्त्व
 वा पतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं
 तस्मिन्मध्ये स्थाने तिष्ठते तमे स्थाने पश्यतीति च परलोकस्थानम् । अथ यथाक्रमोऽयं
 परलोकस्थाने भवति तमाक्रम्याक्रम्योभयान् धाम्नि आनन्दादि पश्यति स यत्र प्रसवितृत्वस्य
 लोकस्य सर्वतो मातामुपधातु स्वयं विहन्त्य स्वयं निर्माय स्वैव भासा स्वैव ज्योतिष
 प्रसवितृत्वप्रायं पुरुष स्वयं ज्योतिर्भवति । न तत्र स्थानरसयोगानपन्थानो भवन्त्यथ स्थानं
 स्थयोगान् च । सृजते न तत्रानन्दा मुदं प्रमुदो भवन्त्यवानन्दान् मुदं प्रमुदं सृजते न
 तत्र वेदान्ता पुष्करिण्यं स्वयन्तो भवत्यथ वेदान्तान् पुष्करिणीं सृजते स हि नदी ।”
 इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव “यस्मात्परमनापरमसि किञ्चित् यस्मात्तान्नीयो ॥ ज्ञातोऽ-
 सि किञ्चित् । पुरुष इव सन्त्यो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनैव पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” ॥ इति श्रुतिः ।
 विमूढेनापि पुरुषद्रष्टृणमिदं निर्णतमतः कथं देहकं पुमान्स्वयं इति वयं । ४ अत एव
 “पुरुष एवेदं सर्वम्” इति पुरुषसूक्तश्रुतिः ।

च्येते । विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटीभवेत् ॥ ४६ ॥ मा-
यान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । स मायी सृजतीत्याहुः
श्वेताश्वतरशास्त्रिनः ॥ ४७ ॥ द्रवत्वमुदके बन्हावौष्ण्यं काठिन्य-
मश्मानि । मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा ॥ ४८ ॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत्तावच्चमत्कृतिम् । धत्ते मनसि पश्चात्तु
मायैपेत्युपशाम्यति ॥ ४९ ॥ अन्यव्यतिरेकाम्यां पञ्चकोशवि-
वेकतः । स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते ॥ ५० ॥ परोक्षं
ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् । बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं द-
हति वह्निवत् ॥ ५१ ॥ अपरोक्षरूपविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः ॥ ५२ ॥ अनिवृत्तेऽपि श-
सृष्टे ह्येते तस्य सृपात्मताम् । बुद्ध्या ब्रह्म इयं बोद्धुं शक्यं वस्तु-
वैवादिना ॥ ५३ ॥ प्रलये तन्निवृत्तौ तु गुरुशास्त्रावभातः ।
विरोधि द्वैताभावेऽपि न शक्यं बोद्धुमद्वयम् ॥ ५४ ॥ एतयोर्दु-
पादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् । यथैव मृदटादीनां विचारः सोऽ-
यमीर्दृशः ॥ ५५ ॥ अहमेको हि सूक्ष्मश्च ज्ञाता सक्षी सदव्ययः ।
तदहं नात्र सन्देहो विचारः सोऽयमीर्दृशः ॥ ५६ ॥ आत्मा वि-
निष्कलो ह्येको देहो बहुभिरावृतः । तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किम-

१ अत एव “अन विवर्तनी गुरुतस्त्य लेके गुह्यं प्रविष्टी परमे परार्थे । छायातपो
ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाश्रिते । इति श्रुतिं तथा “गुह्यप्रविष्टावासा-
नोऽहतराज्ञानम्” इति वेदान्तदर्शनम् । २ अत एव “मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु
महेश्वरम् ।” इति स्मृतिः । “मायामात्रं तु कास्त्वेकानभिन्नतत्त्वरूपत्वात्” इति वे-
दान्तदर्शनम् । ३ “तस्मिन् तव तत्त्वमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरतञ्च तदभ्यास
विदुर्गुणा ॥ वसनानेककालिना दीर्घकाल निरतम् । सादरञ्चाभ्यस्यमाने सर्ववैधे
निवर्तते ॥” इति श्रीमत्पञ्चपादविद्यारण्यमुनीश्या । ४ अत एव “काचरम्भश्च विज्ञातो
नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यं यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्”
इत्यादि श्रुतिः । “तदनन्यं वामरम्भश्चादिभ्यः” इति वेदान्तदर्शनं च । एतयो परमा-
त्मजीवमनोस्वभावाभावाद्ययोः ।

ज्ञानमतेः परम् ॥५७॥ देहोऽहमित्यय मूढो धृत्वा तिष्ठत्यहो जनः ।
ममायमित्यपि ज्ञात्वा घटद्रष्टेव सर्वदा ॥ ५८ ॥ ब्रह्मैवाह समः
शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाह देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते
बुधैः ॥ ५९ ॥ निर्विकारो निराकारो निरवयोऽहमव्ययः ।
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ ६० ॥ अहं
द्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः । ममायमिति निर्देशा-
त्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६१ ॥ अहं विकारहीनस्तु देहो नित्यं
विकारवान् । इति प्रतीयते साक्षात्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६२ ॥
यस्मात्परममिति श्रुत्यापीदं पुरुषलक्षणम् । विनिर्णीतं विमूढेन कथं
स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६३ ॥ सर्वं पुरुष एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते । अ-
प्युच्यते यतः श्रुत्या कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६४ ॥ चैतन्यस्यैकरू-
पत्वाद्देहो युक्तो न कर्हिचित् । जीवस्वञ्च मृषा ज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो

१ "तमेव लक्षणमप्यास पठिता अविद्येति सम्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं
विद्यामाह । तत्रैव साति यत्र बह्व्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अनुमात्रेणापि सन् स
मप्यते ।" इति श्रीमत्पुण्डरीकभगवत्सूक्तार्या । २ अत एव "योऽयं विज्ञान-
मय प्राणेपु हृद्यन्तर्ज्वाति पुरष न समान सन्तुभी लोकावतुसञ्चरति प्र्यायतीव लेलायताव-
स हि स्वप्नो भूमेम लोकमतिनामति मृयोत्पाणि पश्यति । स वा अयं पुरुष जायमान
शरीरमभिसपद्यमान पाप्मभि सद्यते । स उक्तामभियमाय पाप्मनो विजहति । तस्य
वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एन स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सप्य मृतीय स्वप्नस्थान
तस्मिन्मप्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति च परलोकस्थानम् । अथ यथाक्रमोऽयं
परलोकस्थाने भवति तमाक्रम्याक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दोऽयं पश्यति । यत्र प्रस्वपित्यस्य
लोकस्य सर्वतो मानामुपादाय स्वयं विद्वत्य स्वयं निर्माय स्वेन भारत स्वेन ज्योतिष
प्रत्यक्षित्यप्रायं पुरुष एव ज्योतिर्मवाति । न तत्र स्थानरययोगानपन्थानो भवन्त्यथ स्थानं
रययोगान् पथ घजते न तत्रानन्दा मुद प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुद प्रमुद घजते न
तत्र वेशाता पुष्करिण्य स्रवत्वो भवत्यथ वेष्टान्तान् पुष्करिणीं घजते स हि कर्ता ।'
इत्यादि श्रुति । ३ अत एव "यस्मात्परमापरमसि किञ्चित् यस्मान्ना-धेयो न उदायोऽ-
सि किञ्चित् । तस्य ह्य स्वव्यो दिवि तिष्ठन्नेकस्तेनेद पूर्णं पुरुषेण सम्बन्धम्" ॥ इति श्रुति ।
विमूढेनापि पुरुषलक्षणमिदं निगम्यत कथं देहकः पुमान् इत्यवश्यं । ४ अत एव
'पुरष एवेद सर्वम्' इति पुरुषसूक्तश्रुति ।

यथा ॥ ६५ ॥ रज्ज्वज्ञानं क्षणेनैव यद्वज्जुर्हि सर्पिणी । भाति
तद्वच्चितिः साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥ ६६ ॥ उपादानं प्रप-
ञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मेवास्ति
न चेत्तरत् ॥ ६७ ॥ व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मैति
शासनात् । इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ६८ ॥
श्रुत्या निवारितं नूनं नानात्वं स्वप्नुसेन हि । कथं भासो भवेदन्यः
स्थिते चाह्वयकारणे ॥ ६९ ॥ दोषोऽपि विहितः श्रुत्या मृत्योर्मृ-
त्यु स गच्छति । इह पश्यति नानात्वं मायया वञ्चितो नरः
॥ ७० ॥ एवमात्मन्यवियातो देहाध्यासो हि जायते । स एवा-
त्मपरिज्ञानाद्धीयते च परात्मनि ॥ ७१ ॥ सर्वमात्मतया ज्ञानं
जगत्स्यावर्जजगन्मू । अभावात्सर्वभावानां देहस्यावात्मता कुतः
॥ ७२ ॥ आत्मानमेव विज्ञाय कालं नय पतिव्रते । प्रारब्धमसिद्धं

१ कार्यकारणविचारणकमेव परमत्र कारणरूपेण कारणब्रह्म, प्रपञ्चमवधारणरूपेण कार्य-
ब्रह्म च भवति । यद्यपि विचारणीयभेदेन जगत्कर्तृगीश्वरस्य, कार्यरूपस्य जगत्तथा विभिन्न-
रूपेण वर्णनं विविधेषु शास्त्रेषु दृश्यते तथापि कार्यकारणविचारेण सर्वेषामेवैकमदमवश्य भा-
वीत्येकमेव परं ब्रह्म कार्यकारणभेदेन प्रकृतिपुरुषरूपं भवति ॥ अत एव 'यत्र हि द्वैत-
मिव भवति तदितर इतर जिघ्रति तदितर इतर पश्यति, तदितर इतर शृणोति तदितर
इतरमभिवदति तदितर इतर मनुते तदितर इतर विजयति, यत्र वा अस्य सर्वमात्मै-
वामृतं तन् केन क जिघ्रेत् केन क पश्येत् केन क शृणुयात्, केन कमभिवदेत्, केन
क मयति, केन क विजानीयात्, येनैव सर्वैः विजानाति तं केन विजानीयात् विज्ञातारमरे-
केन विजानीयाम्' । "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिः । २ अत एव "मृत्यो-
स मृत्युमाप्नोति यः ॥ अनेव पश्यति ॥" इति श्रुतिः । ३ "चित्रापि तमतुल्याणां
वस्तुमासां पृथक् पृथक् । चित्राकारेण वस्त्रेण सदृशा इव वस्त्रिता ॥ पृथक् पृथक् चि-
दाभासाधेनान्वाप्यस्तदेहिनाम् । कल्पन्ते जीवनामानो बहुधा समरन्त्यमी ॥" इति
पूज्यपादमहर्षिचरितम् । "अथ प्रपञ्चो नास्त्येव नोत्पन्नं नोद्विग्नं जगत् । चित्तं प्रपञ्च-
इत्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा" ॥ "सर्वं सन्निदं ब्रह्म" । "एकमेवाद्वितीयम्" । "उपा-
ऽऽदानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मेवाऽस्ति न प्रेतरत् ॥
न्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वममेति शासनात् । इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्याऽवसरः कुतः"
इत्यादि श्रुतिः ।

भोग्यं नोद्देगं कर्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ उत्पन्नेऽप्यात्मविज्ञाने प्रारब्धं
 नेव मुञ्चति । इति यच्छ्रूयते ब्राह्मन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ७४ ॥
 तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नेव विद्यते । देहादीनामसत्त्वात्तु यथा
 स्वप्नो विबोधतः ॥ ७५ ॥ कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति
 कीर्तितम् । तत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ॥ ७६ ॥
 स्वप्नदेहो यथाध्यासस्तथैवायं हि देहकः । अध्यस्तस्य कुतो जन्म
 जन्माभावे हि तत्कुतः ॥ ७७ ॥ तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यन्तु न स्थिरं
 जागरे स्थिरम् । तद्देहोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भिद्यते ॥ ७८ ॥
 सुप्तोऽप्येतस्य सौप्ततमो बोधो भवेत्स्मृतिः । सा चायबुद्धविष-
 यावबुद्धं तत्तदा ततः ॥ ७९ ॥ स बोधो विषयाद्भिन्नो न बोधा-
 त्स्वप्नबोधवत् । एवं स्थानत्रयेऽप्येका संविच्छद्दिनान्तरे ॥ ८० ॥
 मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येऽप्येकधा । नोदेति नास्तमेत्येका
 संविदेया स्वयम्प्रभा ॥ ८१ ॥ परमात्मावशेषोऽपि तत्तत्सत्यविनि-
 श्वयः । न जगद्विस्मृतिर्नो चेर्जीवन्मुक्तिर्न सम्भवेत् ॥ ८२ ॥
 परोक्षो चापरोक्षेति विद्या द्वेधा विचारजा । तत्रापरोक्षविद्यासौ
 विचारोऽयं समाप्यते ॥ ८३ ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद परोक्षज्ञान-
 मेव तत् । अहं ब्रह्मेति चेद्देद साक्षात्कारः ॥ उच्यते ॥ ८४ ॥
 तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायेद्बहुञ्छ-
 व्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ८५ ॥ तत्त्वं बुधापि कामादी-
 निःशेषं न जहासि चेत् । यथेष्टाचरणं ते स्यात्कर्म शास्त्राति-

१ “नैकैर्नैष न तस्यायंस्तस्यायंऽस्ति न कर्मणि । न समाधानजयाध्या यत्स्य
 निर्वासनं मनः ॥” इति श्रीमत्सूत्रपादविचारण्यमुनीश्वरः । २ “देहाद्यात्मवि-
 भ्रान्तौ जाग्रत्या न दृश्यान्मात्रं । ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातुं शक्ते मन्दर्भा स्वतः ॥ अपरोक्षशि-
 का बुद्धिर्न परोक्षेयता नुदेत् । प्रतिमाद्विषु विष्णुत्वे को वा विप्रतिपद्यते ॥” इति श्रीम-
 त्सूत्रपादविचारण्यमुनीश्वरः । ३ “विचारान्वायते बोधोऽन्विष्टः य न निवर्तयेत् ।
 स्वोपसिमात्रात्मनरे दहत्कामित्यत्यनाम् ॥ सावता इतश्चः सन्नियतमिमापयत् ।
 जीवन्मुक्तिमनुप्राप्य प्रारब्धं स्वमोक्षे ॥” इति श्रीमत्सूत्रपादविचारण्यमुनीश्वरः ।

लङ्घिनः ॥ ८६ ॥ बुद्धाद्वैतसतत्वस्य यथेष्टाचरणं यदि । शुनां
तत्त्वदृशाश्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ ८७ ॥ येनेक्षते शृणोतीदं
जिघ्रति व्याकरोति च । स्वाहस्वाहू विजानाति तत्प्रज्ञानमुदी-
रितम् ॥ ८८ ॥ चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याभगवादिषु । चेतन्यमेकं
ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्ममय्यपि ॥ ८९ ॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे
विद्याधिकारिणि । बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितिर्ग्यते
॥ ९० ॥ स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः । अस्मीत्येक्य-
परामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ९१ ॥ एकमेवाद्वितीयं सत्ताम-
रूपविवर्जितम् । सृष्टेः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते
॥ ९२ ॥ श्रोतुं देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम् । एकता गृह्य-
तेऽस्तीति तदैक्यमनुभूयताम् ॥ ९३ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमय-
मित्युक्तितो मतम् । अहङ्कारादिदेहान्तात्प्रत्यगात्मेति गीयते ॥
॥ ९४ ॥ दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते । ब्रह्मशब्देन
तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपैकम् ॥ ९५ ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्म्मणि
तस्मिन्दृष्टे परावरे । बहुत्वं तन्निवेधार्थं श्रुत्या गीतं यतः स्फुटम्
॥ ९६ ॥ अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिका भवेत् । उदेति शुद्ध-
चित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः परम् ॥ ९७ ॥ कारणं व्यतिरेकेण पु-

१ अत एव “प्रज्ञानमानन्द ब्रह्म” “अहं ब्रह्मास्मि” “तत्त्वमसि” “अयमात्मा ब्रह्म”
इति महावाक्यचतुष्टयम् । “एव वाक्यान्वयात् ।” इति वेदान्तदर्शनम् । २ “वै-
राग्यबोधोरमा सहायस्ते परस्परम् । प्रायेण सह वर्तन्ते विपुग्यन्ते क्वचिन् क्वचित् ॥
हेतुस्वरूपकार्यणि मिश्रण्येकमसङ्गरः । यथावद्वगन्तव्यं शास्त्रार्थं प्रतिविच्यता ॥ दो-
षदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोगेनदीनता । अमाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोऽप्यमी ॥ श्रवणा-
दि त्रयं तद्वैतत्वमित्या विवेचनम् । पुनर्भवेरनुद्बो बोधमर्तं त्रयो मता ॥ यमा-
दिर्धौनिरोधश्च व्यवहारस्य सङ्घः । स्थैर्यवाया उपगतेरित्यमदूर ईरित ॥ तत्त्वबोध प्र-
धान स्यात्साक्षा मोक्षप्रदवत् । बोधोपकारिणवेतौ वैराग्योपरममुमी ॥ त्रयोऽप्यत्यन्तपक्वा-
श्रेष्महन्ततपसा पन्थम् । दुरितेन क्वचिन्किन् कदाचित्प्रतिबध्यते ॥ वैराग्योपराती पूर्णे
बोधस्तु प्रतिक्रिय तु । यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकास्तपोव्रतान् ॥ पूर्णं बोधं त-
दानीं द्वौ प्रतिबद्धौ यदा गदा । मोक्षो निमिषिनं किन्तु दृष्टुं स्व न नयति ॥” इति श्री-
विद्यारण्यमुनिभिरा ।

मानादौ विलोकयेत् । अन्ययेन पुनस्तद्धि कार्यं नित्यं प्रपश्ये-
ति ॥ ९८ ॥ कार्यं हि कारणं पश्येत्पश्चात्कार्यं विसर्जयेत् ।
कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ ९९ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां वेदांतवर्णनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः । जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनम् ।

देव्युवाच । सर्वतत्त्वस्वरूपाणि व्याख्यातानि जगद्गुरो । न
वृक्षिर्जायते श्रुत्वा तव वाचोऽमृतोपमाः ॥ १ ॥ अधुना श्रोतु-
मिच्छामि स्थितिं मायाविनिर्गताम् ॥ जीवन्मुक्तिमुपेतानां सा-
धूनां सुमहात्मनाम् ॥ २ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाविस्थस्य
बल्लभ । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥ ३ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । श्रूयतामधुना देवि कथयामि तवा-
ग्रतः । परमं शोभनं शुद्धं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ न जा-

१ “भावोपलब्धेः” । “सत्वाद्यावरस्य” । इति वेदान्तदर्शनम् । २ “इद-
मेव वेदान्तविज्ञानस्य शूद्रतमं गृह्यम्” । इति श्रीमत्सूत्रपादशास्त्राचार्यमन्य-
त । ३ इमानि जीवन्मुक्तलक्षणानि श्रीमन्महाभारतमहासमायणतः संगृहीतानि । अत एव
“जीवन्मुक्ता भवन्ति ते” । “जीवन्मुक्तः स्वरूपः स्यात्” । “जीवन्मुक्तस्य तन्मयः” ।
इत्यादि सू० श्रुतिः । “जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योः” । “जीवन्मुक्त्यादित्यम्” । इत्यादि
बी० श्रुतिः । “द्वैतावज्ञा सुस्थिता वेदद्वैता धीः स्थिरा भवेत् । स्थैर्यं तदस्य पुमानेव
जीवन्मुक्त इतीर्यते” । इति श्रीविचाररत्नमुनिः । तथा च “पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसु-
सदृशत्वादित्यभित्तघर्म्यः क्लेशरूपत्वाद्गोचरो भवति । तन्निरोध जीवन्मुक्तिः । उपाधिविनि-
र्मुक्तपटाकारावत्यन्त्ररूपस्याद्वैदेहमुक्तिः । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टौ तत्त्वशतौपनिषदः प्रमा-
णम् । वर्तुणादितु न्वनिर्गतिद्वारा नित्यानन्दावाप्तिः प्रयोजनं भवति । तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यं
भवति । यथा पुत्रकामेष्टिना पुत्रं, पावित्र्यादिना निर्वृतं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं, तथा पुरुषप्रय-
त्नसाध्यवेदान्तश्रवणाद्विज्ञितममाधिना जीवन्मुक्त्यादित्यो भवति । सर्वव्यापनाभ्याससङ्गा-
मः ।” इति मुक्ति कश्चित् ।

गतिं न निद्राति नोन्मीलति न मीलति । अहो परदशा कापि
वर्तते मुक्तचेतसः ॥ ५ ॥ सुपुत्रवदिदं नित्यं पश्यत्यपगत-
पणः । असद्रूपमिवासक्तं सर्वत्राखिलमात्मवान् ॥ ६ ॥ कैव-
ल्यमिव सम्प्राप्तः परिसुप्तमना इव । घूर्णमान इवानन्दी तिष्ठ-
त्यधिगतात्मदृक् ॥ ७ ॥ सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमला-
शयः । समस्तवासनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥ ८ ॥ नादत्त-
मप्युपादत्ते गृहीतमपि पाणिना । अन्तर्मुखतयोदात्तस्त्वया स-
मया धिया ॥ ९ ॥ बाञ्छा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च
स्थितौ । यथा जीविकया तस्माद्धन्य आस्ते यथामुखम् ॥ १० ॥
यन्त्रपुत्रकसञ्चार इतीमं जनताक्रमम् । अन्तःसंज्ञीनया दृष्ट्या
पश्यन्हसति शान्तधीः ॥ ११ ॥ नापेक्षते भविष्यश्च वर्तमाने न
तिष्ठति । न संस्मरत्यतीतं हि सर्वमेव करोति च ॥ १२ ॥
सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् । सर्वं कर्म करो-
त्यन्तर्न करोति च किञ्च न ॥ १३ ॥ कृतं देहेन कर्मैदं न
मया शुद्धरूपिणा । इति चिन्ताऽनुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति
न ॥ १४ ॥ अन्तः सर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेपणः । कुर्व-
न्नपि बहिः कार्प्यं सममेवाऽवतिष्ठते ॥ १५ ॥ बहिः प्रकृतस-
र्व्वेहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः । स्वकर्मक्रमसंप्राप्तबन्धुकार्प्यानुव-

१ अत एव 'यदा सर्वे प्रभियन्ते हृदयस्येह ग्रन्थय । अथ मर्षोऽमृतो भवत्येताव-
दशसनम् ॥ इति श्रुतिः । २ "प्रवृत्ता वा निवृत्ता वा देहेन्द्रियबन्धोधिकाम् । न किञ्चिदपि
वैषम्यमस्त्यक्षानिविशुद्धयो ॥ मात्यश्रोत्रिययोर्वेदपाठपाठहृता भिदा । महारादावस्ति मेद
मोऽय न्यावेऽत्र योच्यताम् ॥ न द्वेष्टि सप्रवृत्तानि न निवृत्तानि वाञ्छति । उदासीनवदासीन
इति प्रीथमिदोच्यते ॥ अर्द्धासीन्य विवेकचेदच्छब्दव्यर्थता तदा । न शक्नोत्यस्य दे-
हाया इति चेदत्रैव एव स ॥ तत्तत्तदर्थं मय्यन्ते ये महार्थय । तेषां प्रज्ञातिविभदा
किं तेषां दुःशक्तं वद ॥ मरतादेः प्रवृत्तिः पुण्योत्तेजि चेतसा । जहन् जीहन् रतिं विन्द-
मित्यश्रौषते किं श्रुतिम् ॥ न ह्यहारादि सत्यस्य भगताया स्थिता बन्धिन् । काष्ठपापणवन्
किं तु सद्गतीना उदासते ॥" इति श्रीविद्यासम्पत्नीधरा ।

क्षिमाद् ॥ १६ ॥ निर्वोसनो निरालम्बः स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।
 क्षिप्तः संस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥ १७ ॥ समग्रसुख-
 भोगात्मा सर्वाशास्विव संस्थितः । करोत्यसिलकर्मणि त्यक्त-
 कर्तृत्वविभ्रमः ॥ १८ ॥ न कदाचिज्जगत्यस्मिन्त्वन्नो देवि
 सिद्यते । यत् एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ १९ ॥ उ-
 दासीनवदासीनः प्रकृतः क्रमकर्मसु । नाऽभिवाञ्छति न हेष्टि
 न शोचति न हृष्यति ॥ २० ॥ शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकला-
 नीन्द्रियाणि च । न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥ २१ ॥
 अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा । भक्ते भक्तसमाचारः शठे
 शठ इव स्थितः ॥ २२ ॥ बालो बालेषु वृद्धो वृद्धो धीरेषु धैर्य-
 बान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥ २३ ॥ प्रयुक्त-
 बाह् पुण्यकथो देन्याहचपगताशयः । धीरर्थरुदितानन्दः पे-
 शलः पुण्यकीर्तिनः ॥ २४ ॥ श्रावः प्रसन्नमधुरः पूर्णः स्वप्रति-
 भोदये । निरस्तत्वेददौर्गत्यः सर्वस्मिन् श्लिग्धबान्धवः ॥ २५ ॥
 जीवः शिष्यः सर्व एव भूतेष्वेवं व्यवस्थितः । एवमेवाऽभिय-
 इयहि जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ २६ ॥ उदात्तचरिताकारः समः
 सौम्यसुसोदधिः । सुश्लिग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः
 ॥ २७ ॥ न तस्य सुकृतेनाऽर्थो न भोगैर्न च कर्मभिः । न
 दुष्कृतेर्न भोगानां सन्त्यागेन न बन्धुभिः ॥ २८ ॥ न कार्प्य-
 कारणारम्भैर्न निष्कृततया तथा । न बन्धेन न मोक्षेन न पाता-
 लेन नो दिवा ॥ २९ ॥ यथा वस्तु यथा दृष्टं जगदेकमयात्म-
 कम् । तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कृपणं मेतः ॥ ३० ॥ न

१ "परिण्य मृतानि परित्यज्य लोकात् परित्यज्य सर्वं प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाप्य प्रथमं
 जाम्बवत्सामनामन्ममिसविवेक ॥ इति श्रुतिः ॥ २ "अधिष्ठितस्ताडितो वा धातुर्न
 स्वयिता तदा । न हिन्यति न दुष्येच्च गाल प्रयुतपात्येन ॥ निन्दितः स्तूयमानो वा वि-
 द्मानर्ज्ञेन निन्दति । न सौमि वि तु तेषां स्याद्यथायोगस्तथा चोत् ॥" इति श्रीमन्मृ-
 यणाद-
 विद्याप्यमुनीभिरा ।

जातु विषयाः केऽपि स्वारामं हर्ययन्त्यमी । सल्लकीपल्लवप्रीत-
 मिवेभं निम्बपल्लवाः ॥ ३१ ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्-
 श्रन् गृह्णन् वदन् ब्रजन् । ईहितानीहितैर्मुक्ती मुक्त एव महाशयः
 ॥ ३२ ॥ सम्यग् ज्ञानाग्निना यस्य दग्धाः सन्देहजालिकाः ।
 निश्शङ्कमलमुद्दीनस्तस्य चित्तविहङ्गमः ॥ ३३ ॥ यस्य भ्रान्ति-
 विनिर्मुक्तं मनः समरसं स्थितम् । नास्तमेति न चोदेति व्यो-
 मवत्सर्व्वदृष्टिषु ॥ ३४ ॥ मञ्जुषायां निषण्णस्य यथा बालस्य
 चेष्टितं । अङ्गावल्यानुसन्धानवर्जितं ज्ञानिनस्तथा ॥ ३५ ॥ अयं
 सोऽहमयं नाऽहमिति क्षीणा विकल्पनाः । सर्व्वमात्मेति निश्चित्य
 तूर्णोभूतस्य योगिनः ॥ ३६ ॥ न विक्षेपो न चैकाग्र्यं नाऽति-
 बोधो न मूढता । न सुखं न च वा दुःखमुपशान्तस्य योगिनः
 ॥ ३७ ॥ घूर्णन् क्षीव इवाऽऽनन्दी मन्दीभूतपुनर्भवः । अनुपा-
 देयबुद्ध्या तु न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ ३८ ॥ सर्व्वं सर्व्वप्रकारेण
 गृह्णाति च जहाति च । अनुपादेयसर्व्वार्थो बालवत्स विचेष्टते
 ॥ ३९ ॥ स्वाराज्ये भैक्ष्यवृत्तौ च लाभालाभे जने वने । निर्व्वि-
 कल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥ ४० ॥ स तिष्ठन्नपि
 कार्य्येषु देशकालक्रियाक्रमैः । न कार्य्यसुखदुःखाम्यां मनागपि
 हि गृह्यते ॥ ४१ ॥ बहिः प्रकृतसर्व्वार्थोऽप्यन्तः पुनरनीहया ।
 न सत्तां योजयत्यर्थं न फलान्यनुधावति ॥ ४२ ॥ नोपेक्षते दुः-
 खदशां न सुखाशामपेक्षते । कार्य्योदये नेति मुदं कार्य्यनाशे न
 स्थिते ॥ ४३ ॥ अपि शीतरुचावर्कं सुतमेऽपीन्दुमण्डले । अ-
 प्यधः प्रसरत्यग्नौ विस्मयोऽस्य न जायते ॥ ४४ ॥ चिदात्मन
 इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः । इत्यस्याश्चर्य्यजालेषु नाम्यु-
 देति कुतूहलं ॥ ४५ ॥ क धर्मः क च वा कामः क चार्थः क
 विवङ्किता । इदं कृतमिदं नेति हर्न्दैर्मुक्तस्य योगिनः ॥ ४६ ॥
 कृत्यं किमपि नेवाऽस्ति न काऽपि हृदि रज्जना । तथा जीवन्-

मेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥ ४७ ॥ क मोहः क च वा विश्वं
 क तदधानं क मुक्तता । सर्वसङ्कल्पसीमायां विश्रान्तस्य महा-
 त्मनः ॥ ४८ ॥ न दया देन्यमादत्ते न क्रौर्यमनुधावति । न ल-
 ज्जामनुसन्धत्ते नालज्जत्वं च गच्छति ॥ ४९ ॥ न कदा च न दी-
 नात्मा नोद्वेतात्मा कदा च न । न प्रमदो न सिन्नात्मा नादिग्नो
 न च हर्षवान् ॥ ५० ॥ नास्य चेतासि सुस्फारे शरदम्बरनिर्मले ।
 कोपादयः प्रजायन्ते नभसीव नवाङ्कुराः ॥ ५१ ॥ सानुरागां
 स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितम् । अविद्वलमनाः स्वस्थो मुक्त
 एव महाशयः ॥ ५२ ॥ सुखे दुःखे नो नार्था सम्पत्तु च विपरस्व च ।
 विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥ ५३ ॥ विहरन्नपि संसारे
 जीवन्मुक्तमना मुनिः । आदिमध्यान्तविरसा विहसेज्जागतीर्गतीः
 ॥ ५४ ॥ येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै । निर्वासनः
 किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५५ ॥ येन दृष्टं परं ब्रह्म
 सोऽहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् । किं चिन्तयति निध्विन्तो द्वितीयं यो
 न पश्यति ॥ ५६ ॥ दृष्टो येनात्मविक्षेपो विरोधं कुरुते त्वसौ । उदा-
 रस्तु न विक्षिप्तः साध्याभावात्करोति किम् ॥ ५७ ॥ न मुक्तो
 विषयहेष्टा न वा विषयलोलुपः । असंसक्तमना नित्यं प्राप्तप्राप्त-
 मुपाश्रुते ॥ ५८ ॥ समाधानासमाधानहिताहितविकल्पनाः । शू-
 न्यचिन्तो न जानाति कैवल्यमिव संस्थितः ॥ ५९ ॥ सर्वप्रकृ-
 तकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु । ध्येयं तं वासनात्यागमव-
 लम्ब्य व्यवस्थितः ॥ ६० ॥ सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्यपरिपो-
 षकः । विवेकोद्योतदृष्टात्मा प्रबोधोपवनास्थितिः ॥ ६१ ॥ धीरो
 लोकविपर्य्यस्तो वर्त्तमानोऽपि लोकवत् । न समाधिं न विक्षेपं न
 लेपं स्वस्य पश्यति ॥ ६२ ॥ भावाभावविहीनोयस्त्वृत्तो निर्वासनो
 बुधः । नैव किञ्चित्कृतं तेन लोकदृष्ट्या विकुर्वता ॥ ६३ ॥
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्ग्रहः । यदा यत्कर्तुमायाति

तत्कृत्वा तिष्ठतः सुप्तम् ॥ ६४ ॥ सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दु-
शिशिराशयः । नोद्देगी न च तृष्णात्मा संसारे नावसीदति ॥ ६५ ॥
सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः । प्राप्तकर्मकरोऽऽयाणां
संसारे नावसीदति ॥ ६६ ॥ सर्वस्याभिपतं वक्ता चोदितः पेश-
लोक्तिमान् । आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नाऽवसीदति ॥ ६७ ॥
असंसारस्य तु क्ताऽपि न हर्षो न विषादिता । सशीतलमना
नित्य विदेह इव राजते ॥ ६८ ॥ युक्तायुक्तदृशा ग्रस्तमाशोपह-
तचेष्टितम् । जानाति लोकदृष्टान्तं करकोटरविल्ववत् ॥ ६९ ॥
परं पदमुपारूढो भङ्गुतां जागतां स्थितिम् । अन्तः शीतलया
बुद्ध्या हसन्निव निरीक्षते ॥ ७० ॥ अङ्गप्रबोधाग्नेवान्यत्कार्यम-
त्स्यत्र तद्विदः । कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृ-
प्यग्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥ ७१ ॥ एवं विद्वान्
कर्मणी द्वे हित्वात्मानं स्मरेत्सदा । कृते च कर्मणी स्वात्मरू-
पेणैवैष पश्यति ॥ ७२ ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्देवि म-
नोगतान् । आत्मन्येवात्मना दृष्टः स्थितमज्ञस्तदोच्यते ॥ ७३ ॥
दुःखेष्वनुद्दिग्मनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः
स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ७४ ॥ यस्तत्सर्वानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य
शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न हेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
॥ ७५ ॥ जितचित्तो महात्मानो ये हि दृष्टपरावराः । स्वभाव ईदृ-
शस्तेषां कथितस्तव सृजते ॥ ७६ ॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं
विभावसु । शीतं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ७७ ॥
निमज्जोन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायणम् । सन्तो ब्रह्मविदः
शान्ता नोद्विदेवाप्सु मज्जतम् ॥ ७८ ॥ अन्नं हि प्राणिना प्राण
आर्त्तानां शरणं शिवम् । धर्मो विचं नृणां प्रेत्य सन्तोर्वाग् वि-

१ "शाफानुग्रहमामर्त्यं यस्यामी तच्च विदु यदि । न तत् शाफादित्यमर्त्यं फलं स्यात्
तपसो यत् ॥" इति श्रीमधुसूदनसंहिताश्रवणम् ।

म्यतो रणम् ॥ ७९ ॥ सन्तो दिशन्ति चक्षुषि बहिरर्कीः समु-
त्थितः । देवता बान्धवाः सन्तः सन्तो ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ ८० ॥
विच्छिन्नग्रन्थस्तज्ज्ञाः साधवः सर्वसम्पत्ताः । सर्वोपायेन संसे-
व्यास्ते ह्युपाया भवाम्बुधौ ॥ ८१ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

आत्मस्वरूपवर्णनम् ।

देव्युवाच । श्रुतस्ते कृपया नाय कृपामय मयाऽधुना । ध-
र्मोपदेशनिचयो निश्चयो वेदवादिनाम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा च कृत-
कृत्याऽहं सस्तं हृदयबन्धनम् । संशयो धर्मवादेषु नास्त्येव मम
कश्चन ॥ २ ॥ अधुना वर्णयन् किञ्चित्स्वरूपं परमात्मनः । एक-
स्यैवाऽद्वितीयस्य सच्चिदानन्दरूपिणः ॥ ३ ॥ जनयन्परमानन्दं
शाधि मा ब्रह्मचिन्तने । यथा लभेय कल्याणं तथा कुरु ममा-
शेषम् ॥ ४ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । यदा साधनसम्पन्नः सा-
धकः पूर्णसिद्धिमाप्नु । ब्रह्मसद्भावमभ्येत्य सर्वोत्तिष्ठेः परं फलम्
॥ ५ ॥ मेघवारीव पतितं जलवौ लयमागतम् । ब्रह्मवाराशिभौ
याति विलयं लीनभेदधीः ॥ ६ ॥ तदेव ब्रह्मरूपं स्वमात्मानं

१ त्रयोविंशोऽध्याये वर्णितं वेदान्तविज्ञानमेव तत्त्वतो ब्रह्मसद्भावस्वरूपम् । एतत्परमवि-
ज्ञानभावविशेषो हि महापुरुषो जीवन्मुक्तसत्त्वप्रामेधीयते । तस्यैव जीवन्मुक्तस्यालोकसा-
मान्यचरित्रमत्र वर्णितम् । जीवन्मुक्तावस्थायां द्वैतभावो नैव विद्यते । तदाहि जीवन्मुक्तो य-
हात्मा प्रत्यभावे निमग्नो ब्रह्मकार्यमत्र सम्पादयति । महर्षिभिरिहार्जुनो जगन्पुत्रा सर्वे एत-
देवस्थापन्ना महापुरुषा आसन् । यावदेव जगतामाध्यात्मिकव्यवसायमात्रं सत्पुरुषार्थजस्त-
पुरा समनुवृत्तिवत्समं भाविष्यच्च काठ तदनुष्ठायते तदभिलमेव जीवन्मुक्तयोगाभि तापिन-
साव्यते साध्यञ्च नेतरी ने हि साक्षाद्ब्रह्मरूपिण , न चास्ति सीमा काचित्ता माहाम्यानाम् ।

योगपारगः । समर्थः स्यात्परिज्ञातुं परमानन्दसंस्थितः ॥ ७ ॥
 असङ्गोऽहमसङ्गोऽहमसन्देहः पुनः पुनः । सच्चिदानन्दरूपोऽहम-
 हेमेवाहमव्ययः ॥ ८ ॥ नित्यशुद्धो विमुक्तोऽहं निराकारोऽहम-
 व्ययः ॥ ९ ॥ नित्योऽहं निस्वयोऽहं निराकारोऽहमक्षरः । पर-
 मानन्दरूपोऽहमहेमेवाऽहमव्ययः ॥ १० ॥ शुद्धचैतन्यरूपोऽह-
 मात्मारामोऽहमेव च । अस्त्रण्डाऽऽनन्दरूपोऽहमहेमेवाऽहम-
 व्ययः ॥ ११ ॥ स्वयं प्रकाशरूपोऽहं चिन्मयोऽहं परोऽस्म्यहम् ।
 अद्वैताऽऽनन्दरूपोऽहमहेमेवाऽहमव्ययः ॥ १२ ॥ शाश्वताऽन-
 न्दरूपोऽहं शान्तोऽहं प्रकृतेः परः । प्रत्यक्षचैतन्यरूपोऽहमह-
 मेवाऽहमव्ययः ॥ १३ ॥ तत्त्वाऽतीतः परात्माह मध्यातीतः परः ।
 शिवः । मायातीतः परं व्योतिरहमेवाऽहमव्ययः ॥ १४ ॥ ना-
 मरूपव्यतीतोऽहं चिदाकारोऽहमध्युतः । सुखप्रकाशरूपोऽहम-
 हेमेवाऽहमव्ययः ॥ १५ ॥ यदज्ञानतो भाति विश्वं समस्तं विनष्टं
 भवेत्तद्यदाऽत्मप्रबोधः । मनोवागतीतं विशुद्धं विमुक्तं परं ब्रह्म
 नित्यं तदेवाऽहमस्मि ॥ १६ ॥ अनन्तं विभु सर्वयोनिं निरीहं
 शिवं सङ्गहीनं यदोद्धारगम्यम् । निराकारमत्युज्ज्वलं मृत्युहीनं
 परं ब्रह्म नित्यं तदेवाऽहमस्मि ॥ १७ ॥ यमऽयुष्णवन्नित्यबो-
 धस्वरूपं मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकानि । प्रवर्तन्त आश्रित्य नि-
 ष्वम्पमेकं स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १८ ॥ सुखाभा-
 सको दर्पणे दृश्यमानो मुखत्वात्पृष्ठत्वेन नेवाऽस्ति वस्तु । चि-
 दाभासको धीषु जीवोऽपि तद्वत्स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
 ॥ १९ ॥ मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तः स्वयं यो मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः । म-
 नश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २० ॥

१ अत एव स एष नेति नेयामाऽगृह्यो न हि शृणोऽशीर्षो न हि शीर्षेतेऽसङ्गो न
 हि मन्त्रतेऽसिना न व्यथने न रिप्यति विज्ञानामरे केन विजानायात् ॥ अक्षरं अ-
 द्रविटवन् ॥ इत्यदि अति ॥ मृतोपते पुन मृमा श्रिपुटीर्द्वितयजनात् । ज्ञानज्ञाने
 यस्या श्रिपुटी प्रत्य हि नो ॥ इति आमभूयगदविचारणमुपश्रव ।

ययाऽनेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न क्रमेण प्रकाशीकरोति प्रकाश्यम् ।
 अनेकाधिभ्यो यस्तथैकः प्रबोधः स निस्त्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
 ॥ २१ ॥ माया तत्कार्यदेहादिर्म नाऽस्त्येव सर्व्वदा । स्वप्रका-
 शैकरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २२ ॥ गुणत्रयव्यतीतोऽहं ब्र-
 ह्मादीनाञ्च साक्ष्यहं । अनन्ताऽऽनन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः
 ॥ २३ ॥ अन्तर्यामिस्वरूपोऽहं कूटस्थः सर्व्वगोऽस्त्यहम् । पर-
 मानन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २४ ॥ इन्द्रादिसाक्षिरूपो-
 ऽहमचलोऽहं सदोदितः । सर्व्वरूपस्वरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः
 ॥ २५ ॥ निष्कलोऽहं निष्क्रियोऽहं सर्वात्मा च सनातनः ।
 अतोऽक्षयस्वरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २६ ॥ अहं निर्व्वि-
 कल्पो निराकाररूपो विभुर्व्यापि सर्व्वत्र सर्व्वेन्द्रियाणाम् । न
 वा बन्धनं नैव मुक्तिर्न भीतिर्बिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्
 ॥ २७ ॥ यतो नान्यं किञ्चिदस्तीह विश्वं सत्यं बाह्यं वस्तु मा-
 योपकृप्तम् । आदर्शान्तर्भासमानस्य तुल्यं मय्यर्हते भाति त-
 स्माच्छिवोऽहम् ॥ २८ ॥ प्रज्ञानघन एवाऽहं विज्ञानघन एव च ।
 अकर्ताऽहमभोक्ताऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २९ ॥ निराधारस्व-
 रूपोऽहं सर्वाधारोऽहमेव च । आत्मकामस्वरूपोऽहमहमेवाऽह-
 मव्ययः ॥ ३० ॥ तापत्रयविमुक्तोऽहं देहत्रयविलक्षणः । अव-
 स्थात्रयसाक्ष्यस्मि अहमेवाऽहमव्ययः ॥ ३१ ॥ अन्तर्ज्योतिर्व-
 दिज्योतिः प्रत्यक्ज्योतिः परात्परः । व्योतिज्योतिःस्वयंज्यो-
 तिरात्मज्योतिः शिवोऽस्त्यहम् ॥ ३२ ॥ अहमेव परं ब्रह्म सच्चि-
 दानन्दरूपैकम् । अद्वितीयमिति ज्ञात्वा ब्रह्मेव ब्रह्मविद्भवेत्
 ॥ ३३ ॥ एवं तव हितार्थाय सर्व्वथा पतिवत्सले । सत्यधर्मप्र-

१ अप्यतिमिमांषेद्विकारिभीतिकान्नयस्तापा. स्थूलसूक्ष्मकारणभूतास्तयोदेहाः जाग्रत्स-
 मस्तुभयस्तिष्ठोऽवस्था । २ अत एव “चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यीदृशोमि ।
 दर्शयन्नेव प्रत्यक्षानुमाने ।” इत्यादि वेदान्तदर्शनम् । “तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निर-
 रञ्जनम् । तद्ब्रह्माहमेति ज्ञात्वा ब्रह्म मय्ययते भूयम् ॥” इत्यादियुक्तिः ।

चाराय मनुजेषु च सुव्रते ॥ ३४ ॥ मयेदं गदितं गूढं धर्मतत्त्वं
 सनातनम् । स्थूलतः सूक्ष्मतश्चैव यथैव श्रुतिचोदितम् ॥ ३५ ॥
 मूलधर्मात्सदाचारादारम्य स्थूलतो मया । व्याख्यातं सूक्ष्मतत्त्वं
 ते ब्रह्मसद्भावरूपकम् ॥ ३६ ॥ संहिताया य एतस्यास्तात्पर्यं
 वेत्ति सारवत् । संसारवारिधेः पारं स यायाल्लीलया नरः ॥ ३७ ॥
 यस्त्वेतच्छ्रावयेद्विद्वान्नित्यं भक्तिसमन्वितः । सर्वजन्मकृतं पापं
 सर्वं सद्यः प्रणश्यति ॥ ३८ ॥ शृणुयाद्यः सकृदापि योगाख्या-
 नमिदं नरः । अज्ञानजनितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ३९ ॥
 अनुतिष्ठन्ति ये नित्यं एतज्ज्ञानसमन्वितम् । नित्यकर्मभि ता-
 न्दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ॥ ४० ॥ तद्धि सर्वोत्तमं ज्ञानं येन
 संवेत्ति बुद्धिमान् । सूक्ष्मातिसूक्ष्मभावानां स्थूलधर्मेण चैकताम्
 ॥ ४१ ॥ द्रव्येषु हि समस्तेषु भावेषु निखिलेषु च । सर्वत्र सम-
 दृष्टित्वं तेनैव जायते नृणाम् ॥ ४२ ॥ तदेव श्रेष्ठविज्ञानं विख्यातं
 सार्वलौकिकम् । कारणब्रह्मणा कार्य्यब्रह्मणश्चैकता मतिः ॥ ४३ ॥
 समदृष्टिः समाप्नोति स्थैर्यं चित्तस्य चोत्तमम् । स्थैर्यान्मोक्षपदं
 ब्रह्माद्वैतभावविधायकम् ॥ ४४ ॥ विज्ञानदृष्ट्या यः पश्येद्धर्म-
 भावान्सदाखिलान् । स ज्ञानी पुरुषश्रेष्ठो जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम्
 ॥ ४५ ॥ इदं हि धर्मविज्ञानं परमं सार्वलौकिकम् । सिद्धा-
 न्तोऽयं प्रसिद्धोऽयं वेदानामागमस्य च ॥ ४६ ॥ ज्ञानस्यैतस्य
 लोपाद्वि घोरे चाऽस्मिन्कलौ युगे । सत्यं स्वरूपं धर्मस्य न
 सम्पक् संप्रकाशते ॥ ४७ ॥ कामं प्रीतोऽस्मि ते भद्रे तथैव प्र-
 श्रकर्मणा । इदानीं पापबहुले काले लोकशुभावहम् ॥ ४८ ॥

१ सूक्ष्मधर्मविज्ञानेन सह सूक्ष्मतमधर्मविज्ञानस्यैकतास्थापकम्, धर्मस्य परमसर्वज्ञो
 नताप्रदर्शनम्, कार्य्यब्रह्मणा कारणब्रह्मण ऐक्यसंसाधनेनापवर्गसाधनं वेत्ति वेदसमूहानां गूढं
 तात्पर्य्यम्, ऋषीणामुपदेशसमूहानां च मुख्यतमं स्थम् । पूर्वोक्तनिष्ठिनश्रेष्ठविज्ञानावकीर्णं
 प्रकटीकरणार्थं लोकनामेतद्विषयकपूर्वाभावदूरीकरणार्थञ्च परमादृताया सहिताया एतस्या
 प्रादुर्भावोऽभवत् ॥

सिद्धान्तरूपं वेदानां विज्ञानं सार्वभौकिकम् । प्रकाशं प्राप त-
ल्लोके शुद्धं परममनुभूतम् ॥ ४९ ॥ आशिषं ते प्रयच्छामि प्रीतोऽहं
तव भक्तितः । सुचिरं पुण्यचारित्र्ये भूयाः कल्याणभागिनी
॥ ५० ॥ धर्मे तव प्रवृत्तिश्च सर्वथैव दृढा भूताम् । सर्वलोको-
चरा सुभु विस्मयं प्रकरोति मे ॥ ५१ ॥ अतस्ते गर्भे जायेत
धार्मिको रूपवान्मुतः । ब्रह्मनिष्ठो गुणाधारः सर्वलोकहिते रतः
॥ ५२ ॥ यथा श्रीशङ्करस्याऽन्ते जगत्पूज्यस्य धीमतः । आ-
विर्बभूव रक्षार्थं पदव्याः श्रीजगद्गुरोः ॥ ५३ ॥ श्रीमधुसूदना-
चार्यः साधुपूज्यो महामतिः । सरस्वतीपदाङ्कः श्रीसरस्वत्याश्च
वल्लभैः ॥ ५४ ॥ तथा सर्वैव पुण्याद्वै धर्मद्वैश्च कारणात् । अ-
पूर्वं पुत्ररत्नं ते भविष्यत्येव नाचिरात् ॥ ५५ ॥ आचार्यपदवीं
प्राप्य स पुत्रो बुद्धिमहर्षः । उपदेक्ष्यति लोकानां विज्ञानं परमं
महत् ॥ ५६ ॥ कालयोगादिलुप्तं वै धर्मतत्त्वं सनातनम् । पुनः
प्राप्स्यति विस्तारं तस्य शास्त्रविचारतः ॥ ५७ ॥ तस्य विज्ञा-
नप्रभया प्राचीनं सत्यरूपकम् । प्रकाशं प्राप्तुयाद्भूयो धर्मतत्त्वं
जगद्धितम् ॥ ५८ ॥ तथा धर्मविजिज्ञासुगणैः सर्वैरसंशयम् ।

१ श्रीमद्वेदोपवेदतदंगतच्छिरोभाष्यतद्विज्ञानोद्गीयकमतदर्शनपारावारीण-तदनुदानमुपशितदेव
मुनिमानव-वतुर्दशविधावतु पट्टिप्रदायितप्रमाणजातयावत्स्वरूपायस्वारभूमुत-श्रीमद्वेदतत्त-
स्तिदानप्रतिष्ठापनाचार्य-श्रीजगद्गुरूपद्वयपादश्रीमच्छङ्करभगवतः । सगप्रदायजलधिजनिहिम-
रमय, -भक्तिरुदिदमद्वैविधागकसकसविद्वत्सामतचक्रब्रह्मागिरिताकराः, भागुजवीवसु-
तमुनिजनपरमहंसश्रितकल्पतरुवर्णनजुष्टपापाजोयानत परिजाला, पतितपामरजनतोद्धार-
पायणा, श्रीकृष्णममतिपरिपूर्णस्वाचार्यसत्सिद्धान्ता मयूतसद्व्यवस्थयनि श्रीमद्भगवद्गीता-
शास्त्रार्थवक्तारः सद्यभूतश्रीमद्भगवतोत्तमन्वाह्याकरा श्रीमद्वेदोत्तमिगणयनेन स्वाचार्यस-
त्सिद्धान्तसमुद्भूतका, श्रीमद्भगवद्वक्तिरसायनव्याविर्भावेणा विद्याग्रहस्तजगद्गतया, श्रीम-
नाधुसूदनसगस्कयाङ्कान्वयगमागो, ये जायोपालागनसुप्रसिद्धा, इदानीं यशःशरीराविर्भावा-
पन्ना, सति तत्सततिजमलवनीद्वैकमत्कारणास्तदनुगुणरूपनमानधैमे श्रीम मधुसूदनमुन-
पश्चेनसद्विज्ञानप्रतिवक्तारः, सगमनाभिस्ति ज्ञेयम् ॥ तयोभावायीनी समानप्रमानो श्रीद्वैपयस्तुल-
भूपगवित्यपि ज्ञेयम् ॥

तस्य धर्मविचाराच्च तस्य शास्त्रार्थवाचनात् ॥ ५९ ॥ दृश्येत ध-
 र्ममार्गो यो दर्शितो मुनिभिः पुरा । निकालदर्शिभिः पूज्यै-
 र्भ्रान्तिशून्यैर्महात्मभिः ॥ ६० ॥ अज्ञानान्धतमोवृते कलियुगे
 पापैकमुल्याश्रये ज्ञानज्योतिरतीव हारि विमलं सर्वत्र विस्ता-
 रयन् । सर्वप्राणिहितं प्रगुप्तमतुलं धर्मेकतत्त्वं परं संसारे परितः
 प्रकाशममलं सनेप्यते ते सुतः ॥ ६१ ॥ सप्ताना दर्शनाना वि-
 विधमतज्जुषा चक्षुषां वेददृष्टौ साम्यं सम्यक् प्रसाध्यातुलविम-
 लधिपा व्याकृतं शुद्धभाष्यैः । योगान्भेदैश्चतुर्धातिगहनरसान्द-
 र्शयन् गूढतत्त्व व्याख्यायाऽसौ मुजन्मातिमुगमपर्यं साधनं साधु
 कुर्व्यात् ॥ ६२ ॥ मनसि वचसि काये पुण्यशीलो जितात्मा
 निखिलभुवनलोकान् ग्रीणयन् शास्त्रवादेः । जगति तव स पुत्रः
 सत्यविद्याप्रचारे नियतमतुलकीर्तिः कारणं चारु भूयात् ॥ ६३ ॥
 व्याख्यानैर्निगमागमान्मुकयनेर्धर्मश्च विस्तारयन्पितृधैव शुभा-
 लयान् जनिभुवः पुण्याल्लयान् कारयन् । आयात्सर्व्वगुणावि-
 तातृषिजनान् कुर्वन् जपैस्संयुतान्पूज्यः पुण्यगुणाकरो जनग-
 णैर्भूयाच्चिरं त्वत्सुतः ॥ ६४ ॥ ईश्वरः सर्वभूताना हृद्देशे देवि
 तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६५ ॥ ज-
 टिने दंडिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमंडलुनिपगाय तस्मै
 ब्रह्मात्मने नमः ॥ ६६ ॥ चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवी-
 तिने । पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः ॥ ६७ ॥ पञ्च-
 भूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च । अत्रोषद्रोहमोहाय तस्मै
 शान्तात्मने नमः ॥ ६८ ॥ संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चेकार्णवं
 जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ६९ ॥
 युगेष्वावर्तते योगैर्मासत्र्वयनहायनेः । सर्गप्रलययोः कर्त्ता तस्मै

१ ' ज्ञानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निश्चिः । केनापि देवेन हृदि
 स्मितेन यथा नियुक्तेऽस्मि तथा करोमि ॥ ' इति श्रीमत्पुण्यपादमगवान् वेदव्यास ।

कालात्मने नमः ॥ ७० ॥ परः कालात्परो यज्ञात्परात्परतरो
 हि यः । अनादिरादिविश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ७१ ॥
 यो निषण्णो भवेद्भ्रात्रो दिवा भवति विधितः । इष्टानिष्टस्य च
 द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥ ७२ ॥ अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्य-
 र्थिमुद्यतम् । वेकुण्ठस्य हि तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥ ७३ ॥
 यं विनिद्रा जितभासाः शांता दांता जितेन्द्रियाः । ज्योतिः प-
 श्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ७४ ॥ यस्मात्सर्वाः प्र-
 सृज्यन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । यस्मिन्नेव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने
 नमः ॥ ७५ ॥ यं व्यक्तिस्थितमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
 क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ७६ ॥ यं पृथग्धर्मच-
 रणाः पृथग्धर्मफलैर्विणः । पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने
 नमः ॥ ७७ ॥ यद्विनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना । धर्मार्थं
 व्यवहारार्थं तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ७८ ॥ यं बृहत् बृहत्पुरुषं
 यमिनो यं महाध्वरे । यं विप्रसंधा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः
 ॥ ७९ ॥ पदांगसंधिपर्वाणं स्वरव्यंजनपूषणम् । यमाहुध्वाक्षरं
 नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ८० ॥ अपुष्पपुष्पोपरमे यं पुन-
 र्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः
 ॥ ८१ ॥ ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः । कर्ता हेतुः
 क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥ ८२ ॥ स्फुरन्ति शी-
 करं यस्मादानंदस्यांबरोऽवनो । सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दा-
 त्मने नमः ॥ ८३ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन सुवर्त । तत्प्र-
 सादात्परा शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ८४ ॥ इति ते
 ज्ञानमाख्यात गुह्यादुद्धतरं मया । निमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि
 तथा कुरु ॥ ८५ ॥ एव ते प्रोक्तवान् देवि यावद्वाचा प्रकथ्यते ।
 तथाऽनिर्वचनीयैस्तान् भावान् श्रीपरमात्मनः ॥ ८६ ॥ परं

१ अत एव “अवाह्मन्तरोपर” । “यतो वाचो निवर्तते अग्राप्य मनसा तदह” ।
 इत्यादि श्रुतिः ।

शब्दविजानीहि पदं ब्रह्मसनातनम् । न गोचरं वाङ्मनसोः स-
र्वातीतं विलक्षणम् ॥ ८७ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठो योगी श्रीम-
धुसूदनः । महाभावं प्रपद्याशु समार्थो संन्यविक्षत ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां आत्मस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः

परिशिष्टम् ।

(निगमागमप्रामाण्यनिरूपणम्)

एतस्याः पञ्चविंशतिसंख्याकैरध्यायैर्विभक्तायाः श्रीश्रीमधुसू-
दनसंहितायाः परिशिष्टद्वारेण संक्षेपतो निगमागमसिद्धान्तास्त-
त्प्रामाण्यं च प्रदर्श्यते । तेन च लक्ष्यप्राप्तौ पाठकानां श्रद्धाज्ञा-
नयोः सुगमता भविष्यतीति । त्रयो हि भावा ज्ञातृज्ञेयज्ञानरू-
पास्ते च त्रिपुटीति कथ्यन्ते । ज्ञेयं त्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म; तच्च
स्वरूपतद्वत्त्वेति लक्षणद्वयवेद्यम् । कैश्चिदाचार्यैस्तदेव ब्रह्म का-
रणब्रह्म कार्यब्रह्मेति रूपेण वर्णितम् । भवतु तत् ज्ञानद्वारेणैव
केवलं ब्रह्म विज्ञायते इति तु निश्चितम् । ज्ञानमयास्तु वेदास्तैरे-
व तु वेद्यं ब्रह्म भवति । अत एव वेदाः शब्दब्रह्मेति कथ्यन्ते ।
विद्धातुनिष्पन्नस्य कारणधर्मतस्य वेदशब्दस्य ज्ञानकरणत्वं प्रसि-
द्धमेव । प्रलयावस्थायां प्रपञ्चरूपे संसारे लयमापन्नेऽपि कारण-
रूपतया पूर्णज्ञानप्रकाशकत्वाद्देवानां नित्यता विज्ञानसिद्धा ।
दर्शनादिशास्त्राणि च तथैव व्याकुर्वते । अत एव च नित्यत्वम् ।
समाननामरूपत्वाच्च वृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेष्व । इति वे-
दान्तदर्शनम् । तथा “ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्तेतिहासान्महर्ष-
कः । लेभिरे तपसा पृथ्व्यनुज्ञाताः स्वयंभुवा ” ॥ इति स्मृतिः ।

ननु तत्काले एव वेदाविर्भावः कुतोऽभवत् इदानीं कस्मात् त-
 दाविर्भावो न भवतीति चेन्न । शब्दब्रह्मरूपा वेदाः साक्षात् ब्र-
 ह्मणो वाक्यानीति निश्चीयते । अप्रान्तवेदोक्तविज्ञानानुसारेणा-
 दिसृष्टिकालेऽपि संसारमृष्टिः पूर्णशक्तियुक्तवासीदिति । तत्र च
 विज्ञानसिद्धं प्रमाणमेवमुल्लिख्यते । आदिसृष्टिवैव ब्रह्ममनःसृष्टस-
 नकादिमहात्मनां प्रादुर्भावाच्चाग्रे पुनः सृष्टेः किमपि प्रयोजन-
 मासीत् । फलतस्तु तदेव सृष्टेस्त्युत्तमावस्थायां विशिष्टज्ञानसं-
 नानामृषीणामंतःकरणेषु पूर्णज्ञानरूपिणां श्रुतिज्ञेतिपामावि-
 र्भावो विज्ञानसिद्ध एव प्रतिभाति स्म । वेदस्वरूपनिर्णयेऽङ्गना-
 मृतभावविकलमनानां सम्भवति शंका संकुचितचित्तानां किं वा
 प्रामाण्यमपौरुषेयत्वे वेदानां कथं वा स्वीक्रियते भगवज्ज्ञानरू-
 पत्वं वेदविज्ञानस्येति । एवमादि शंकानिरासार्थमित्यमनुकथ्यते ।
 प्रमाणानि त्रिधेः भवन्ति; प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवाक्यश्चेति । तद-
 तिरिक्तप्रमाणानि दर्शनशास्त्रेषु विविधेषुल्लिखितान्येतेष्वेवान्तर्भ-
 वन्तीति मन्यते विदुषेः । यथा चेवाप्तप्रमाणादिद्वारेण पूर्वाचा-
 र्यैः सायनशबरादिभिः कृतभेदादृशीनां शंकानां समाधानं तद-
 न संक्षिप्य निर्दिश्यते । तत्रादौ पूर्वपक्षो यथा । ननु कोऽयं वे-
 दोनाम ? न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं चास्ति, न च तदुभयव्य-
 तिरेकेण किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति, लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसि-
 द्धिरिति न्यायविदां मतं, प्रत्यक्षादिषु अन्तिमो वेद इति तल्ल-
 क्षणमिति चेन्मन्त्रादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः, मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्द-
 राशिर्वेद इति चेदद्यापि तदनिर्णयस्त, तस्मान्नास्ति तल्लक्षणं ना-
 पि तद्भावे प्रमाणं पश्यामः । वाक्यप्रामाण्यं तावद्विदोषतया सं-
 भवति निर्दोषता च अपौरुषेयतया आसिन्मूलतया च, तत्र वेद-
 स्य प्रमाणत्वे न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तस्य सत्ताप्रयोगे पुरुष-
 स्पेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षं अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनात्

इति जैमिनीयचतुर्थसूत्रेणैव धर्मप्रत्यक्षप्रामाण्यत्वसङ्गनेन तत्प्र-
 तिपादकवेदस्यापि तत्सद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणं न भवितुमर्हतीति ।
 न चाप्यनुमानं, तस्यावापिवेदाननुकूलत्वेन यथेष्टं कर्तुं शक्य-
 त्वात् । वेदवाक्यं अप्रमाणं वाक्यत्वात् लौकिकवाक्यवत् इत्या-
 दि । नाप्यागमः स्वान्तःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न च
 स्मृतिः तस्यापि श्रुतिमूलत्वेनासाधकत्वात् । सार्वजनीना प्रसि-
 द्धिरपि न नीलनभोवद्भातत्वात्सर्वस्य । अपौरुषेय इति विशेषणे,
 तस्यापि सहस्रशीर्षीपुरुषनिर्मितत्वं, कर्मफलरूपशरीरनिर्मित-
 त्वाभावेन तत्त्वमिति चेत् ऋग्वेद एवाग्रजजायतेति जीवेभ्यः त-
 दुत्पत्तिभ्रवणान्नापौरुषेयत्वेन प्रामाण्यम् । प्रत्युत वैयासिकं भा-
 रतं इतिवन् काठकं कौथुम इति शास्त्राकर्तृत्वेनाख्यातत्वात् । वि-
 मतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवत् । इति
 चानुमानम् नाप्यनादित्वं वेदानां, तत्रार्वाचीनराजकथोपलंभात् ।
 नापि नित्यत्वं तत्प्रतिपाद्यदेवादीनां सृष्टौ अनित्यत्वेन प्रलये
 चाभावेन वाच्यार्थत्याभावात् आनर्थक्येन लौकिकवाक्यवत् अ-
 नित्यत्वम् । न च सम्यक् अनुभवसाधनत्वेन तथा अनधिगता-
 र्थगन्तृत्वेन वा प्रामाण्यम् । अम्भस्सातइन्द्र इत्यादिमन्त्राणां अ-
 बोधकत्वेनानुभवस्यैवाभावात् । अधः स्विदासीदित्यादीनां सं-
 दिग्धतार्थत्वेनाप्रमाणत्वात् । ओषधे प्रायस्वेत्यादिष्वचेतनानां स-
 म्बोधनं विपरीतार्थबोधकमिति तदप्रामाण्यमेव । एको रुद्रः सं-
 हरुशो रुद्रा इति च मंत्रा व्याघातबोधका इति तदप्रामाण्यम् ।
 अग्निर्हिंस्य भेषजं इति लोकसिद्धान्तानुवादकत्वात् अनधिगता-
 र्थगन्तृत्वं नास्ति । अग्निरसीतिमन्त्रेणाम्यादाने ब्राह्मणेन तां चतु-
 र्भिरग्निमादत्ते इति पुनर्विधानात् अन्यतरवैयर्थ्यम् । द्विविधं हि
 ब्राह्मणं, विधिर्यवादश्च, विधिरपिद्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञात-
 ज्ञापन चेति, तत्र कर्मकाण्डविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः, तेषां अ-

नाहूर्तिर्वै जर्तिला इति आरण्यतिलगोधूमाहुतिद्रव्यं निषिद्धं सत्
तस्यैव जर्तिलयवान्वा वा जुह्यात् गन्धीधुक्यवान्वा वा जुह्या-
दिति तद्विधायकत्वेन अप्रामाण्यम् । अज्ञातज्ञापकेषु ब्राह्मणवि-
धिष्वपि, आत्माग्र आसीत् असदग्र आसीत् इति परस्परविरोधादप्रामा-
ण्यम् । अर्थवादानां चानर्थक्यं, उक्तानां वेदलक्षणानां तेष्व-
भावात् काव्याल्लापैः समानत्वादप्रमाणम् । मंत्रब्राह्मणयोः स्वरूप-
स्य निर्णेतुमशक्यत्वाच्च न प्रामाण्यम् । तस्मात् एवमादि-
परः सहस्रलोपैराकुलितत्वेन वेदो न प्रमाणं इत्यादि पूर्वपक्षः ॥

अस्ति कश्चित् ब्रह्माण्डमण्डले निर्दोषपूर्णगुणयिग्रहः जगदी-
श्वर इवापरो वेदः । येषां नये त्वीश्वरसङ्गावे यत्प्रमाणं यच्च त-
ल्लक्षणं तच्छब्दमूर्तिधरस्य भगवतो वेदस्यापि । येषां नये ईश्वर
एव न तस्ति हान्ते धर्मस्वर्गापवर्गादिव्यवस्थाया अभावात्प्रयो-
जनाभावेन स्वतो व्याहृतत्वात् उपेक्ष्य एव सः न च दृष्टं धनादि
प्रयोजनं तदभावात् । न च धर्माद्यभावबोधनद्वारा लोकोपकारः,
परस्पर हिंसादिना अपकारस्यैव प्राप्तेः, न चोपकारः स्वरूपतः
प्रयोजनं तेनापि प्रयोजनं वाच्यं, न तावददृष्टं तदनभ्युपगमात्
नापि दृष्टं कुवर्त्मना गच्छतं लौकिकैरनादरणात्, अप्राप्ते शास्त्र-
मर्थवदिति न्यायात् । सम्यक्ज्ञानचारित्र्यैश्च प्रयोजनाभावे नाधि-
कारिणां प्रत्याशाऽभावेन समयाभावात् तथाविधाविशेषदृशं
प्रतीश्वरेण वेदेन वा न किमपि क्रियत इति । किं चरेतोधात्वा-
द्यतीन्द्रियैः प्रमापकेरनुमानजीवेश्वरागमादृष्टादिसिद्धेर्न नास्तिक-
यादे। युक्तः । ईश्वरसङ्गाववादिनामवेदिकानां तत्तत्तत्त्वेन ताव-
त्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तन्मते केवलनिराकारस्येशस्यावापि कैरपि तैः
प्रत्याक्षीकृतत्वस्य तन्मते ननुपलम्भात् । नाप्यनुमानं, तदभावेऽ-
पि यद्येष्टं कर्तुं शक्यत्वात्, न च शब्दः, तस्य सिवादास्पदत्वा-
त्, न च वेदिकैः यथा शब्देनेशादिसिद्धिः क्रियते तदस्मा-

भिरपि कर्तुं शक्यत इति चेन्न, अवैदिकशब्दानां, किं अपौरुषे-
यत्वेन नित्यत्वेन वा प्रामाण्यं, उभयथाप्यनभ्युपगमात् । न
चाप्तो वक्ता, तदास्तत्वे चावैदिकसामयिकानां परस्परपक्षपातवि-
हेषदर्शनेनानवस्थितः । न च वैदिकेषु तथा, तेषु वैदिकावान्तर-
भेदभिन्नत्वेऽपि परस्परं वेदप्रामाण्ये साम्यागीकारात् । पञ्चविं-
शत्यध्याय्यामस्या संहितायाञ्चान्यतरसाधनेषु वेदवाह्यभरसद्भा-
ववादिनामप्यन्तर्भावोक्त्या न पक्षपातविद्वेषादयो वैदिकेषु । त-
स्मात् अवैदिकैः केनापि प्रमाणेनेशादिसिद्धेः कर्तुमशक्यत्वेन
मूलशैथिल्यात् श्रद्धाभरमात्रविलसितं तन्मतं नास्माकमीशसि-
ध्यंशे तादृक् विरुद्धम् । वेदस्तु सल्लु सर्वथा प्रमाणमिति नात्र
पक्षपातः किन्तु न्यायवेदा समचित्तानां मूढबहुशा यथार्थानु-
भवेन तत्प्रामाण्य सर्वथाभ्युपेतम् । तद्यथा दिग्दर्शनम् ।

अयं वेदः अपौरुषेयः सर्वथा नित्यः स्वतःप्रमाणप्रमितः
सल्लक्षणलक्षितः सम्यगनुभवसाधनः अनधिगतार्थगन्तेत्यादिगु-
णकः संशयविपर्ययव्याघातानुवादादिदोषविधुर ईश्वरदेव-
र्षिजमादाविर्भूतो धर्मार्थज्ञानमोक्षफलप्रदः पूर्वसृष्टेरथावधि
सर्वजनप्रासिद्धः इति निचाप्यते ।

तत्र वेदानां अपौरुषेयत्वमेव । अत एव वेदस्य श्रुतिः अनु-
श्रवः इति नामद्वयम् । अन्वनु श्रूयत एव नतूत्पादकः स्वोत्पत्ति-
कालो वास्तीति अन्यथं नामद्वयं योगेन रूढत्वा च गीर्वाणभाषा-
वोगादाद्युपलभ्यते । सृष्टेरादाद्युपदेशाभावे अग्रिमपुरुषाणां जा-
तिप्रधिराणां स्थावराणां च वा तद्वचनहाराभावेनेदानीमपि तद-
भावोपलक्षिप्रसंगः स्यात् उपलभ्यते च वेदः । तत्पुस्तके च नि-
र्मातुर्नाम नोपलभ्यते ननु चोक्तं राठकादिशास्त्राकर्तृत्वेन तेषां
महर्षीणां कर्तृत्वम् । वेदस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वं कठादयश्च
प्रश्नचनन्तः तत्तच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिसंप्रदायप्रवर्तकाः ।

स्मर्यते च वेशं पायनः सर्वशास्त्राध्यायी कठः पुनरिमां केवलां
 शास्त्राध्यापयतां बभूवेति । स बहुशास्त्राध्यायिनां सन्निधावेक-
 शास्त्राध्यायी अन्यैः शास्त्रामनधीयानः तस्यां प्रकृष्टत्वादसाधा-
 रणमुपपद्यते विशेषणं काठकमिति । अत एव “ गोत्रचरणा-
 हुञ् ” (४-३-१२६) “ चरणाह्वर्मात्राययोः ” इति वक्त-
 व्यम् । “ आख्याप्रवचनात् ” (१-१६०) इत्यादि शास्त्रं इति ।
 एवं मण्डलश्रीणां यानि शतर्ष्यादिनामानि तानि चैतरेयके
 यथा महायोमविद्वद्ब्रह्मा ब्रह्मपराणि तथा तत्रैव द्रष्टव्यानि । ऋग्येक-
 कर्तृत्वे श्रुतिस्मृत्योर्भेदे बीजाभावेनाद्यावधिभिन्नतया महर्षिभि-
 रेव मर्यादाकरणस्य व्यर्थता स्यात् । एकस्य स्वप्रणीतग्रन्थस्य
 पूर्णं प्रामाण्यं ततोऽवरमपरस्येत्यत्र कारणादर्शनात् । न चोक्त-
 दिशा अन्येषामपि भाषान्तराणां अपौरुषेयत्वमिति ध्रुमितव्य-
 म् । कर्तुराल्यादेशाल्यानां च प्रसिद्धत्वात् । अस्यास्तु देवभा-
 पा इति लौकिकवाक्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् वेदे च केमुत्थं, तदेव
 च अपौरुषेयत्वे साधकम् । न च ऋग्येदोऽग्नेर्जायतेति जीवेभ्य
 उत्पत्तिश्रुतिः । ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन तेषां संप्रदायप्रवर्तना-
 तथा तद्वाक्यमुपचरितम् । पुरुषमृष्टिवाक्ये च “ तस्मात्तद्वा-
 त्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ” इत्यादि पूर्वं तद्वर्तमानत्वं तत्रैव
 चाग्रे “ मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च ” इति अग्नेरप्युत्पत्तिरुक्तवतीति । न
 चापौरुषत्वे चोपपन्नकमनुमानं, तस्य भूतभविष्यवर्तमानगूढम-
 व्यवहितविप्रकृष्टादि अदृष्टार्थबोधकत्वरूपोपाधेः, तथा अधिष्ठा-
 रिणां चात्युत्कटतपःपापाम्यां प्रत्यक्षतो वैदिककर्ममनुष्ठानरूप
 फलदर्शनेन बाधसिद्धेरपौरुषेयो वेदः । एवं अपौरुषेयत्वेन रयता-
 प्रामाण्ये नित्यत्वे च सिद्धे पुनस्तदेव विचार्यते । तत्र ओत्प-
 तिकस्तु शब्दस्पर्शेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽप्यतिरिक्तभा-
 र्येऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् इति जे-

भिरपि कर्तुं शक्यत इति चेन्न, अवैदिकशब्दानां, किं अपौरुषे-
यत्वेन नित्यत्वेन वा प्रामाण्यं, उभयथाप्यनम्युपगमात् । न
चाप्तो वक्ता, तदाप्तत्वे चावैदिकसामयिकानां परस्परपक्षपातवि-
द्देशदर्शनानवस्थितेः । न च वेदिकेषु तथा, तेषु वैदिकावान्तर-
भेदभिन्नत्वेऽपि परस्परं वेदप्रामाण्ये साम्याङ्गीकारात् । पञ्चविं-
शत्यध्याय्यामस्या संहितायाश्चान्यतरसाधनेषु वेदबाह्येश्वरसद्भा-
ववादिनामप्यन्तर्भावोक्त्या न पक्षपातविद्देशादयो वेदिकेषु । त-
स्मात् अवैदिकैः केनापि प्रमाणेनेशादिसिद्धेः कर्तुमशक्यत्वेन
मूलशोधित्यात् श्रद्धाभरमानविलसितं तन्मत नास्माकमीशसि-
ध्यंशे तादृक् विरुद्धम् । वेदस्तु सन्तु सर्वथा प्रमाणमिति नात्र
पक्षपातः किन्तु न्यायविदा समचित्तानां मुक्तमनसा यथार्थानु-
भवेन तत्प्रामाण्यं सर्वथाम्युपेतम् । तद्यथा दिग्दर्शनम् ।

अयं वेदः अपौरुषेयः सर्वथा नित्यः स्वतःप्रमाणप्रमितः
सल्लक्षणलक्षितः सम्यगनुभवसाधनः अनविगतार्थगन्तेत्यादिगु-
णकः सशयविपर्ययव्याघातानुवादादिदोषविधुर ईश्वरदेव-
विज्रमादाविर्भूतो धर्मार्थज्ञानमोक्षफलप्रदः पूर्वसृष्टेरयारधि
सर्वजनप्रसिद्धः इति निश्चार्प्यते ।

तत्र वेदानां अपौरुषेयत्वमेव । अत एव वेदस्य श्रुतिः अनु-
श्रवः इति नामद्वयम् । अन्वन्तु श्रूयत एव ननूत्पादकः स्वोत्पत्ति-
कालो वास्तीति अन्वर्थं नामद्वयं योगेन रूढवाच्यं गीर्तनभाषा-
योशादालुपलभ्यते । सृष्टेरादावुपदेशाभावे अग्रिमपुरुषाणां जा-
तिवधिराणां स्थावराणां भिव वा तद्वचनहाराभावेनेदानीमपि तद-
भावोपलब्धिप्रसंगः स्यान् उपलभ्यते च वेदः । तत्पुस्तके च नि-
र्मातुर्नाम नोपलभ्यते ननु चोक्तं राठकादिशास्त्रकर्तृत्वेन तेषां
महर्षीणां कर्तृत्वम् । वेदस्य कथादिपुस्तकेभ्यः पूर्वत्वं कथादयम्भ
प्रश्नचनवन्तः तत्तच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिसंप्रदायप्रवर्तकाः ।

स्पर्धने च वेशपायनः सर्वशास्त्राध्यायी कठः पुनरिमां केवलां
 शास्त्रामध्यापयामां बभूवेति । स बहुशास्त्राध्यायिनां सन्निधावेक-
 शास्त्राध्यायी अन्येषां शास्त्रामनधीयानः तस्या प्रकृष्टत्वादसाधा-
 रणमुपपद्यते विशेषणं काठकमिति । अत एव “ गोत्रचरणा-
 दन् ” (४-३-१२६) “ चरणाहर्मात्राययोः ” इति वक्त-
 व्यम् । “ आह्वयप्रचरणात् ” (१-१६०) इत्यादि शास्त्रं इति ।
 एवं मण्डलक्रीडायां यानि शतर्ष्यादिनामानि तानि चेतरेयके
 यथा महायोगविद्वद्भ्यां ब्रह्मपराणि तथा तत्रैव ब्रह्मव्यानि। ऋष्येक-
 कर्तृत्वे श्रुतिस्मृत्योर्भेदे बीजाभावेनापावधिभिन्नतया महर्षिभि-
 रेव मर्यादाकरणस्य व्यर्थता स्यात् । एतस्य सम्प्रणीतग्रन्थस्य
 पूर्ण प्रामाण्यं ततोऽप्यपरस्येत्यत्र वारणादर्शनात् । न चोक्त-
 दिशा अन्येषामपि भाषान्तराणां अपौरुषेयत्वमिति ध्रुवितव्य-
 म् । कर्तृत्वात् देशाद्यानां च प्रसिद्धत्वात् । अस्यास्तु देवभा-
 षा इति लौकिकानामप्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् वेदे च केमुत्थं, तदेव
 च अपौरुषेयत्वे साधकम् । न च ऋग्वेदोऽप्रेजायतेति जीरेभ्य
 उत्पत्तिश्रुतिः । ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन तेषां नम्रदायप्रवर्तक-
 तया तदाभ्यमुपनरितम् । पुनश्चमृष्टिगम्ये च “ तस्माद्यज्ञा-
 त्मरुतं ऋचः सामानि जज्ञिरे ” इत्यादि पूर्वं तदानीन्तं तत्रैव
 चापि “ मुग्धादिद्विभ्यामिभ्र ” इति अग्रेरप्युत्पत्तिरयनात् । न
 चापौरुष्यत्वे चोपलब्धकमनुमानं, तस्य भूतभविष्यवर्तमानसूक्ष्म-
 व्यवहितविप्रकृष्टादि अदृष्टार्थबोधकत्वस्त्वोपाधेः, नया प्रविता-
 रिणां चात्युत्पटतपःपापाम्यां प्रत्यक्षतो वेदिरुक्म्यानुष्ठानस्य
 कल्पदर्शनेन बाधमिद्वेत्तव्यो वेदः । एव अपौरुषेयत्वेन स्वनः-
 प्रामाण्यं नित्यत्वे च सिद्धे पुनस्तदेव विचार्यते । तत्र भोक्त-
 त्वस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेगोऽन्यतिरेकव्या-
 र्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् इति जे-

मिनिमूत्रे शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः औत्पत्तिको नित्यः अवै-
 षेयः प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्यादृष्टादेरुपदेशो विशिष्टशब्दोच्चा-
 रणं अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्येति,
 यथा विज्ञायते तथैव भवति, तस्मात्तत्प्रमाणं, न हि एवं सति
 प्रत्ययान्तरं पुरुषान्तरं वा अपेक्षितव्यं, बादरायणस्य श्रीकृष्ण-
 द्वैपायनस्यापीदं मतमिति सूत्रार्थः । तत्र च “ सिद्धे शब्दार्थ-
 सम्बन्धे ” इति च भगवान् कात्यायनो वार्तिककारः । नित्य-
 पर्प्यायवाची सिद्धशब्दः यत्कृतस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते इति
 पातञ्जलमहाभाष्यम् । वैदिकोऽपि शब्दो जातिव्यक्तिस्फोटा-
 त्मको नित्यः तथा जातिलक्षणोऽर्थः द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानां अ-
 सत्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मणो वाच्यत्वात्प्रवाहरूपेण वार्थो नित्यः ।
 सम्बन्धोऽपि व्यवहारपरपरया अनादिरिति सोऽपि नित्यः । इति
 तद्वार्तिकार्थनिरूपणाय श्रीमत्पतञ्जलिभाष्यतट्टीकावैयट्योः प्र-
 वृत्तवान्नित्या वेदाः । न च केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह
 सम्बन्धं कृत्वा सव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता इति वाच्यम् । पुरुष-
 स्य सम्बन्धुरभावात् । कथं सम्बन्धो नास्ति, प्रत्यक्षस्याभावात्
 चिरवृत्तत्वात् अप्रत्यक्ष इदानींतनानामिति चेत्, न हि चिर-
 वृत्तो न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कूपादिवदस्मरणं, पुरुष-
 वियोगो हि देशकुलोत्सादनेन तेषु । न च शब्दार्थव्यवहारवि-
 योगः पुरुषाणामस्ति, ननुसम्बन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं
 कर्तृस्मरणं अनाद्रियमाणा विस्मरेयुः । यदि हि पुरुषः कृत्वा सं-
 वन्धं व्यवहारयेत् स व्यवहारकाले अवश्य स्मर्तव्यो भवति ।
 सप्रतिपत्तो हि कर्तृव्यवहर्तोरर्थः सिध्यति न प्रतिपत्तो न हि वृ-
 द्दिशब्देन पाणिनेर्व्यवहारतः आदेयः प्रतीयेरश्रपाणिनिः कृति-
 मननुमन्यमानस्य व । न हि विस्मृते वृद्धिरादेश्च सूत्रस्य कर्तरी
 वृद्धिर्यस्याचामादिरिति किञ्चित् प्रतीयेत । तेन वेदे व्यवहारश्चि-

स्वस्य स्मरणीयः सम्बन्धस्य कर्त्ता स्यात् व्यवहारस्य च । त-
स्मात् न कृत्वा सम्बन्धं व्यवहारार्थं केन विवेदाः प्रणीताः । प्रमा-
णान्तरेण च सम्बन्धारं न प्रतिपद्येमाहि । तस्मादपौरुषेयः शब्द-
स्वार्थेन सम्बन्ध इति च शाबरभाष्यम् । पस्पशान्हिके च महा-
भाष्ये, शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः सत्तुल्यं वेदशब्देनेति वा-
र्तिके, “ शब्दप्रमाणका वयं, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं
शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह ” इत्युक्तम् ।

तत्र यदि वेदा अनित्याः तर्हि जगति प्रामाण्याभाव एव
स्यात् न च प्रत्यक्षं, रेतोधात्वादिमोक्षधर्मवचनसंगृहीतार्थेषु प्र-
माणकेषु सर्वविधेन्द्रियसन्निकर्षाणामभावात् न च बौद्धं मानसं वा
स्वपरिभाषितमेव स्वगोष्ठीषु प्रमाणतया संग्रहितं युक्तम् । ना-
प्यनुमानं, तस्य प्रत्यक्षोपजीव्यत्वेन स्वतंत्रतया प्रमाणकत्वाभा-
वात् । न च आस ईश्वरः तन्निर्मितत्वात् वेदे प्रामाण्यम् । अ-
थावधि वैदिकेश्वरस्याभावात् । न चानुमितः सः । तथात्वेपि
तस्य सार्वज्ञादौ मानाभावेनास्य निश्चयात् । ईशसार्वज्ञं कस्य
चित् प्रत्यक्षं, प्रमेयत्वादित्यनुमानं मानमिति चेन्न । प्रमेयत्वेन
विप्रतिपन्नधर्मान्तरसाधनापातात् । न च विप्रतिपन्नं सकर्तृकं
कार्प्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन जगत्कर्तरि सिद्धे तस्य सार्वज्ञा-
दिसिद्धिरिति चेन्न शरीरिजन्यत्वोपाधेः शरीरिजन्यत्वेन सत्प्र-
तिपन्नत्वाच्च । अस्तु वा सकर्तृकत्वं, कथं सार्वज्ञसिद्धिः बहुकर्तृ-
त्वेनाप्युपपत्तेः । लाघवादेकाङ्गीकार इति चेत् न, बद्धङ्गीकार-
स्य लोकानुकूल्येनागौरवात् । अतः सार्वज्ञसिद्धिः । अस्तु वा
आग्निनिश्चयः तन्मूलत्वं कुतो वेदस्य । वेदः सार्वज्ञादिमता
प्रणीतः वेदत्वात् इति व्यतिरेक्यनुमानादिति चेन्न वेदत्वस्य
पामरप्रणीतत्वादौ साम्यात् । वेद आसप्रणीतः प्रमाणवाक्यत्वा-
दिति चेन्न वेदानित्यत्वे प्रामाण्यविवादात् । वेदस्यासप्रणीतत्वे

मूलप्रमाणेन भाव्य, पौरुषेयस्य मूलप्रमाणसापेक्षतानियमात् । न च प्रत्यक्षं, अदृष्टादौ तदप्रवेशात् । नाप्यनुमानं प्रतिपत्तादुष्टत्वात् । न हि लशुनादने पापं यज्ञेन पुण्यमित्यत्रानुमानसहस्रमपि साधकं स्यात् । अतो वाक्यमेव वक्तव्यं तदपि न पौरुषेय, मूलान्तरान्वेषणेऽनवस्थानात् । अतस्त्वनित्यमेवापेक्षितम् । तथा च श्रुतिसिद्धमेव वेदनित्यत्वमंगीकार्यम् । वाचा विरूपनित्ययेति हि क्रूर । “अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवः” इति स्मृतिः । अत एव च नित्यत्वमिति च सूत्रम् । ननु वेदस्य नित्यत्वेऽपि न प्रामाण्यम्, आसौक्तत्वाभावात् इति चेन्न । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन गुणानपेक्षणात् । प्रामाण्यं नाम, यथार्थज्ञानवरणत्वम् । न च याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणमपेक्षते । याथार्थ्यं ज्ञानवरणातिरिक्तकारणनिरपेक्षं अयथार्थतातिरिक्तत्वे सति ज्ञानधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत् । याथार्थ्यं न गुणीत्यत्र ज्ञानधर्मत्वात् आप्रामाण्यवत् इत्याद्यनुमानात् । यथात्माऽनवस्थित्यादिदोषेभ्यः संप्रकाशोभ्युपगतव्यस्तद्वद्वाक्यमपि स्वतः प्रमाणीभूतमश्वयमंगीकार्यम् । तच्च नित्यमपौरुषेय वेदरूपमेव । त्रिविधा हि जीवाः स्वभावसिद्धाः शब्दप्रामाण्यमन्तारः । स्वतः प्रामाण्य, परतः प्रामाण्यमप्रामाण्य च, पूर्वं स्वतोऽप्रामाण्यमेव सति प्रामाण्यकारणे प्रामाण्यं चेति निश्चयस्वरूपाः सति ॥ तत्र सात्त्विका वैदिकाः प्राथमिकाः । राजसास्ताविका द्वितीयाः । तामसा नास्तिकास्तृतीया इति । ननु चोक्तं वेदानां नित्यत्वेऽर्वाचीनराजकथानामनित्यदेवानां वाच्यार्थानां सद्भाव इति, नित्यस्य स्वतःस्य वेदस्य न विषयसिद्धयधीना स्वप्रवृत्तिः किं तु स्वप्रवृत्त्यधीना विषयसिद्धिः, यत ईश्वर एव वेदं दृष्ट्वा तेभ्योऽस्तिष्ठं जगन्निर्ममे । भूतकालादिनिर्देशस्तु त्रैकालिकसर्वज्ञदृष्ट्या सर्वेषामेव जातप्रायत्वादुपपद्यते । अनेकेषां चेद्वा-

दिदेवानां स्वस्वविवाकर्षण्या स्वस्वपदप्राप्त्या न कदाचिदपि दे-
 वपदानामभावः । प्रलये च वेदसमन्वयाध्यायदिशा ब्रह्मवाचक-
 त्वादप्राकृतेषु लोकेषु मुक्तदेवानां विद्यमानत्वाद्वा न कदाचिदपि
 वेदस्य स्वार्थराहित्येनानित्यत्वम् । ननु लौकिकानामपि शब्दा-
 नां वेदानुसारिनयेषु नित्यत्वमभ्युपगम्यत इति कथं वैदिकानां
 व्यावृत्तिरिति चेत्, स्वरवर्णपदवाक्यार्थानां नमस्य प्रयोक्तेच्छा-
 धीनत्वाभावेन महाभेदस्य विद्यमानत्वात् । ननु तस्य वेदस्य ल-
 क्षणलक्षितत्वाभावात् अप्रामाण्यमिति चेन्न, अर्च्यते प्रशस्यते
 इति ऋक् । यजुर्वेजतेः । मंत्रा मननात् । छदासि छावनात् ।
 स्तोमः स्तवनात् । साम सात्वनात् । अयर्वा अरणात् । ब्राह्मणं
 बृहणात् । उप ब्रह्मसमीपे नितरां सीदतीत्युपनिषद् । एवमादि
 व्युत्पत्तिदर्शनात् । मंत्रब्राह्मणात्मक वेदस्य लक्षणम् । न च त-
 योः स्वरूपानिर्णय इति वाच्यम् । जैमिनीयधर्मजिज्ञासाद्विती-
 याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाष्टमाभ्यामविकारणाम्या निर्णीत-
 त्वात् । तन्निष्कर्ष्य यथा—“ याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं
 दोषवर्जितम् । तेनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुञ्जते ” । तथा च
 याज्ञिकसमाख्यातत्वं, अनुष्ठानस्मारकत्वं, स्तुतिरूपत्वं, त्वात-
 त्वं, आमंत्रणोपेतत्वं, त्रेपरूपत्वं, विचाररूपत्वं, परिदेवनरूप-
 त्वं, प्रश्नोत्तररूपत्वादिकत्वं च येषु ते मंत्रा इति मन्त्रलक्षणम् ।
 पादेनार्धर्चनं शौचेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः । गीतरूपा मन्त्राः सा-
 मानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रक्षिष्टपठिता मन्त्रा यजूपीत्युक्ते न
 कापि लक्षणसंकरः । तदेवं त्रेविध्यं जैमिनिना मन्त्रत्रयेण लक्षि-
 तम् “ तेषामृन्मन्त्रार्थरगेन पादव्यख्या, गीतिषु सामाख्या,
 शोषे यजुःशब्दः ” इति । एतमेव मन्त्रावांतरविशेषमुपग्रीव्यो-
 दानामृन्वेदो यजुर्दिदः सामवेद इति त्रेविध्यतत्पत्तयः । एता-
 नोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । “ प्रायगोऽपि पदार्थानां नाम्नां

यान्ति पृथक्स्वराः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं चान्ति विचि-
 तः ” इति । तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समालम्ब्य च
 त्रलक्षणम् । ब्राह्मणलक्षणं च । “ मंत्रावशिष्टवेदभागो ब्राह्म-
 णं ” इति तल्लक्षणम्, स च “ हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संश-
 यो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनात् ” इति
 बहुविधम् । तैत्तिरीयारण्यके द्वितीयाध्याये, “ यद्वाह्मणानी-
 तिहासपुराणानि कल्पान्माथा नाराशंसीः ” इति संगृहीतानां
 विप्रपरिब्राजकन्यायेन ब्राह्मणायद्वान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां
 पृथगभिधानम् । वेदोपनिषदाश्च मंत्रेतराणां ब्राह्मणेष्वेवान्तर्भा-
 वात् मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्तवेदभागानामभावात् सुस्य उभया-
 त्मक वेदस्येति, भगवान् आपस्तम्बो यज्ञपरिभाषायां “ मंत्रब्राह्म-
 णयोर्वेदानामधेयम् ” इति सूत्रयतिस्म । किं च सम्पगनुभवसाधन
 एव वेदः । यदुक्तं अम्यक्सात इन्द्र इत्यादीनां अनुभव एव नेति
 तन्निरुक्तग्रन्थपरिचयरहितानामेव दोषमावहति न मंत्राणाम् ।
 नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्त्रो न पश्यति पुरुषापराधः स भ-
 वर्तीति न कदाचित् कुत्रापि केनापि वेदे अननुभवसाधनत्वं
 कर्तुं शक्यम् । उपनिषदा च अनधिगतपरब्रह्माधीगन्तृत्वं आ-
 गोपालागनप्रसिद्धम् । अधःस्विदासीदित्यादीनां न संदेहाय प्रवृ-
 त्तिः, किं तर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोतिगभीरत्वं निश्चेतुं, त-
 दर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितेषु दुर्बोवत्त्वमधःस्विदित्यनया
 वचो भङ्गघोपन्यस्तम् । स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अहम् ।
 वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तत्त-
 दभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना सम्बोध्यन्ते, ताम् देवता भग-
 वता नादरायणेनाभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रेण सूत्रिताः ।
 एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रपूर्तिस्वीकारात् “ अजायमा-
 नो बहुधा विजायते ” इति श्रुतेर्नास्ति परस्परं व्याघातः । असदि-

ति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादिति चोत्तरमीमांसासूत्रेणात्माग्रे असदग्रे-
 इति श्रुत्योर्विषयव्यवस्थायाः स्वयमेवोक्तत्वात्तदनाभिन्नस्य तादृ-
 शशङ्कोत्पत्तिः । उक्तञ्च तदधिकरणऽर्थोऽस्यां सहितायां ज्ञान-
 योगाध्यायटिप्पण्याम् । एवमन्येषां शंकाभासानां निराकरणं क्र-
 म्भाष्यपीठिकायां श्रीसायनाचार्यैः कृतमिति सर्वं तच्चतएव द्रष्टव्य-
 म् । विस्तरभयाभ्यात्र प्रपञ्च्यते । अर्थवादानां विधिशेषत्वेन तदेक-
 वाक्यतया सार्थक्यमिति सविस्तरं जेमिनिधर्ममीमांसाप्रथमा-
 ध्याये द्वितीयपादे प्रपञ्चितमिति नानर्थक्यं तेषाम् ॥ अस्य वेद-
 स्य मूलं बीजं प्रणवः तस्य च द्रष्टव्येति वैदिकाः । तच्च ब्रह्म
 न प्राकृतपुरुषावाकारविशिष्टमंगीक्रियते वैदिकैः । ततश्च सर्व-
 विशेषशून्यसर्वविशेषाधिष्ठानतया सर्वविशेषप्रत्यायकस्य ब्रह्मणो
 वेदमूलप्रणवशब्दस्वरूपत्वम् । तच्च सर्वव्यापकं शब्दब्रह्म स्फो-
 टात्मकं स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यादिशब्दप्रपञ्चस्य विवर्तधि-
 ष्ठानरूपतया क्रमशः स्वव्यापकत्वाव्ययत्वादिपारमार्थिकी सत्ता-
 मनपहायैव सर्वदा वर्तते । प्रणवे च यथा व्याहृतिमायव्यादि-
 स्यवेदसृष्टिस्तथा वैदिकग्रन्थेषु समुपलभ्यत इत्येवं आत्मस्वरूपे
 ब्रह्मणि वेदस्थितिः । तन्तु समन्वयात् इति च सूत्रम् । ततश्च त-
 स्य ब्रह्मणः स्वस्वरूपानतिरिक्तमायाखण्डसत्यान्तः प्रतिवि-
 म्बितस्य ईशशब्दवाच्यस्य सहस्रशीर्षापुरुषस्य सर्वजगन्मूलभूत-
 स्य निष्ठासगतशब्दात्मका वेदाः किञ्चिन्नित्यस्वरवर्णादिसमुद्भ-
 तविशेषविशिष्टास्तिसृन्तीति जगद्बीजपुरुषे वेदस्थितिः । शास्त्र-
 योनित्वादिति च सूत्रम् । ततश्च कार्यब्रह्म स्वयंमूहृदि परमपु-
 षेण कृतो वेदाविर्भावः । ततश्चतुर्मुखतः शब्दराशिवेदानां सर्व-
 षां प्रादुर्भावः । “यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणो-
 ति तस्मै” इति च श्रुतिरिति । ततस्तपोबललब्धप्रकाशमयहृदये-
 षु महर्षिषु चाविर्भाव इति । श्रूयते च तेतिरीयब्राह्मणे, इन्द्रेण

तपःप्रसन्नेन भरद्वाजाय महर्षये ऋगादिवेदेभ्यस्तेजोराशिभ्यै-
भ्योऽनन्तेभ्यः कृपया दर्शितेभ्यः प्रतिवेदं मुष्टिमात्रवेददानम् । एवं
ऐतरेयब्राह्मणख्यायिका । एवमेव च तैत्तिरीयवाजसनेयिशास-
नयोराख्यायिका वेदिकानुसारिग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते । तथा च ऋ-
षयोन्तःप्रकाशा इति श्रुतेस्तदन्तःप्रकाशमयहृदयेषु वेदप्रादुर्भा-
वः । तदुक्तं श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये उद्धवं प्रति
भगवद्वाक्यं । “ कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मया-
दौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्रा-
य मनवे पूर्वजाय सा । ततो भृगवादयोऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥
तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः । मनुष्याः सिद्धगन्ध-
र्वाः सविद्याधरचारणाः ॥ किंदेवाः किन्नरा नागा रक्षःकिंपुरुषा-
दयः । बह्वजस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्वतमो भुवः ॥ याभिर्मूता-
नि भियन्ते भूतानां मतयस्तथा ॥ यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वा-
चः स्रवन्ति हि ॥ एवं प्रकृतिर्वैचित्र्याद्भियन्ते मतयो नृणाम् ।
पारंपर्येण केषां चित्पाखण्डमतयोऽपरे ॥ मन्मायामोहितधियः
पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनेकान्वं यथाकर्म यथारुचि ”
इति ॥ एवं, वेदस्य निर्दोषत्वे, पूर्णगुणकत्वे च, स्वयं वेदः, त-
दंगानि यद्, सप्त दर्शनानि, पुराणेतिहासादीनि च, उपक्रमा-
दितात्पर्यग्राहकपरःसहस्रनयैः सन्नहानि, प्रकाशमानानि, स-
न्ति, तानि चिरकालेन वेदिकनियमानुसारेण श्रीमत्सद्गुरुतः सं-
प्रदायानुभवोन्मुक्तानि यदा भवन्ति, तदैवास्तिकहृदये शब्दमल-
परब्रह्मणोः क्रमेण प्रादुर्भावो भवतीति । “ वेदोऽस्त्रिलो धर्म-
मूलं ” इति मनुः “ धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ”
इति भारतसावित्री, “ कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृती भ-
वति धर्मार्थकाममोक्षं च विंदति ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो वेदा-

देव पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः । पूर्वसृष्टेरवावधि आर्य्यजनास्तु वेद-
स्य प्रामाण्यमंगीकुर्वतीति तेषु च तत्प्रसिद्धिरस्त्येव । परं च येऽपि
सर्वेऽनार्य्यवेदिकजातिर्मतस्तेषु च तच्चद्रन्ध्रेषु वेदस्य प्राचीनत-
मत्वमंगीकुर्वतीति सर्वजनप्रसिद्धो वेदः ।

उन्नतपदमारूढा विचारशीला अपि जनाः प्रायशो भवन्ति
शब्दानुशासनस्यैवाधिकारिणः, बुद्धिश्च तेषां पूर्णतामप्राप्य बाहु-
ल्येनाप्तप्रमाणस्यैवानुशासनाधीनतया परिवर्तते । अत एवाप्तप्रमा-
णानामपि बाहुल्येनावलम्ब्य वेदानां प्रामाण्यं सिद्धतया प्रदर्श्य-
ते । सत्प्रमेयस्य तु सर्वप्रमाणगम्यत्वाद्देदानामपि प्रामाण्यं स्वत एव
प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणान्तरद्वयसिद्धिमिति चास्ति निश्चयः । अ-
नुमानबलेन सुसमाध्येऽपि वेदप्रामाण्ये पूर्णतामापन्नत्वामेव बुद्धौ
तज्जिज्ञासूनामुपजायते शक्तिस्तादृगनुमानन्यापारकारणे । पूर्ण-
तासंपादनार्थं च बुद्धेः सम्यगालोचनीयाः शास्त्रविषया बहवो
हि भवन्ति । तत्र क्रियाविज्ञानरूपं कल्पशास्त्रम्, कालविज्ञा-
नात्मकं ज्योतिस्तत्त्वम्, स्वरादिविज्ञानप्रकाशकं शिक्षाशास्त्रम्,
छन्दोज्ञानप्रदं छन्दःशास्त्रम्, शब्दविज्ञानपूर्णं व्याकरणशास्त्रम्,
भगद्गावरहस्यविज्ञानरूपं वेदार्थबोधकं निरुक्तशास्त्रञ्च सम्यगध्य-
यनादिभिरवगन्तव्यम् । ततश्च सप्तविधज्ञानरहस्यविज्ञानात्म-
कानामाध्यात्मिकतत्तद्दर्शनसंपादकानां ज्ञानचक्षुरूपिणां दर्शन-
शास्त्राणां सप्तविधानां प्रकृतरहस्यसमालोचनेन गूढतत्त्वमवबो-
द्धव्यम् । तेनैव वेदार्थरहस्याधिगमो नाप्स्येति । साधनचतुष्ट-
यसंपन्ना एव जिज्ञासवो ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारिणो भवन्ति
नान्ये इति सिद्धतया प्रदर्शितं दर्शनशास्त्रेषु । लौकिकबुद्धिब-
लेन भगवद्गावानुमानस्य संभवाभावात् । यदेव पूर्वोक्तवदंगा-
दिसर्वविज्ञानसमालोचनेन सप्तदर्शनरहस्यावगमेन च पूर्णज्ञान-
वतामभ्युदेति का चिदलौकिकी विचारशक्तिस्त्वदेव तादृगधि-

कारिणोऽनुमानबलेन वैदिकरहस्यमखिलं प्रभवन्ति समवगन्तुम् ।
 अलौकिकयोगबलेन समाधिद्वारेणैवेश्वरसाक्षात्कारः संभवतीति स-
 म्यक् प्रदर्शितं योगसांख्यवेदान्तादिदर्शनविचारप्रस्तावेषु । एव-
 ञ्चेश्वरसाक्षात्कारो यथासमाधिरूपं कमपि पुरुषार्थमलौकिकमपे-
 क्षते, तथैवेश्वरवाक्यरूपं वेदरहस्यमपि तदेवासाधारणं समाधि-
 बलं समपेक्षते येनैव हि तस्यावगमः संभवति । एवञ्च समाधि-
 क्रियाधिकारिणां सिद्धयोगिनामेव मनस्यनन्तवेदानामपौरुषेयत्वं
 प्रत्यक्षसिद्धवत् प्रतिभाति ॥ फलतस्त्वधिकारभेदानुसारेण वैदि-
 करहस्यमखिलं स्वतन्त्ररूपेण प्रमाणत्रयसाध्यमित्यत्र नास्ति क-
 श्चित् संशयः । श्रीभगवतः स्वरूपत्रयस्याध्यात्मिकाधिदैवाधिभू-
 तस्य यथार्थद्रष्टा योगिभ्रेष्ठ एव कीदृगध्रान्तविज्ञानपूर्णं शब्दब्रह्म-
 रूपं वेदरहस्यं भवतीति शक्नोति समवगन्तुम् । स्वरूपब्रह्मणः
 शब्दब्रह्मणश्च परस्परं कार्यकारणसम्बन्धेन संबद्धत्वात् । श्रुति-
 पु च सर्वत्रैव परिदृश्यते विकाशः पूर्वोक्तस्वरूपभावत्रयस्य ।
 श्रुतीनां माहात्म्यस्यालौकिकत्वस्य चैतदेव गूढतमं रहस्यं, यत्प्र-
 तिश्रुतेरेव स्वतन्त्ररूपतया भावत्रयात्मकं त्रिविधमेव स्वरूपं प्र-
 तिपद्यते । ब्रह्मस्वरूपस्यादिरहितस्यानन्तत्वाज्ज्ञानमप्यनन्तमेव
 भवति । एवञ्च ज्ञानमया वेदा अनन्ता इति स्वतःसिद्धमेव ।
 तथापि कल्पेऽस्मिन् यावत्संख्याका एव वेदाः प्राकट्यमायाताः
 श्रीवेदन्यासेनोद्धृतास्तएवात्र समुल्लिख्यन्ते, तदुक्तं स्कान्दे । “अ-
 वतीर्णो महायोगी सत्यवत्या पराशरात् । उत्सन्नाम्भगवान्वेदा-
 नुज्जहार हरिः स्वयम् ॥ ऋचः सञ्जचमुद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान्प्रभुः ।
 यजुषि निगदाञ्चैव तथा सामानि सामतः ॥ चतुर्धा व्यभजत्तां-
 श्च चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
 कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तत्सार्धवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्रा-
 नि येषां सृत्रत्वमंजसा ॥ ऋक् वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽन्य-

मेधसः । एवं च संकलनया ११३७ वेदानां शाखाः तत्र कचि-
त्सूतसंहितादिवचनेषु तथा पार्वजलपहाभाष्ये च ऋचः शाखाः
(२१) एकविंशतिसंख्याकाः, अथर्वणवेदस्य नव शाखा इति
मतभेदो दृश्यते वचनानि तु संहितायामस्यां ज्ञानयोगाध्याये स-
मुपन्यस्तानि टिप्पण्याम् । एवं “ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेक-
विंशतिसंख्याकाः । नवाधिकशतं शाखा यजुषो मरुतात्मज । स-
हस्रसंख्यया जाताः शाखाः साम्नः परंतप । अथर्वस्य च शा-
खाः स्युः पंचाशद्धेदतो हरे । ” इति मुक्तिकोपनिषद्भूतौ ।
तथा च “सर्वेषां चैव वेदानां शाखाभेदस्त्वशक्तिजः” इति स्मृ-
तेर्वास्तविकशाखाभेदस्य तादृग्विवक्षितत्वाभावादंतर्भावविभागा-
भ्यां महर्विवचसां न कोऽपि विरोधः तत्र यंत्रब्राह्मणयोर्वेदनाम-
धेयमित्युक्तलक्षणयाचावंत्यो वेदसंहितास्तावन्त एव ब्राह्मणभा-
गा इति बोध्यम् । ब्राह्मणमपि त्रिविधं विधिरूपमर्थवादरूपं त-
दुभयविलक्षणं च । तत्र शब्दभावनालिंगादिप्रयोगो विधिरिति
प्राभाकराः इष्टसाधनताविधिरिति तार्किकादयः । सर्वोपि वि-
धिश्चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । प्राशस्त्य-
निदान्यतरलक्षणं, यद्विधिदोषभूतं वाक्यपर्यवादः । स च त्रिवि-
धोः गुणवादोऽनुवादोऽभूतार्थवादश्चेति । विपर्ययवादोऽभयविलक्षं तु
वेदांतवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न वि-
धिः । स्वतः पुरुषार्थं परमानन्दज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थे उपक-
मोपसंहारादिपञ्चविधतात्पर्यलिंगवत्तया स्वतः प्रमाणभूतं सर्वत-
पि विधीनंतःकरणविशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापास्य अन्यशेषत्वाभा-
वाच्च नार्थवादः । एवं “एकेकस्यास्तु शाखाया एवेकोपनिषन्म-
ता । तासामेकमृत्वं येन पठ्यते भक्तितो मयि ॥ स मत्सायुज्यपद-
वीं प्राप्नोति मुनिदुर्लभाम् । ” इति च मुक्तिकोपनिषद् । उपनिष-
दां बहुत्वं बोध्यं कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखाना-

मेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति गतिसामान्यादितिसूत्रे स्पष्टम् ।
चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेदो यथा । तत्र च वेदा हि य-
ज्ञार्थमभिप्रवृत्ता इत्यङ्गवाक्याद्यज्ञियहोतृप्रयोग ऋग्वेदेन, अश्व-
सुप्रयोगो यजुर्वेदेन, उद्गातृप्रयोगः सामवेदेन, ब्रह्मयजमान-
प्रयोगो तत्रैवांतर्भूतो, अथर्ववेदस्तु शांतिकर्षोष्टिकाभिचारि-
कादियज्ञकर्मदेवतोपासनारहस्यज्ञानप्रतिपादकत्वेनात्यंतविलक्षण
प्रगनुकारी ।

अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदाः । आयुर्वेदो धनु-
र्वेदो गांधर्ववेदः स्थापत्यवेद इति । तत्रायुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि
भवन्ति सूत्रं शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं विकल्पः
सिद्धिश्चेति । ब्रह्मदक्षप्रजापत्यध्विनीकुमारधन्वंतराद्वभरद्वाजा-
त्रिजमदग्निविश्वामित्रादिभिरुपादिष्टश्ररकेण संसिप्तः । तत्रैव सु-
श्रुतेन पंचस्थानात्मकं प्रस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्भटादिभि-
रपि बहुविशेषः कृतस्तेन शास्त्रभेदः । वात्स्यायनेन पंचाध्याया-
त्मकं कामशास्त्रं प्रणीतं तच्चायुर्वेदान्तर्भावमर्हति तत्रैव सुश्रुतेन
वाजीकरणाख्यकामशास्त्राभिधानात् । तस्य च विषयवैराग्यमेव
प्रयोजनं, शास्त्रोद्दीपितविषयभोगे दुःखमात्रपर्यवसानात् । एवं
धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मकः श्रीविश्वामित्रपरशुरामादिभ्यः प्रादु-
र्भूतः तत्र प्रथमो दीक्षा द्वितीयः संग्रहस्तृतीयः सिद्धिः चतुर्थः
प्रयोगपाद इति । तत्र प्रथमे आयुधाधिकारिणो निर्णयः । द्वि-
तीये गुरुसम्प्रदायसिद्धानामस्त्रशास्त्राणामभ्यासपत्रदेवतासिद्धि-
निरूपणम् । तृतीयेऽस्त्रप्रयोगः । चतुर्थे सत्रियाणां स्वधर्मयुद्धं
प्रजापालनमित्यादि निरूपितम् । गांधर्ववेदश्च श्रीसदाशिवादि-
भ्यः प्रादुर्भूतः । उक्तं च संगीतरत्नाकरे । “ सदाशिवः शिवो
ब्रह्मा भरतः कश्यपो मुनिः । यतंगः पार्थिणो दुर्गाशक्तिः शा-
हूलकोहलो ॥ विशासिलो दन्तिलश्च नंबलोऽश्वतरस्तथा । वा-

युर्विधावसू रंभाऽर्जुनो नारदद्वन्द्वरू । आंजनेयो मातृगुप्तो वारु-
णो नन्दिकेश्वरः । स्वातिर्गणो देवराजः क्षेत्रराजश्च राहलः । दु-
र्जयो नाम भूपालो हाहाहूश्च रावणः । परमन्दी च सोमेशो ज-
गदेकमहीपतिः । व्याख्यातारो भारतीये लोलुठोद्भटशंकुकाः ।
भद्राभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरोऽपरः । अन्ये च बहवः पूर्वं ये
संगीतविशारदाः ।” तत्र “ मार्गदेशीयभेदेन द्विधा संगीतमुच्य-
ते । द्वेधा मार्गाल्यसंगीतं भरतायात्रवीत्स्वयम् । ब्रह्मणोऽधीत्य
भरतः संगीतं मार्गसंज्ञि तत् । अप्सरोभिश्च गन्धर्वैः शम्भोऽग्रे
प्रयुक्तवान् ।” इति श्रीमतंगः । एवं च मार्गनाम्नि संगीते राग-
रागिणीनां षोडशसहस्रसंख्याकानां पट्विंशदधिकविंशतेस्ताले-
र्गानमिति गांधर्ववेदस्य कियान्विस्तार इति कः संख्यातुं समर्थः ।
तस्य च देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च परमं प्रयो-
जनम् । स्थापत्यवेदान्तर्गतमर्थशास्त्रं बहुविधं नीतिशास्त्रमभ-
शास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूत्रकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चे-
ति विश्वकर्मादिभिस्तथा नाना मुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्व-
स्य लोकस्य लौकिकालौकिकतत्प्रयोजनभेदाद् भेदो द्रष्टव्यः ।
एवमुपवेदा निरूपिताः । तत्र वेदेषु ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोरेव सुम-
हान् विस्तारः परिदृश्यते । स्थूलदृशैव यदा ज्ञानावगम्यं स्थूल-
जगदेवानन्तरूपतया प्रतिभाति तदा कारणरूपस्याऽध्यात्मज-
गत आनन्त्यानुभवो मनसि कीदृग् विस्मयमुत्पादयति तद्वीर-
पुरोधेरनुमेयम् । फलतस्तु तादृशानन्त्यवर्णनकारिणो वेदा निय-
तमनन्ता एवेति कः संदेहः । श्रुतिश्च कथयति “ अनन्ता वे-
दाः ” इति । यदा वेदा एवानन्तास्तदा वेदसंमतानां शास्त्रान्तरा-
णां संख्यानमसंभवमेव भवति ।

प्राचीनकाले वेदपटङ्गानां स्वाध्यायप्रवचनसंप्रदायः पूर्णरूपे-
णासीत् । इदानीं वेदोक्तकर्मक्रमसूचकानां हस्तस्यानीयानां प्रति-

शास्त्रं विभक्तानां कल्पसूत्राणां तिरोहितप्रायत्वाद् वैदिकसत्कर्मणामभाव एव जातः । एवं वैदिककर्मोक्तकालज्ञानाय ज्योतिषं तदपि “सूर्यः पितामहो व्यासवशिष्टात्रिपराशराः । कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्भलुरंगिराः ॥ लोमशः पेलिशश्चैव च्यवनो यवनो गुरुः ॥ शौनकोऽष्टादशाश्चैव ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः” इति सूर्यसिद्धान्ताद् बहुविधम् । इदानीं पौरुषेयग्रन्थैराकुलितं लोकोपयोगिकलितार्थकथनाय व्यवहियत इति महान्शोकावसरः । वेदश्चेत्रस्थानीयं निरुक्तमपि बहुविधं वैदिकमंत्रपदार्थभावबोधनात्मकमतीवावश्यकमिदानीं तदभावाद् वेदार्थ एव दुर्लभ इति वेदबधिरत्वम् । यथा वेदानन्त्यं तथैव निर्वचननिरुक्तनिर्घट्टानन्त्यम् । तदभावादेव वेदादरे कार्श्यम् । शास्त्र्यन्ते वैदिकवर्णार्थस्वरादयो याभिरिति शिक्षा वेदनासास्थानीयाः प्रतिशास्त्रं मुनिभिः प्रकाशितवर्णोच्चारणभेदरूपप्रातिशास्त्र्यनामापरपर्याया अपि बहुविधाः । तदभावादेवसाम्नां यथार्थगानशिक्षणाभावेन प्रायो लोप एव दृश्यते । एवं वेदाङ्गानां ग्लानिरिति अङ्गिनो वेदस्यापि ग्लानिः स्फुटैव । अतो वेदतदंगस्वाध्यायसत्संप्रदायप्रवृत्तिरतीवावश्यकीति । एवं वेदविज्ञानदर्शनरूपशास्त्राणि बहुभेदमापन्नानीव दृश्यमानानि ज्ञातुमतिगभीराणीति सर्वत्र बद्धी हानिरस्ति, तदर्थं तदेकवाक्यतया तच्चद्विज्ञानभूमयः संक्षेपतो निर्दिश्यन्ते । “सदेव सौम्य इदमग्र आसीत्” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति” “नाऽन्यःपन्था वियतेऽयनाय” “एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म” “प्रज्ञानमानन्द ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन” “तमेवैकमात्मानं विजानथान्या वाचो विमुक्षथ” इत्यादिश्रुतिम्याऽद्वितीयपरमानन्दचिद्धनसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थ इत्यध्यवासितम् । तत्राऽद्वितीयं ब्रह्म प्रमेयं तत्साक्षात्कारश्च प्रमा सा च प्रमाणाधीना इत्य-

तो माननिरूपणायैव गौतमकणादाम्याम्महर्षिभ्यां षोडश सप्त पदार्थगर्भे न्यायवैशेषिकदर्शने प्रणीते, तथाच न पदार्थतद्धर्माणं वा निरूपणे तात्पर्यमपि तु प्रमाणनिरूपण एव । स्थूलविज्ञानसहायेन सदस्तुनिरूपणे वैशेषिको न्यायश्चेति दर्शनद्वयमेव परमोपयोगितया निर्वार्यते । ततो हि धर्मधर्मिणोर्द्वयोरेव सम्यग् विनिर्णयद्वारेण तत्त्वजिज्ञासूनां प्रभूतकल्याणमुपजायते । “समे शुचौ वह्निजलाग्निबालुकाविर्जिते शब्दजलाशयादिभिः । मनोनुकूलेन तु चक्षुषीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजनम्” । “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यादिश्रुतिभ्यो निदिध्यासनस्यात्मसाक्षात्कारं प्रति हेतुत्वेन श्रुयमाणत्वात्त्वं पदलक्ष्यार्थाऽद्वितीयपरमात्मविषयकचित्तवृत्तिधारालक्षणनिदिध्यासनसमये विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधाय प्रधानप्रथमतत्त्वग्रामसांगयोगप्रपञ्चनार्थमथयोगानुशासनमित्यारम्य योगदर्शनं श्रीमम्महर्षिणा पतञ्जलिना प्रपञ्चितमित्यतो न प्रधानादनिरूपणेन वा योगस्य स्वागम्यफलनिरूपणे तात्पर्यमपि तु अद्वितीयपरमात्माकारावच्छिन्नचित्तवृत्तिप्रवाहरूपनिदिध्यासनाय विषयेभ्यश्चित्तवृत्त्येकाग्रतामात्र एव । अत एव सर्वसाधनसमूहानामुपासनाक्रियाणां च योग एवावसानभूमिः । “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं” “वेदेष्व सर्वेहमेव वेद्य” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो ब्रह्मणो वेदप्रमाणैकगम्यत्वेन शब्दप्रमाणेन प्रमेयविचारप्रवृत्तौ प्रमेयस्याद्वितीयब्रह्मणस्तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यपीयतस्त्वं पदलक्ष्यतया पदज्ञानस्य च शक्यार्थज्ञानद्वारा लक्ष्यार्थबोधकत्वेन श्रीमद्भगवता कपिलेन प्रधानप्रमुखतत्त्वगर्भं सांख्यदर्शनं त्वंपदशक्यार्थनिरूपणाय प्रणीतमतो न प्रधानादिपदार्थनिरूपणे, न वा प्रधानादीनामाविर्भावादिनिरूपणे तात्पर्यं किन्तु कपिलस्य त्वंशब्दवाच्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिरूपण एव

तात्पर्यं भवतीति । एवं त्वंपदशक्यार्थनिर्णयानन्तरं प्रमेयस्या-
 द्वितीयपरमात्मनस्तत्पदस्यापि लक्ष्यतया तत्पदशक्यार्थबोधः ।
 महावाक्यस्यत्त्वंपदार्थनिर्णयार्थैकं भवति सांख्यं योगइति द्वयमेव
 दर्शनम् । तत्र च योगदर्शनं तात्पर्यबुद्धिस्तुपिण्याः प्रज्ञायाः सम्य-
 ग् विकाससजनयति सांख्यदर्शनं च त्वंपदार्थबोधे सहायकता-
 सुपौति । चित्तेकाग्र्याय श्रीमद्भगवता पतञ्जलिना सारययोगे प्रणी-
 ते सत्यनादिसंसारभूतानां कर्मणां वासनाभी रागद्वेषादिकलुपि-
 तान्तःकरणेन योगसाधनानां शमदमादीनामसंभवेन तत्संभवाय
 तमेतं वेदानुवचनेन “ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
 नाशकेन” “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वाणि भूतानि च
 यद्विशन्ति ” “ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तच्चे पद संग्र-
 हेण ब्रवीम्योम् ” “ नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ”
 इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्योऽन्तःकरणमलानां कर्मभिः क्षीयमा-
 णत्वश्रयणेनान्तःकरणपंकानां व्यवच्छेदाय परमर्षिर्भगवान् जै-
 मिनिराचार्य्योऽथातो धर्म्मजिज्ञासेत्यारम्य द्वादशलक्ष्णीं प्रणि-
 नाय । वेदस्य त्रिकाद्विषयत्वात्तदर्थप्रकाशकानि कर्ममीमांसा-
 भक्तिमीमांसात्रह्ममीमांसेतिमीमांसात्रयदर्शनानि श्रीमज्जैमिनि-
 शाडिल्यवेदव्यासप्रणीतानि । तेषु कर्मसु अधिकारिणा प्राथ-
 म्यादत्यावश्यकत्वं श्रेष्ठ्यं चास्तीति तस्यातीव विस्तारः । यम-
 न्तरा लक्ष्यार्थनयबोधस्तं तत्पदशक्यार्थं निरूपयितुं शाण्डि-
 ल्यशेषपाशुपतप्रणेत्रादिभिर्महात्मभिर्भगवान्नेरो वासुदेवः पर-
 मार्यतत्त्वमित्येवमादिसगुणनिरूपणोदाहरणानि देवीभक्तिमीमा-
 सादीनि प्रणीतानि इत्थं च रचिवैचित्र्यात्तत्पदशक्यार्थो वासुदे-
 वोऽस्तु पशुपतिर्वा भवत्वित्यत्र न विशेषः । तथा च गुणावच्छिन्नं
 परात्मनो रूपमित्यादिनिरूपणे न तात्पर्यमपि तु तत्पदवा-
 च्यमायावच्छिन्नवैतन्यनिरूपण एव महावाक्यस्य तत्त्वमिति

पदावबोधजननार्थं कर्ममीमांसामक्तिमीमांसाचेति मीमांसाशास्त्र-
द्वयं कार्यकारणरूपेण सूरि सहायकं भवति । अतोऽभिहोत्र-
चातुर्मास्यादीनां स्वर्गादावक्ष्यस्थित्यादिहेतुत्वनिरूपणे, न
वा प्रपञ्चस्य सत्यत्वादिनिरूपणे तात्पर्यं किंतु योगाङ्गशमद-
मादिसिद्धयेऽन्तःकरणमलानां विहितकर्मानुष्ठाननिवृत्तौ भग-
वतो जैमिनेर्वाक् तात्पर्यवतीति परिचरितचरेण मार्गणाक्षपाद-
कणादकापिलशांडिलजकणिजैयिनीनां तात्पर्यविषयभूतानि पर-
स्परमविरुद्धानि प्रमाणानि स्वंपदशक्यतत्पदशक्यवित्तैकाग्र्या-
न्तःकरणमलापाकरणानि दर्शयित्वा व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थं च
यथायथं वर्णयतिस्म । योगदर्शनविज्ञाने योगभूमिकासप्तकं, वेदा-
तदर्शनविज्ञाने ज्ञानभूमिकासप्तकं येन क्रमेणास्ति तेनैव क्रमेण
सोपानारोहणमिवोभयशास्त्रोक्तभूमिकासु समारोहत्पथिकारीति
सुतरां शास्त्रैक्यमिति सप्तभूमिकासमारोहायेव सप्तदर्शनानीति
ग्रहं रहस्यम् । तथा च क्रमप्राप्तसोपानारोहे तदुच्चरोत्तरभूमिस-
मारोहणे सौलभ्यं भवतीति नापीविज्ञाने विरोधगंधः । ज्ञानदर्श-
नसप्तभूमिकाविज्ञानं रहस्यमेतद्व्यकारप्रणीतसप्तदर्शनसमन्वये द्र-
ष्टव्यमिति । सप्तमं च दर्शनं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं ब्रह्मस्वरूपबो-
धोत्पादकमिति सर्वजनप्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु सप्तैव दर्शनान्ये-
तानि मुक्तिपदस्येवाहितीयस्य निर्णायकानीति । तथाऽपि
ज्ञानोत्कर्षस्य तारतम्यानुसारतो वेदान्ता एव वेदसिद्धान्ता इति
प्रकीर्त्यन्ते । प्रत्यक्षानुमानशब्दादिप्रमाणैकवाक्यताप्रमितदृष्टा-
दृष्टप्रपञ्चजातनिर्णायकचतुर्विंशतिमहर्षिप्रणतिसायनाचार्यादिपृ-
तद्वादशलक्षभूरात्मकविद्युत्सौदामिनीकलाशास्त्रपतिविस्तृतचेदा-
नां भागशः कचित्कर्नाटकादागुलभ्यते । ईदृशानां ग्रंथानां
तिरोधानादेवेदानीं जनेषु धर्मकर्मादौ विवादोपस्थानं परिदृश्यते।
तथा च दर्शनेद्वारः परमावश्यक इति ज्ञेयम् ।

वेदा हि मूलमनादिरूपस्य भ्रमादिदोषरहितस्य निखिलज-
 हितकारिणः सनातनधर्मस्य । तदनु च स्मृतयस्ततश्च पुरा-
 णानि ततश्च तंत्राणि क्रमशो भिन्नाधिकारप्रयोजनतया प्रमा-
 णरूपेण समाद्रियन्ते । चतुष्टयमेव तद्वैदिकज्ञानविज्ञानसमूहानां
 संप्रकाशकमिति सर्वजनप्रसिद्धम् । वेदद्रष्टृणां महर्षीणां स्मृति-
 बलेन प्रकाशितानि शास्त्रजातानि स्मृतिशास्त्राणीति कथ्यन्ते ।
 वेदानां परममाननीयत्वे सिद्धे तदनुकूलस्मृतयोऽपि माननीया
 भवन्तीति कः संदेहः । ततश्च द्वितीयाधिकरणाविषयाणां स्मृति-
 शास्त्राणां सम्बन्धे नास्ति का चिदपि शंका । वर्तमानसमये स्मृ-
 तयो नाम धर्मशास्त्राणि वक्ष्यमाणरीत्या भेदमापन्नानि तद्यथा-
 “मन्त्रत्रिविष्णुहारीतयाज्ञबल्क्योशनोद्गिराः । यमापस्तंबसंवर्ताः
 कात्यायनबृहस्पती । पराशरव्यासशंखलिसिवा दक्षगोतमौ ।
 शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ” अन्यानि देवल १
 गोभिल २ जमदग्नि ३ विश्वामित्र ४ प्रजापति ५ बृहद्वातातप ६
 पैठीनसि ७ आश्वलायन ८ पितामह ९ बौधायन १० छागलेय
 ११ जाबालि १२ च्यवन १३ मारीच १४ कश्यपा १५ दिप्रणी-
 तानि उपस्मृतिरूपाणि आचारव्यवहारप्रायश्चित्तवर्णाश्रमधर्मवि-
 शेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि संति निर्वन्धेषु तत्तद्वचनोपल-
 ङ्घिरपि भवति । एवं श्रीमहाभारते तथा वाल्मीकीये श्रीमद्रा-
 मायणे साक्षात् तथा आख्यानोपाख्यानादिपरंपरया धर्मस्यैव प्र-
 वृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्योक्ततया इतिहासनाम्ना महाकाव्यनाम्ना च
 भिन्नमपि धर्मशास्त्रे स्मृतिष्वेव प्रमाणमुकुटाग्रतया तद्व्यं निर्वि-
 वादं वरीवर्ति एवं सर्वदेवसाधारणं मन्त्रशास्त्रं शारदातिलका-
 दितात्रिकविषयातिरिक्तश्रुतिस्मृतिसिद्धसिद्धार्याश्वहूलं धर्मशा-
 स्त्र एवान्तर्भूतं ज्ञेयम् । स्मृतीनां प्रामाण्यं मनसि कृत्येव तत्र तत्र
 वेदान्तमूलेषु “ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनव-

काशदोषप्रसंगात् ॥ २-१-१ “ इतरेषां चानुपलब्धेः ” २-१-२ “ स्मृतेश्च ” इत्यादिमूत्राणि प्रणयतिस्म भगवान् वेदव्यासः । स्मृतीनां महर्षिसंस्कारजन्यविशुद्धज्ञानमयत्वेन तत्कृतं वेदविषयकमनुमानं तत्प्रामाण्य बोधयति इति स्मृतिप्रामाण्यसंप्रदायः । अत एव स्मर्यते मुनिमिश्रिन्त्यते सा स्मृतिः । चिन्तनं च यद्विषयिणी आर्येक्षादुद्दिष्ट्याप्योत्थिताकांक्षापुरस्कारेणोदेति तद्विषयस्यैव अन्यतरस्य बान्धवमहर्षिकृतान्यतमरूपेण विशिष्टचिन्तनं न विरुध्यते । यस्य विषयस्य यत्र स्मार्तेऽर्थे स्थूलत्वं तत्र विज्ञानसिद्धार्थनिरूपणं दुर्बलं भवति यत्र च पदार्थसूक्ष्मत्वं तत्र वैज्ञानिकसिद्धांशनिरूपणं प्रबलं भवतीति, पूर्वावस्थायां मुनिमतभेदसंभवोऽस्ति नोत्तरस्यामुक्तायामवस्थायाम् । यथा नारीधर्मेषु “न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” इत्यत्र पुरुषतन्त्रप्रकृतिरिति विज्ञानसिद्धेऽर्थे न केयामपि मतभेदः किं तु विवाहकालनिर्णये दृष्टादृष्टरजस्करूपदेशिके स्थूलेऽर्थेऽस्ति कोऽपि मतभेद इति न स लक्ष्यनिर्णये विरोधापादक इति दिक् । यद्योत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यं भगवत्प्रसादमूलकविद्यातपोयोगसमाधिवल्लब्धविज्ञानतरतमभावेन चिरन्तनैः स्मृतिहृदयाभिज्ञैरङ्गीक्रियत इति न विरोधमंधः । अस्यां संहितायां वर्णाश्रमादिधर्मनिरूपणप्रस्तावेषु टिप्पण्यां बाहुल्येन स्मृतिरस्य वर्णितप्रायमिति तत्र तत्रैव बोधयितुमुपयुज्यते ।

भावतत्त्वतः शब्दतत्त्वस्य महदनन्तराद् यथा हि संभवति कश्चिद्भेदः शब्दभावान्मनोभावस्य, तथैव संभवो भवति भावभेदः कश्चिच् श्रुतिस्मृत्योर्न च तद्दोषावहं भवति । श्रुतिस्मृतिरहस्यानां सर्वजीमणेपु प्रचारणार्थं प्रकाटितं तृतीयाधिकारविषयकं शास्त्रजातं पुराणनाम्ना प्रसिद्धम् । एवं श्रीमन्महाभारतं हरिवंशाखिलसहितं सपादलक्षसंख्याविशिष्टं पुराणलक्षणैक-

देशलक्षितग्रंथांश्चबहुलं श्रौतेतिहासनामकं सर्वशिरोभायं पंचमवे-
दतया श्रुतिप्रसिद्धं वेदार्थोपबृंहकं श्रीमद्भागवतो व्यासनारायणा-
दाविर्भूतं प्रमाणपरभागतया प्रकाशमानमस्ति । महापुराणोप-
पुराणान्यपि श्रुतीनां स्मृतीनामनुकूलानीति सदेवं माननीयानि ।
तेषां संख्या नामानि च साधारण्येन यथा— “ब्राह्मं दशसहस्रा-
णि पादं पञ्चोत्तमपष्टि च । श्रीवेण्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शत्रु-
कम् । दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः । मार्कण्डेयं नव-
वान्दं तु दशपञ्च चतुःशतम् । चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्च-
शतानि च । दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशेव तु । चतुर्विंशति
वाराहमेकाशीतिसहस्रकम् । स्कान्दं शतं तथा चैकं वामनं दश-
कीर्तितम् । कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तनु चतुर्दश । एको-
नविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशेव तु । एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदा-
हृतः । ” इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे । कौर्मं पूर्वभागप्रत्य-
माध्याये महापुराणान्युक्त्वा । तेषु वायवीयमधिकमुक्त्वा
“अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अष्टादशपुरा-
णानि वक्ष्ये संक्षेपतो दिजाः । आयं सनत्कुमारोक्तं नारमिहमतः
परम् । द्वितीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शि-
वधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्वर्यं नार-
दीयमतः परम् । कापिलं वामनं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्र-
ह्माण्डं वारुणञ्चैव कालिकाद्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं
सौरं सर्वार्यसञ्चयम् । पराशरोक्तं मारीचं तथैव भार्गवाद्वयम् ”
इति । तेषु स्कान्दं महापुराणोपपुराणेतिरूपेण द्विविधम् । श्रीभग-
वता शङ्करेणोक्तं स्कन्दाय महापुराणं श्रीस्कंदभगवता कुमारेण
मुनीन् प्रति कथितं तदुपपुराणम् । शिवधर्माख्यमुपपुराणं

१-तत्राष्टादशाध्यायोत्तरत्रिंशताध्यायात्मकं देवीभागवतं नमः महापुराणम् द्वादशद-
ध्यायत्रिंशताध्यायात्मकं विष्णुभागवतमिति मतानिगविवेकः ।

नन्दीपुराणम् । अन्यत्र तूपपुराणेषु वामनस्याने भानवं स्कां-
 स्थाने नन्दीपुराणं विविधमार्थ्यं च भिन्नं दृश्यते । नारदीयं
 नारदमिति भेदेन महापुराणोपपुराणरूपेण द्विधा द्विधा ज्ञेयम् ।
 अन्यतरस्य कौर्मवचनाद् वायवीयता वा बोध्येति, “ततो
 वासिष्ठलैंगारयम्” इत्यपि कुत्रचित्पाठो दृश्यत इति न विरो-
 धः । श्रुतिषु चेतिहासः पुराणमिति । य इतिहासः प्रसिद्धस्तत्रैव
 श्रीमद्रामायणं पदकांडानि तयोच्चरमितिसप्तकांडात्मकं योगवा-
 सिष्ठापरपर्यायमहारामायणोच्चरत्तिलसहितं च । “वेदवेदे परं
 पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणा-
 त्यना” इत्यभियुक्तोक्त्या वेद इवापरं ब्रह्मवरलब्धश्रोत्राल्पदीकि-
 मुनेः प्रादुर्भूतं पुराणमिव प्रमाणपदवीं गतं बोध्यम् । उपपुरा-
 णानां चाष्टादशानामन्यान्पुपुराणानि च सन्ति तन्नामनिर्देशो
 विस्तरभयात् क्रियते । के च न पुराणभागाः भरद्वाजसंहिता-
 वेदव्याससंहितेत्यादिपुराणसंहितानाम्ना रहस्यनाम्ना तात्रि-
 का इवोपलब्धा भवन्ति । गणेशपुराणं मुद्रलपुराणमादिपुराण-
 मादित्यपुराणमेवमादिनाम्नापि प्रसिद्धानि कानिचित्पुराणानि नि-
 र्वाणधृतवचनानि समुपलभ्यन्ते तत्र महापुराणमारम्भादित्यपुरा-
 णपर्यंतपुराणेषु चार्पणार्पणग्रन्थनिरसनप्रक्षेपादिर्महान् प्रपञ्चः का-
 लमहिम्ना प्रस्तुत इति महदनिष्टम् । अविर्भातर्यतेषां तत्तद्विषयो
 भवति नतूत्पत्तिः तत्र स्वरूपपदवाच्यादीनां वेदवन्न नमनि-
 त्यत्वं नापि तदर्थक्रमनित्यत्वं किं तु प्रतिपाद्यार्थमात्रगतं
 नित्यत्वमिति तदाविर्भाव एव कृतानीति व्यवहारस्तु गच्छक्रमं
 पुरस्कृत्येति तत्त्वम् ननु तर्हि शब्दानां नित्यत्वेन लौकिक-
 कवाक्यस्याप्याविर्भावो वाच्य इति चेन्न लौकिकशब्दानां
 नित्यत्वेऽप्यर्थस्योपनिबध्यमानस्य यादृच्छिकतयाऽनित्यत्वे-
 नाविर्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् अर्थानां श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रति-

पादितानां लौकिकशब्दैरूपनिबद्धत्वेन पौरुषेयत्वेऽपि तेषु पुण्यो-
पचयः श्रौतः । साधुशब्दापभ्रंशभूतेषु भाषांतरेषूपनिबद्धानां
तथाभूतानामर्थानां ततोऽप्यवरतया न पुण्योपचयः । अत एव
सत्काव्यालापानां विष्ण्वंशत्वमसत्काव्यालापानां निषेधश्च स्मर्य-
ते । “प्राकृते संस्कृते चापि” इति शिक्षावाक्येन प्राकृता अपि
वैदिकानुकूलशब्दार्था एव कल्याणप्रदा अन्येषां च न म्लेच्छितवै-
नापभाषितवै इति वैदिकनिषेधविषयत्वमेवेति संक्षेपः । ब्राह्मादिपु-
राणानामष्टसु प्रमाणेषु ऐतिह्यस्य पुराभूतत्वाद् एकप्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वेन पुराणशब्दवाच्यतया प्रमाणरूपत्वं तत्र तेषां पुराणानां
विधाशब्दार्थान्तर्भावसिक्कालज्ञेन योगिना याज्ञवल्क्येन आ-
चाराध्याये तृतीयश्लोक उक्तः “पुराणन्यायमीमांसा धर्मशा-
स्त्रांगमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विशानां धर्मस्य च चतुर्दश”
इति । तथा च विधाशब्दार्थचतुर्दशप्रकारांतर्गतसुगमार्थबोधक-
त्वनिबंधनचतुर्वर्गफलप्रदत्वसस्त्रीकचतुर्वर्णाधिकारित्वादिगुणा-
भिप्रायतो योगियाज्ञवल्क्यप्रथमाधिगणितपुराणशब्दार्थकथनपूर्-
वकं तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते तथा हि पूर्वकालार्पकपुराणशब्दात्
तत्र भव इत्यर्थे सायंचरमितिगूत्रेण टुप्रत्यये तस्य अनादेशे
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेऽपि सूत्रे पुराणशब्दनिपातनबो-
धिततुङागमाभावे महता यत्नेन पुराणशब्दः साधितो व्याकरणे
मुनिभिः स च ब्राह्मादिषु योगरूढया शक्तः पदार्थबोधनाय प-
दान्युच्चार्यते तदभावे तत्साधुत्वबोधनं व्यास्यादिति तेष्वधु-
निकत्वकल्पनं निर्मूलम् । तथा च व्याकरणमहाभाष्ये वाको वा-
क्यमितिहासः पुराणं वैयक्यमिति गणनम् । यजुर्वेदीयब्राह्मणे
सविस्तार इतिहासपुराणं च प्रतिष्ठितमित्युक्तम् । छान्दोग्योप-
निषदि इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमित्युक्तम् । बृहदार-
ण्यकोपनिषदि एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितामित्युक्त्वा इति-

हासः पुराणं श्लोको व्याख्यानानित्याशुक्तमूतथा तत्रैव इतिहास-
पुराणं विद्या उपनिषद् इत्युक्तं मनुस्मृतौ अ० ३ श्लोके २३२ पु-
राणानि सिलानि चेति भाद्वे पुराणपठनमुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ
अ० १ श्लोके ३५ वाको वाक्यं पुराणं चेति। तथा श्लोके ४३ वेदायर्व-
पुराणानित्युक्तमाहारीतस्मृतौ अ० ४ इतिहासपुराणाम्यामित्युक्त-
म्। कात्यायनस्मृतौ प्रपा० २ स्रण्डे १४ वाको वाक्यं पुराणानि इति-
हासानि चान्वहमिति । व्यासस्मृतौ “श्रुतिस्मृतिपुराणानां भवेद-
ध्यापने क्षमः” ॥ अ० ३ “इतिहासपुराणानां वेदोपनिषदां द्विजः” ॥
अ० ४ “इतिहासपुराणानि स भवेद्वेदपारगः” । महाभारते स्वर्गपर्व-
णि अ० ६ “अष्टादशपुराणानां श्रवणायत्फलं भवेत् ।” आनुशा०
पर्व० अ० ९० पांक्त्यब्राह्मणनिरूपणे। “ये च भाष्यविदः केचित्
ये च व्याकरणे रताः । अधीयते पुराणानि धर्मशास्त्राण्यपि
च” इत्युक्तम् । निराटपर्व० अ० ५० “वेदान्ताश्च पुराणानि” ।
तथा आदिपर्वणि उपक्रमणिकाध्याये “इतिहासपुराणानामुन्मेषं
निर्भितं च यत्” । इत्याशुक्तमिति ग्रामाण्यविचारः । न च मिथो
विरुद्धानीति वाच्यं तत्प्रामाण्यस्योक्तत्वात्तत्प्रणेतुः श्रीवेदव्यासस्य
स्वयं भगवदवतारत्वेन प्रमादादिदोषशून्यत्वादाततयत्वेन “स्त्री-
शूद्रादिजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।” इति वेदार्थोपबृंहकम् ।
तच्चदुपासकानामुपास्यदेवताद्वारा यथाधिकारं परमात्माधिगमः
पुराणानां वैशाखिकानामर्थः । यथा वेदानां सर्वेषामुपास्य प्राणादि-
द्वारा परमात्माधिगमोऽप्येः । यतः सर्वेष्वपि पुराणेषु जगत्कारण-
मेकमेव परमार्थतोऽविभक्तनामरूपगुणकर्मात्मकं ब्रह्म प्रतिपा-
द्यते यथा वेदेः— “अष्टादशपुराणानां रक्ता सत्यवती सुतः” एवेति
सम्पत्तिस्तु सर्वेषामास्तिकानाम्, परन्तु तेषु तत्र तत्र एकस्य स्तुति-
रन्यस्य निन्दा कथं प्रतिपादितेति प्राप्ते ब्रूमः। यत्प्राज्ञे विष्णुनिर्मा-
ल्यग्रहणं, देवतांतरनिर्माल्यग्रहणं चांडालत्वं च ध्वनितं तच्च

स्वेष्टदेवतामाहात्म्यविवृद्धयर्थं विधेयस्तुतिमूचनार्थं चाऽस्तीति न देवतांतरनिर्माल्यनिन्दनायेति विवेचनीयम् । न हि पुराणान्तर्गतिकीभृता निन्दा निन्दितन्निन्दति, अपि तु विधेयं स्तौति, अथ च तेषु गुणभेदादधिकारिभेदाद्वा यत्र कुत्रापि निन्दनायेति लभ्यते—तत्त्वर्थवादमाश्रित्य स्वेष्टप्रतिपादनार्थमेव दृढयतीति शास्त्रविदां रहस्यं न कश्चिदज्ञो जानाति । एवमेव सत्त्वर्थवादस्य वेदेऽपि चरिताथैवान्न कस्मिंश्चित्पुराणवाक्ये आस्तिकानां शाङ्काऽवसारः । “स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्पः” इति श्रीमत्पूज्यपादन्यायसूत्रकारगौतमोक्तार्थवादलक्षणस्य जागरूकत्वात् । ततः समानार्थकत्वेन समानप्रयोजनकत्वेन च प्रमाणानीति प्रथितानि पुराणानि । भाषात्रयकोविदेषु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानामेक एवार्थ इति विरोधाभावेन पंचलक्षणं दशलक्षणमपि वा पुराणं प्रमाणतमम् । अवांतरविरोधपरिहारीतयः कल्पभेदश्रोतृव्यवृत्तभेदप्रसंगभेदादिरूपास्तु पुराणवचनैरेव पौराणिकैर्ज्ञायंत इति तदध्ययनतो ज्ञातव्यम् । तेषु सर्वेष्वपि सात्त्विकांशो निष्कामधर्ममोक्षयोः साधकः अर्थगामसाधको च राजसतामसांशाविति त्रैगुण्यविषयत्वं वेदवदेव बोध्यम् ।

श्रीभगवन्तो मर्हयः प्राचीनाः सर्व एव स्वसिद्धान्तेषु विज्ञानपरिपूर्णेषु प्रकृतिं त्रिधा सप्तधा वा संविभव्य प्रदर्शितवन्तः । यस्तुतस्तु सृष्टिविधायां प्रकृतेरेवम्विधविभागीतिहयेन सम्बर्णनमभ्रान्तसिद्धान्ततया कृतं बुधैः वेदाश्च तथैव व्याकुर्वन्ते । “ये ते पाशा वरुण सप्त सप्त त्रैधा विष्टान्ति विशता रुशन्तः ॥ सिनन्तु सर्वे अन्तृतं वदन्तं यः सत्यवायति तं सृजन्तु ।” इति यजुःश्रुतिः । कारणान्वेषणप्रस्तावेषु यथा प्रकृतेर्भागत्रयमनुसृत्य शास्त्रेषु प्रवर्तते विचारः मुख्यतयैव कार्यविचारस्थलेषु तस्याः सप्तधात्वमवलम्ब्य विषयस्वरूपमवधार्यते । एवं च शाब्दविज्ञानस्य

सौक्ष्मानुसारतः कार्यजातस्य तत्सम्बन्धिनो नियमवद्वतया प्रदर्शनार्थमेव पुरा सप्तस्वामयस्य संगीतशास्त्रस्य प्रादुर्भावोऽभवत् । ऊर्ध्वसप्तलोकानामधःसप्तलोकानां च विचारप्रस्तावेषु युक्तिमार्गोऽनुस्रियते तथा च चतुर्दशमुवनविचारप्रस्तावोऽपि पूर्वोक्तसिद्धान्तानुसारीति सुविदितम् । अज्ञानभूमिसप्तकं ज्ञानभूमिसप्तकं च तत्सिद्धान्तानुसारत एव संनिर्णीयते । ज्ञानस्वरूपभेदानां समथात्वमनुसन्धायैव सप्तदर्शनशास्त्राणां प्राविर्भावः समभवदिति वैदिकविज्ञानस्य भ्रमहीनत्वं संसाधयतीति नास्ति संशयलेशः । त्रिधाविभक्तविषयवर्णनप्रस्तावेषु त्रिगुणविभागविज्ञानं सर्वोत्कृष्टतया सर्वशास्त्रन्यापितया च परिकीर्त्यते । तथा चाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति त्रिविधं वैज्ञानिकसिद्धान्तसम्मतं गृह्यहरयं पुरा समाविष्कृतमभूत् । तच्च भावत्रैविध्यं निगमागमग्रन्थेषु सर्वत्रैव सर्वविचारमूलकतया विन्यस्तमभिवर्तते । एवं च वेदेषु पुराणतन्त्रादिषु च नैव किमपि भावान्तरम् त्रिगुणविभागभावत्रयमन्तरेणोपनिबद्धं परिलक्ष्यते । एतद्विज्ञानानुसारतया कर्मोपासनाज्ञानमिति त्रिकाण्डभेदतो वेदानां संप्रकाशोऽभूद् वेदेषु च त्रिविधा एव श्रुतयः परिदृश्यन्ते । ताश्च वक्ष्यमाणरूपेण सुप्रसिद्धाः । अत एव “यथा दुग्धं च भक्तं च शर्करा च सुमिश्रितम् । कल्पितं देवभोगाय परमान्नं सुधोपयम् ॥ तथा त्रेवियमापन्नः श्रुतिभेदः सुसात्मकः । नयते ब्राह्मणान् नित्यं ब्रह्मानन्दं परात्परम् । ” इति स्मृतिः । अध्यात्मादित्रिविचारहस्यं संहितायामस्यामध्यात्माहस्यवर्णनाध्याये प्रपञ्चितं तत एव द्रष्टव्यं, श्रुतिवत्पूर्वोक्तभेदत्रैविध्यमनुसृत्य श्रीभंगवद्भिः पूर्वाचार्यैर्महर्षिभिः पुराणादिशास्त्रेषु च समाधिर्लौकिकपरकीयेति रूपं भाषात्रैविध्यं समुपनिबद्धम् तथा च तेषां ग्रन्था यथैवाध्यात्मिकादिभावत्रयगमितास्तथैव ते समाध्यादिभाषात्रयोपनिबद्धाश्च परिह-

श्यन्ते । अत एव न कोपि शब्दस्तेषां ग्रन्थेषु प्रयुक्तः समाध्यादि-
 त्रिविधभाषावर्हिभूतः समभिलक्ष्यते । तथा च "समाधिभाषा प्र-
 ग्रमा लौकिकीति तथा परा । तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा
 त्रिधा स्मृता ॥ गुणमेतद्रहस्यं वै भाषातत्त्वं महर्षयः । सम्यक् ज्ञा-
 त्वा प्रवर्तष्वं शास्त्रपाठेषु संयताः ॥ समाधिभाषा जीवानां योग-
 बुद्धिप्रदीपिका । नयते नितरामेतान् परमानृतमव्ययम् ॥ सुर-
 म्या लौकिकी भाषा लोकबुद्धिप्रसाधिका । परमानन्दभोगान्ता
 प्रदत्ते नात्र सशयः ॥ परकीया तथा भाषा शास्त्रोक्ता पापना-
 शिनी । जीवान्सा पुण्यलोकानां कुरुते ह्यधिकारिणः ॥" इत्यादि
 श्रीभरद्वाजपुराणसंहितायाम् । त्रिगुणभागानुसारतो जीवानां बु-
 द्धिरपि साधारण्येन त्रैविध्यमवलम्ब्य समुत्पद्यते । त्रिविधाश्च बु-
 द्धिभेदाः प्रधानसम्बद्धाधिकारानुसारतस्त्रिविधानुशासनान्तर्गत-
 रूपेण प्रसिद्धाः । सप्तदर्शनसमूहास्तु योगानुशासनान्तर्गतत्वाद्-
 भ्रान्तबुद्धेरेवाधिकारविषया इति निश्चीयते । स्मृत्यादिशास्त्रद्वा-
 रेण महर्षयः श्रीभगवतः शब्दानुशासनं राजानुशासनञ्चेत्यनुशा-
 सनद्वय स्फुटतया व्याख्यातवतः; श्रीभगवता वेदव्यासेन च शा-
 न्तिपर्वणि विभागत्रैविध्यमेव संनिबद्धम् । त्रिविधपटुतीनां प्रमोक्ष-
 तिविधानेन त्रिविधाधिकारिणां तुन्यरूपेण कल्याणसाधनार्थं
 महर्षिभिरुक्तकालज्ञैर्भाषात्रैविध्यं स्वशास्त्रेषु संप्रकटितम् । यथा हि
 भाषया तत्त्वं च स्वरूपनश्चाध्यात्मिकभावो ग्रन्थेषु व्याक्रियते सा
 समाधिभाषेति सकल्प्यते । तथा च श्रीमद्भगवद्गीतासु श्रीभगवद्वा-
 क्यानि प्रायशः समाधिभाषाभाषितानीति ज्ञातव्यम् यथा "सर्वे-
 द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुण-
 भोक्तुं च ॥ वहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दू-
 रस्थं चातिके च तत् ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थि-
 तम् । भूतभर्तुं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णुं प्रभविष्णुं च ॥ ज्योतिषामपि

तद्वज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धि-
 ष्ठितम् ॥” इत्यादि संबोधनपदान्यपहाय सर्वाण्येव भगवद्वाक्या-
 नि समाधिभाषोपनिबद्धानि नार्जुनप्रश्रवाक्यानि । मुमुक्षूणां बु-
 द्धेः परिबोधनार्थं चित्तस्य च तेषां परमानन्दाभिमुख्यसम्पादना-
 र्थं समाधिगम्या एव विषया यथा भाषया लौकिकभावेनेव व्या-
 क्रियन्ते सा लौकिकी भाषेति प्रसिद्धम् पुराणादिषु प्रायो लौकि-
 कभाषा, बाहुल्येन प्रयुक्ता परिदृश्यते यथा “ तदोद्दुराजः क-
 कुभः कोरुस्त्रं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतपेः । स चर्चणीना-
 मुदगाच्छुचो मृजग्निप्रयः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ दृष्ट्वा कुमुदन्त-
 मखण्डमण्डलं रमानतामं नवकुंकुमारुणम् । वनं च तत्कोम-
 लगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशा मनोहरम् ॥ निशम्य गीतं
 तदनङ्गवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः । आजगुरन्योन्य-
 मलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ दुहन्त्योभि-
 ययुः काश्चिद्दोर्दं हित्वा समुत्तुकाः । पयोधिभित्प संपावमनु-
 हास्यापरा ययुः ॥ परिवेषयन्त्यस्तद्वित्वा पाययन्त्यः शिशून्पयः ।
 शुश्रूयन्त्यः पत्नीन्काश्चिदश्रन्त्योऽपात्य भोजनम् ॥ लिप-
 न्त्यः प्रभृजन्त्यन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने । व्यत्यस्तवस्त्रा-
 भरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥” इत्यादि, अत्रेदं तत्त्वं पर-
 मानन्दपारावारमयानां श्रीकृष्णतत्प्रियतत्त्वापतत्समयनामवाक्म-
 नोगोचराणां परमदिव्यानां तद्रसप्राप्तसंस्कृतश्रीवेदव्यासश्रीशु-
 काचार्यैर्विष्णुनात्सर्वपुराणभारतादिभ्य उच्चरं प्रादुर्भविनात् स-
 र्वोपि श्रीमद्भागवतार्थः प्रायः समाधिभाषार्थ एव । परमुक्तप्रका-
 रकभगवद्भावस्य न सर्वेभ्यधिकारिणो यतोऽतस्तत्पसां जनाना-
 मेव बाहुल्यात् करुणावशतया तौल्योक्तान् भगवत्संमुत्तान्कर्तुं
 यथा तत्तत्त्ववद्दतया भाषया यः सोऽर्थो वर्णित उपनिबद्धः सेव
 भाषा लौकिकीत्यभिप्रायो महर्षीणाम् तदुक्तमुपसंहारे “ मृषा

गिरस्ता ह्यसती रसत्कया न कथ्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ।
तदेव सत्यं तदु हैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ तदेव
रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् । तदेव शोका-
र्णवशोपणं नृणां यदुत्तमश्चोकयशोऽनुगीयते ॥ यत्र च प्राची
नगाथाद्यवलंबनेन समाधिगम्यरहस्यानां धर्मानुकूलभावानां वा
दृढतया पुष्टिरानीयते तदर्थमेव प्रयुक्ता भाषा परकीयभाषे-
ति संनिगयते । पुराणतंत्रशास्त्रादयस्तथेतिहासगाथाप्रभृतय-
श्च परकीयभाषया बाहुल्येनोपनिबद्धा दृश्यन्ते । उन्नताधि-
कारिणां पक्षे भाषात्रयमेव पूर्वोक्तं परमानन्ददायकत्वेन धर्मो-
त्साहवर्द्धकत्वेन च परमोपकारीति समाद्रियते । निम्नाधिकार-
वर्तिनान्तु जिज्ञासूनां पक्षे शेषोक्तमेव भाषाद्वयं विशिष्टमुपकारं स-
ञ्जनयति । उदाहरणार्थं गाथादि यथा—पातिव्रत्यधर्ममाहात्म्यार्थं
सत्यवत्सावित्रीगाथा, सत्यरक्षार्थं हरिश्चन्द्रविश्वामित्रगाथादि श्री-
भारते; दुर्वासांबरीपगाथा, रंतिदेवगाथा, भरतचरितं, इत्यादि
श्रीभगवतोर्ईदृशी जीवदुःसहारीणी भाषा परकीयभाषा तस्या-
एव बाहुल्यात्पुराणं स्मृतिग्यो विभक्तम् । जनसाधारण्येन भग-
वद्भक्तिवैराग्यादिप्रवृत्त्यर्थं पुराणेषु निबद्धा येऽर्थास्तेषु शिरःश्रु-
त्येकवाक्यताभाषादयन्भगवौच्छ्रीमत्पूज्यपादः कृष्णहैपायनवेद-
व्यासः परमात्मानं प्रार्थयते तत्र तत्र “रूपं रूपविवर्जितस्य भ-
वतो ध्यानेन यत्कल्पितं स्तुत्या निर्व्वचनीयताऽखिलगुरो दूरी-
कृता यन्मया । व्यापित्वं च निराकृतं भगवतो यत्कीर्ययात्रादिना
संतव्यं जगदीश ! तद्विकलता दोषत्रयं मत्कृतम् ॥ ” एवं च
समाधिभाषायां न कुत्र चित् विरोधः किं तु लौकिकपरकीयभा-
षाभ्यां वर्णितेऽर्थे एव क्वचिद्भेदो भवितुमर्हतीति पुराणेषु च न
विरोधांशः । आध्यात्मिकतत्त्वस्य पूर्वोक्तरीत्या त्रिधा सप्तधा वा
विभागप्रकारं सम्यग् ज्ञात्वेव धर्माचार्यैर्धर्मोपदेशाः प्रदातव्या
इति महर्षिभिः सर्वैः श्रीभगवद्भिः समादिष्टम् ॥

अगणितसंख्यारूपेणापि प्राकट्यमायातानां तंत्रशास्त्राणा-
मधुना बहव एवोत्कृष्टग्रन्था लोपं गता इति सिद्धं प्रमाणैर्बहुविधैः ।
यथा हि ब्राह्मणग्रन्था वैदिकानां कर्मोपासनाकाण्डानां मुख्यस-
हायकरूपतया परिगण्यन्ते तथैव स्मृतिसिद्धकर्मकाण्डानां पौ-
राणिकोपासनाविधीनां निर्व्वोहेऽपि तन्त्राणां सहायकत्वमवश्य-
मेवापेक्षणीयम् । फलतस्तु सर्व्वजीवहितकारिणोऽध्वान्तसिद्धान्तपू-
र्णस्य सनातनधर्मविज्ञानस्यानुसारेण निगमागमप्रवृत्तीनि सर्व्व-
प्येव शास्त्राणि स्वस्वाधिकारविषयेषु सर्व्वयैव माननीयानि भ-
वन्ति । एतदेव हि विज्ञानमहत्त्वम् । पूर्व्वोक्तलक्षणोपेतानि त्रिवि-
धभाषामयानि वेदानुकूलपुराणशास्त्राणि जीवगणानामाधुनिकानां
परमोपकारं संसाधयन्ति । तदनन्तरञ्च भवन्ति चतुर्थाधिकारविष-
यकाणि तन्त्रशास्त्राणि । तत्र च पुराणरीत्या विद्यमानेऽपि
भाषावेच्छिद्ये अधिकारभेदस्योपरि विलक्षणमेव लक्ष्यं परिगणितम् ।
अतश्च गुणत्रयभेदानुसारेण तन्त्रेष्वपि त्रिविधाधिकाराः परिदृश्य-
न्ते । विज्ञानभाष्यतंत्रे च मध्यमोत्तमाधिमाम्नाभिः अधिकारा उक्ताः
तथा महानिर्व्वणतंत्रे च वीराचारपद्मचारदिव्याचारनाम्नाऽऽचा-
रत्रैविध्यं चोक्तं तत्र त्रिगुणाधिकारपरतर्पेणोक्तम् । अत एव तंत्राणा-
मपि त्रैविध्यमुक्तं श्रीशिववाक्यं यथा—“यदुक्तं ते मया तन्त्रं त्रि-
विधं त्रिगुणात्मकम् । तामसं कुत्र संप्रोक्तं राजसं चापि कुत्र
चित् । सात्त्विकं तत्र कुत्रापि धीमान् तस्मात्तदुद्धरेत् । तामसं
नरकापेव स्वर्गाय राजसं त्रिये । सात्त्विकं मोक्षदं ब्राह्मस्तुरीयं नि-
ष्कलं शिवे । ” इति । तानि च तंत्राणि आगमनाम्ना प्रसिद्धानि
तदुक्तं शिवसारतंत्रे—“आगतं शिवनक्रेम्यो गतं च गिरिजामुखे ।
मत्तं श्रीवासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते । ” इति । यद्यपि वेदे निगम-
शब्दः वेदानुकूलेषु सर्व्वेष्वपि शास्त्रेषु आगमशब्दो रूढया व्यवहृतो
दृश्यते तथापि तत्रैवपि तत्त्वप्रवर्तकाचार्यैर्व्यवहृत्यतोऽत्र शास्त्रे-

प्यपि तंत्रशब्दव्यवहारः पूर्वतंत्रं पाणिनीयतंत्रं इत्यादि । तथा च
 तैत्तित्र्यवर्तकाचार्येभ्यो विस्तारमापन्नं कर्मापासाज्ञानानुशासनक-
 र्त्तं यत्किमपि तदेव तंत्रमुच्यते । उक्तं च रुद्रयामले—“आगमं निगमं
 चैव तंत्रशास्त्रं द्विधा मतम् । महेश्वरेण यत्प्रोक्तमागमं तन्निगद्यते ॥
 देवीप्रोक्तं महातंत्रं निगमं तद्विदुर्बुधाः” इति । किं च महर्षिप्र-
 णीतानि यानि यानि तंत्राणि तान्युपतंत्रानाम्ना प्रसिद्धानि । तेषां
 तंत्राणां नामादिदिग्दर्शनमात्रं यथा—“सिद्धीश्वरं महातन्त्रं का-
 लीतंत्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतंत्रं फेत्कारीतंत्रमुत्तमम् । देव्या-
 गमं उत्तराख्यं श्रीकमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं
 सिद्धिसारस्वतं तथा । वाराहीतंत्रं देवेशि योगिनीतंत्रमुत्तमम् ।
 गणेशविमर्षिणीतंत्रं नित्यातंत्रं शिवागमम् । चामुण्डाख्यं महेश-
 चानि मुण्डमालाख्यतंत्रकम् । हंसमाहेश्वरं तंत्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ।
 कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गान्धर्वकं शिवे । त्रियासारं निबन्धा-
 ख्यं स्वतंत्रं तंत्रमुत्तमम् । सम्मोहनं तंत्रराजं ललितारख्यं तथा
 शिवोराधारख्यं मालिनीतंत्रं रुद्रयामलमुत्तमम् । बृहद्धीक्रमतंत्रञ्च
 गवाक्षं सुकुमूदिनी । विशुद्धेश्वरतंत्रञ्च मालिनीविजयं तथा । सप्त-
 याचारतंत्रञ्च भैरवीतंत्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तंत्रं भैरवं पर-
 मेश्वरि । सनत्कुमारकं तंत्रं योनितंत्रं प्रकीर्तितम् । तंत्रान्तरञ्च
 देवेशि नवार्त्तेश्वरं तथा । कुलचूडामणिं तंत्रं भावचूडामणीयकम् ।
 मंत्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कामधेनुः कुमारी च
 भूतडामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तंत्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ।
 विश्वसारं महातंत्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोद्घोशं कुनिका-
 ख्यं तन्त्रं चिन्तामणीयकम् । ” इति सिद्धसारस्तुते । एवं उप-
 तंत्राणि यथा—“सिद्धोक्तान्युपतंत्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
 अत्यद्भुतानि चैतानि जैमिन्युक्तानि यानि च । वसिष्ठः कापि-
 लश्चैव नारदो गर्गएव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो

भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । ” इति
 वाराहीतंत्रे । अथान्येषामपि तंत्राणां नामानि यथा—पंचरात्रा-
 गमः, श्रीभागवततंत्रम्, पुरुषोत्तमतंत्रम्, वासुदेवाध्यात्म, ना-
 रायणाध्यात्म, प्रवृत्त, सत्त्वविवेकः, ब्रह्मतर्कः, वायुप्रोक्तः, प्रकाश-
 संहिता, विष्णुरहस्य, नामरहस्य, उपासनारहस्य, कालीसारतंत्र,
 वियांबेभव, दशावतारचन्द्रिका, कला, महिषमर्दिनी, मातृका,
 महानिर्वाण, महालील, महाकालसंहिता, मेरु, दामर, वीरभद्र,
 विजयचिंतामणि, एकजटिका, निर्वाण, त्रिपुरा, कालीविलास,
 वरदा, वासुदेवरहस्य, आदिस्थिरहस्य, दुर्गारहस्य, गणपति-
 रहस्य, सदाशिवरहस्य, बृहद्रोतभीय, वर्णाद्वय, बृहन्नील,
 बृहयोनीरहस्य, ब्रह्मज्ञान, अद्वैतवर्णविलास, पुरश्चरणचन्द्रिका,
 रसोद्धास, पञ्चदशी, पिच्छिला, प्रपञ्चसार, परमेश्वर, हंसाय,
 नित्य, लील, नारायणी, नारदीय, नागार्जुन, दक्षिणामूर्ति,
 संहिता, दत्तात्रेय, अष्टावरु, यक्षिणी, योगसारार्णव, अनुत्तम,
 योगेश्वर, यामलभैरव, राजराजेश्वरी, रेवती, रामार्चनचन्द्रिका,
 शिवार्चनचन्द्रिका, दुर्गार्चनचन्द्रिका, स्वरोदय, इन्द्रजाल,
 कालीतन्त्र, कालीकुलसर्वस्व, कुमारी, कृकलासदीपिका, कंका-
 लमालिनी, कालोत्तर, कल्पसूत्र, गौरीतन्त्र, गन्धर्वतन्त्र, श्रीग-
 णेश, श्रीसूर्य, विमर्षिणी, गुरुतंत्र, गायत्री, गवाक्ष, गवाक्षसं-
 हिता, ज्ञानभाष्य, अन्नकल्प, उत्पत्ति, उत्तर, उड्डीश, यक्षडामर,
 सरस्वती, लक्ष्मी, शारदा, शक्तिसंगम, आगमसर्वस्व, चीनाचार,
 तारारहस्य, श्रीश्यामारहस्य, स्कंदयामल, निगमकल्पद्रुमलता,
 लतासार, ऊर्ध्वाधाय, शिवसारतंत्र, शिवसंहिता, विज्ञान-
 भाष्य, कुंडलिनी, बृहत्संहिता, गायाम्बेभव, सनत्कुमाररहस्य,
 गर्गसंहिता, नारदोक्त, बालीकिसंहिता, पुलस्त्यसंहिता,
 इत्यादि । तथा योगिनीजालशम्बरं तंत्रं योगिनीजालदर्शना-

पायप्रतिपादकम् । तत्त्वशम्भरतन्त्रमिन्द्रजालविद्याविशेषः, पृथि-
व्यादितत्त्वानामन्यत्रान्यबोधोपायप्रतिपादकम् सिद्धभैरवतन्त्रम्,
मायिकभैरवतन्त्रम्, कंड्वालभैरवतन्त्रम्, कालाग्निभैरवतन्त्र-
म्, शक्तिभैरवतन्त्रम्, योगिनीभैरवतन्त्रम्, महाभैरवतन्त्रम्,
भैरवनाथतन्त्रम्, भैरवाष्टकमिदं कापालिकमतप्रतिपादकम्,
बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम्,
यथा ब्रह्माणीतन्त्रम्, इदमेव ब्राह्मीतन्त्रम्, मारेश्वरीतन्त्रम्, कौ-
मारीतन्त्रम्, वैष्णवीतन्त्रम्, इन्द्राणीतन्त्रम्, चामुण्डातन्त्रम्, शि-
वदूतीतन्त्रं चेति। शम्भुचायष्टकमिदं प्राधान्येन तत्तद्देवताप्रतिपाद-
कम् यामला नाम सिद्धान्तप्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामला-
दीन्यष्टौ । यथा रुद्रयामलम्, शिवयामलम्, विष्णुयामलम्,
ब्रह्मयामलम्, देवीयामलम्, आदियामलम्, गणेशयामलम्,
आदित्ययामलम्, शक्तितन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामल-
तया व्यवहारः । चन्द्रज्ञानतन्त्रम् कामेश्वर्यादिषोडश नित्याप्र-
तिपादकं, कापालिकमतदर्शकं च तिथिनामधेय नित्येति ।
श्रीमहासंमोहनतन्त्रं जाग्रतामपिनिद्रितोपायप्रतिपादकम् । वा-
मलुष्टं वामकेश्वरं तन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते । महादेवमहा-
देवीविष्णुदेवआदित्यदेवगणपतिदेवतन्त्राणि, पञ्चकुलाचारप्रद-
र्शकम् । वातुलम्, वातुलोत्तरम्, कामिकंचेति । त्रीण्येतानि त-
न्त्राणि क्षेत्रकर्पणादिविधिप्रतिपादकानि । हृद्ग्रेहतन्त्रम् कापालि-
काचारप्रदर्शकम् । तन्त्रभेदगुह्यतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा प-
रकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां परावृत्त्युपायाः प्रदर्शिताः । कालावादं
कामशास्त्रं वात्स्यायनादिमतम् । कालासारं रूपादिवृद्धुपायप्र-
तिपादकम् । कुण्डिकामतं गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् । गुटिकापान-
पात्रम् मतोत्तरं तत्र रससिद्धिप्रकाशकम् । वीणातन्त्रम् । वीणाना-
म योनिनीसंभोगयस्त्रिणीत्यस्यानामान्तरम् । तस्याः सप्तधनोपाय-

प्रदर्शकम्। त्रैलोक्यतन्त्रं गुटिकाक्षनपादुकासिद्धिमतिपादकम्। त्रैल-
लोचरतन्त्रे चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः। पञ्चाभृततन्त्रं ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं। कापालिक-
तन्त्रम् । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि । सर्व-
ज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तकदेशि दिगम्बरमताचार-
प्रदर्शकम् । पूर्वतन्त्रादि देवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशि-
क्षणकमताचारप्रदर्शकम् । तन्त्रेष्वपि संहितानाम्ना प्रसिद्धो भा-
गोऽस्ति सोऽपि यथा वेदेषु स्मृतिषु पुराणेषु संहितानामकस्तथे-
ति बोध्यम् यथा शिवसंहिता कपिलसंहिता वसिष्ठसंहितेत्यादि ।
एवमादि निगमागमशब्दवाच्या वैदिकाः प्रमाणग्रन्था बहुकोटि-
संख्याकाः पूर्वं प्रादुर्भूता आसन् ते च कालमहिम्नाऽदर्शनं गता
इदानीं कतमोऽंशोऽपि तेषां नोपलभ्यत इति यथालाभं संतोष्य-
म् । एवमादि बहूनि तन्त्राणि सन्ति तेषां वचनानि पञ्चसंप्रदायप्र-
वर्तकाचार्याणां निबन्धादिषु संगृहीतानि समुपलभ्यते । तेषां च
युगमाहात्म्यानुसारेणांगीकारो यथा “कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात्
त्रैतायां स्मृतिसंभवः। द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावरागमसम्मतः ”
इति ताराप्रदीपम् । अपि च “ श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या
युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ॥ न हि
देवाः प्रसदिति कलौ चान्यविधानतः ” । इति विष्णुयामलम् ।
तथा “अशुद्धाः शूद्रकर्माणो ब्राह्मणाः कलिसम्भवाः । तेषामा-
गममार्गेण सिद्धिर्न श्रौतवर्त्मना ” । इति विज्ञानभाष्यतन्त्रम् ।
नन्वेवं तस्मिन्कालेन अधर्मपापदुःस्वफलानि तन्त्राणि किमर्थमा-
विर्भूतानीति चेत्सत्यम् । सर्वविधविद्याऽविद्याज्ञानज्ञानधर्मधर्म-
पुण्यपापसुखदुःखादिपरस्परं विरुद्धा गतयो यथैकस्मिन्नाद्वितीये
कार्यकारणरूपके ब्रह्मणे सर्वदा व्यवहारदशायां सुप्रतीताः परि-
स्फुरन्ति ता एव च पुनस्तस्मिन् परमार्थदर्शनायामप्रतीता बाधे-

ता भवंत्येवमेव किल शब्दब्रह्मणि प्रवृत्तिदशायामानुलोम्येन ।
 त्रिगुणमयाधिकारिणा गुणत्रयात्मकास्तत्तद्रूपा उपदेशाः परि-
 स्फुरति । निवृत्तिदशायाम् च प्रातिलोम्येन तेषामेव त एवोपदे-
 शा वैपरीत्येन परिस्फुरति । तद्यथा “ त्रैगुण्यविषया वेदाः ”
 “ अपामसोमममृता बभूवुः ” “ वयं स्याम पतयो स्याणाम् । ”
 “ अभिचर छेदेन यजेत ” इदृशानां विभक्ताधिकारिविषया-
 णा वेदानां “ लोके व्यवसायिषमयसेवा नित्याऽस्य जतोर्न
 हि तत्र चोदना । यवस्थितिस्तत्र विवाहयज्ञसुराग्रहोरासु निवृत्तिरि-
 द्वा ” इति स्मृतेः । “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य-
 ति ” इति श्रुतिसंचरितः । पपामन्तत्त्वमस्याथैक्यसीमानमवगाहते ।
 एवं श्रुतेरर्थं स्मृतयोऽप्यनुगच्छति । पुराणान्यपि च त्रैगुण्य
 भजते निर्वैगुण्ये च पर्यवसानं प्राप्नुवति । तथैव तत्राप्यपि,
 “ तत्र सात्त्विकमाचष्टे नैष्कर्म्यं कर्मणा यतः । वैदिकस्तात्रिको मि-
 श्र इति मे त्रिविधो मत्सः ” “ वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा ” “ उ-
 भान्या वेदतत्राभ्याम् ” इत्यादि तत्र तत्र श्रीमद्भागवतादिषु
 सात्त्विकागमैर्निवृत्तेरेवोक्तत्वादुत्तमसात्त्विकाधिकारिपराण्यपि त-
 त्राणि । एव राजसतामसान्यपि । उपासार्त्रे विध्य च स्वयं श्री-
 भगवतोक्तम् “ अतवतु फल तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवा-
 न् देवयजो याति मद्भक्ता याति मामपि ” इत्युक्त्या भगवदु-
 पासार्त्रेष्टवमन्यदेवायुपासायास्त्रिगुणमयस्त्वं चोक्तं परं च, “ ये
 चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्वि-
 द्धि न त्वहं तेषु ते मया यजते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि रा-
 जसाः । प्रेतान् भूतगणाश्चान्ये यजते तामसा जनाः ” इति क-
 थनाद्राजसतामसभावयोराविर्भावोऽपि प्रपञ्चस्य प्रवाहनित्यतया
 नापूर्वः । गुणत्रयविषयकविज्ञानविचारेषु हि प्राकृतिकेऽस्मिन्
 प्रपञ्चे भावानां चातुर्विध्यं प्रतीयते । जडताश्रया, क्रियाश्रया,

ज्ञानाश्रयाः, विज्ञानाश्रयाश्च यथाक्रमं उद्भिदाः स्वेदजाः अंडजाः जरायुजा इति । यथा ते च तमःप्रधाना रजःप्रधाना रजःसत्त्वप्रधानाः सत्त्वप्रधाना इति मनुष्येष्वपि चतुर्भावापन्नेषु प्रातिलोम्बेन गुणत्रयसंघातिक्रमणार्थं रजस्तमोमयप्रकृतीनाधिकृत्य तथा तथोपासनाविधीनामावश्यकत्वात्तदाविर्भावः । अकरणान्मदकरणं श्रेय इति वचनादधिभूतमात्रपरदृष्टीनामतिनास्तिकजडानां कुत्रचिदधिदैवे समाकर्षणे नास्तिकाधमत्वं संपादयितुं तदावश्यकत्वम् । यदि गृहे निवसेत्तत्र तत्र लक्ष्मीः स्थिरायतोपज्ञानात्साधकाः सर्वे सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥ सारात्सारतरं तत्रं सर्वसारस्वतप्रदम् ॥ इति बृहन्नीलतन्त्रम् । “तथा समस्तशास्त्राणां तंत्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥” इति मत्स्यमूर्कम् । “स ज्ञानी ब्रह्मवित्साधुर्यस्तत्रं वेत्ति कालिके” इति महानिर्वाणतंत्रम् । इत्यादितंत्रवचनेर्यन्माहात्म्यमुच्यते तथा “स्त्रीगूढाद्विजयंधूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिताः एकदेशे परोक्ते तु न तु ग्रंथपुरःसरः” इत्यधिकारिनिर्णायकभागवततंत्रादिवचनेर्योऽसावधिकारो ब्रह्मज्ञानेऽपि स्त्रीगूढादीनामुक्तः स सर्वेऽप्यनुग्रहस्तंत्राणामेवेति सार्वजनीनता तंत्राणां भूषणं न तु दूषणम् । किं च तंत्राणामुत्तमत्वं बहुत्रदृष्टं यत अधिभूतादिभावत्रयाणां अभ्यात्मरहस्याध्यायोक्तानां विज्ञानविस्तरस्तथा चतुर्दशानां विद्यानामुपवेदसहितानामष्टादशानां वा विद्यानां विज्ञानविस्तरः परिपूर्णस्तत्रेषु कृतो दृश्यते । अत एव सर्वविधजीवहितकारित्वं तंत्राणाम् । अधिकारिणामनिर्णयादेव तंत्रेष्वतंकापंकप्रज्ञैः क्रियते जनैरिति । श्रुतिस्मृतिपुराणरहस्यमेव तंत्रेषूपच्यते नान्यत् । देशकालमहिम्ना तु पुराणवत्तत्रेष्वपि मूलग्रंथोच्चेदनूतनग्रंथप्रसेपादिरूपः प्रपंचोऽस्त्येवेत्येवमादिकारणमुद्भाते जनस्तंत्रमहोद्भवौ । अपि च यथा हि वेदत्रयेण सहाऽयं वेदस्य विद्यते विलक्षणः सम्बन्धस्तथैव शास्त्रांतरेः सह तंत्राणामपि वर्तते विशिष्टसम्बन्ध इति मा-

ननीयम् । अधिकारविषयत्वेऽपि यथाऽयर्ववेदानां परमोपकारित्वं माननीयत्वं च समवधार्यते, तथैव तंत्रशास्त्रसमूहानामपि सर्वजनीनतया परमोपकारित्वं माननीयत्वञ्चास्तीत्यत्र नास्ति संशयः । एवमधिकारविषयवैचित्र्यात् कलिकालेन च तमःपरिणामकालेन संबद्धत्वात् तंत्राणि बहुधा शिववाक्यरूपेण प्रसिद्धानि ।

अनंतशास्त्रं बहु वेदितव्यं स्वल्पश्च कालो बह्वश्च विघ्नाः । यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् ॥ इमां भगवदाज्ञां तु हृदि कृत्य जगद्धितम् । विचार्य संगृहीतेयं मधुसूदनसंहिता ॥ टिप्पणीपरिशिष्टाभ्यां सहिता प्रमिता हिता । अनया विश्वहितकृत्मीणां तु मधुसूदनः ॥ एष सद्धर्मसिद्धांतः पूर्वेव निरूपितः । तच्च त्रतस्तु साक्षिसारत्वाच्च गतार्थता ॥ धर्मदृढबद्धमूलो वेदस्कन्धः पुराणशास्त्रादयः । क्रतुकुसुमो मोक्षफलो मधुसूदनपादपो जयति । योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्टेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः । यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ तस्य श्रीगुरुदेवस्य पदाब्जे तु समर्पिता । सहितामालिका सेयं तत्कृपागुणगुंकिता । ज्ञानविज्ञानपूजयि विविधाव्ययरूपिणे । शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ येरिमे गुरुभिः पूर्वं ऋषिरूपेण मानतः । व्याख्याताः सर्वसिद्धांतास्ताभित्यं प्रणमाम्यहम् ॥ तदेतद्वचाप्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ तत् सत् ॥

इति श्रीश्रीमन्मधुसूदनसंहिता समाप्ता ॥

विशेष निवेदन.

एक असाधारण प्रतिभाशाली तथा परोपकार वृत्तधारी एवं सुप्रसिद्ध महात्माद्वारा यह ग्रन्थ रत्नप्रणीत हुआ है। अपने ज्ञाक्षेत्रमें अगणित धर्म-ग्रन्थ है तथा महाभारत जैसे असाधारण इतिहास और श्रीगीताजी जैसे बलैविक वैज्ञानिक ग्रन्थ हैं। परन्तु कोई ऐसा आग्रह के देशमाल उप-योगी छोटा ग्रन्थ न था कि जिसमें सदाचारसे लेकर ब्रह्म सम्भावपर्यन्त सनातन धर्मके सब भगोका पूरा स्वरूप दर्जित हो। और सनातन धर्मका सिद्धान्त ग्रन्थ रूपसे धर्म शिक्षाके विस्तारमें काम आने। इस महान् धभावके दूर करनेके लिये यह ग्रन्थ प्रकाशित किया गया है। ग्रन्थरत्नके अध्यायोंके नाम पाठ करनेसेही ग्रन्थकी अपूर्वताका अनुमान होसकेगा।

शीघ्रनाके कारण शुद्धशुद्ध पत्र आदिप्रकाशित नहीं हुए हैं। सो शुद्ध शुद्ध पत्र, विषयानुक्रमणिका मुखवन्ध, समालोचना आदि पीठेसे प्रकाशित किये जायगे। सो जिन जिन ग्राहक महाशयोंके निकट वे नहीं पहुँचेंगे उनके समीप पीठेसे बिना मूल्य भेजदिये जावेंगे। इति।

प्रकाशक,

पंडित श्रीधर शिवलाल.

ज्ञानसागर छापखाना, बम्बई.